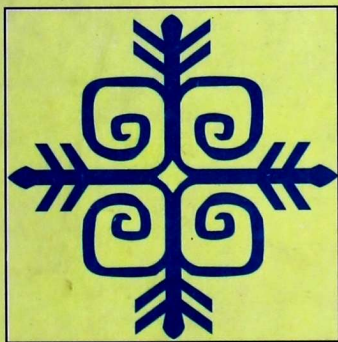

Эсенкул
Абдулдаев

Азыркы
КЫРГЫЗ
ТИЛИ

ББК 81. 2 Ки я 73
А—13

ЭСЕНКУЛ
АБДУДАЕВ

Азыркы
Кыргыз
Тили

Фонетика. Орфоэпия.
Графика жана орфография.
Лексикология жана фразеология.

Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери үчүн

Абдулдаев Э.

А—13 Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология: Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери үчүн — Б.: «Кыргызстан», 1998. 256 б.

ISBN 5—655—01226—X

4602000000 — 035
А ————— 98
451 (11) — 97

ББК 81. 2 Ки я 73

ISBN 5—655—01226—X

© «Кыргызстан» басма үйү, 1998-ж.

КИРИШҮҮ

§ 1. Кыргыз адабий тили жана кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилери

Адабий тил — улуттук тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы. Анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири нормативдүүлүк касиети болуп саналат. Демек, сөздөрдүн айтылышы, жазылышы, диалектилик же оозеки речке мүнөздүү болгон сөздөрдү, грамматикалык формаларды ылгап колдонуу жагынан адабий тилдин системалуу түрдө калыптанган бирдиктүү нормалары болууга тийиш.

Адабий тилдин оозеки түрү да, жазма түрү да коомдук турмуштун бардык тармактарын тейлейт. Башкача айтканда, улуттук тилдин жергиликтүү диалектилерине караганда, анын адабий формасынын коомдук функциясы алда канча кеңири. Анткени окуу китептери менен окуу куралдарын, илимий эмгектерди, газета-журналдарды басып чыгаруу, адабий чыгармаларды, иш кагаздарын, документациянын ар кандай түрлөрүн, мамлекеттик маанидеги закондорду жазуу жана жарыялоо, радио жана телеберүүлөрдү уюштуруу, искусство чыгармаларын жаратуу жана аларды аткаруу, окуу-тарбия, маданият жагына байланыштуу иштер ж. б. бардыгы мына ушул тилде жүргүзүлөт. Ошого жараша адабий тилдин сөз байлыгы да алда канча мол болот. Бул жагынан алганда, адабий тил жергиликтүү диалектилерден кыйла артыкчылыкка ээ.

Жергиликтүү диалектилер оозеки формада гана жашай алат, аткарган функциясы чектелип, өзүнүн тар чөйрөсүнөн чыгып кете албаган сон, булардын ар биринин лексикалык составы адабий лексиканын деңгээлинен алда канча төмөн турат.

Адабий тилдин түзүлүп, анын жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын калыпка салынышы калктын кеңири массасын тейлеген жазуунун пайда болушу менен тыгыз байланыштуу. Жазуу болмоюнча, эч бир тил өзүнүн толук адабий тилдик белгилерине ээ боло албайт.

Бирок кыргыз тилинин кандайдыр бир деңгээлде адабий формага ээ боло башташына (анын алгачкы адабий белгилеринин жаралышына) көркөм өнөрдүн башаты болгон элдик оозеки чыгармачылык да чоң роль ойноп келгендигинде талаш жок. Элдик тилди көркүнө чыгаруучу сөз берметтеринин бай казынасы болуп саналган даназалуу «Манас» эпосуна тартып, «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Кожожаш», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» сыяктуу дастандардын жана калк арасына кенири белгилүү болгон акындык поэзиянын ар кандай түрлөрүнүн тилин адабий тилге тиеши жок деп эсептесек, мунун өзү, чынын айтканда, чоң жаңылыштык болот. Анткени булардын ар бири — өзүнчө адабий чыгарма, элдик оозеки адабияттын баа жеткис кенчи. Адабий тилибиздин алгачкы белгилерин түптөө, аны жетилтүү, чындоо жагына булардын ар бири өзүнчө салым кошту десек болот, буга толук негиз бар. Демек, кыргыз адабий тилинин жазма формасынан алда канча мурда анын оозеки формасы мына ушундай залкар чыгармачылык өнөр аркылуу жаралып, ар дайым өнүгүү, өркүндөө процессин баштан өткөрүп келди.

Казак адабий тилинин жаралуу, өнүгүү жолундагы ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр туурасында проф. М. Балакаев мындай деп жазат: «Казак калкынын жазуусу боло элек кезде бай оозеки адабияты болду. Оозеки адабият — адабий тилди калыптандыруунун алгачкы лабораториясы, адабий тилди чындоонун адепки дүкөнү. Бирок фольклор тилинде жалпыга орток тилдик нормалар түгөл боло бербейт, көп жерде оозеки адабияттын үлгүлөрүнүн тили оозеки тил (оозеки речь. — Авт.) менен жакындашып турат... Жазма адабий тил деген түшүнүк калктын жазуу маданияты менен тыгыз байланыштуу. Жазма адабий тил жазуу аркылуу, адабий мурастарды басмага басып, журтка таратуу аркылуу, оозеки тилдин байлыктарын ылгап алуу аркылуу калыпташат... Сүйлөө тилинде, мисалы, көптөгөн сөздү ар ким ар түрдүү айта турган, түрдүүчө колдоно турган болсо, адабий тилде алар журттун баарына бирдей, бир калыпта жумшалат. Мындай бирдиктүүлүк орфографияда да, орфоэпияда да, терминологияда да, грамматикада да, айтор, тилдин, тил маданиятынын бардык тармактарында болууга тийиш. Нормага түшпөгөн тил адабий тил деп эсептелбейт. Тилдин нормалануу даражасы канчалык айкын болсо, анын адабий касиети ошончолук жогору болот»¹.

¹ М. Балакаев, Р. Сыздыкова, Е. Жанпейисов. Казак адабий тилинин тарыхы. «Мектеп» басмасы, Алматы, 1968, 5 — 6-беттер.

Азыркы кыргыз адабий тили да өзүнүн эң негизги белгилеринин бири болуп саналган нормативдүүлүк касиетине калктын кеңири катмарын тейлеген жазуунун пайда болушу аркылуу гана жетише алды. Кыргыздар өз эне тилинин бөтөнчөлүктөрүнө ылайыкталган жана жалпы элдин билим алып, сабаттуу болушу үчүн кызмат кылган улуттук жазууга Совет бийлигинин доорунда гана ээ болду.

Буга чейин кыргыз тили көбүнчө оозеки формада гана колдонулуп келди. Анын толук адабий формага ээ болуп, басма сөздүн, жаштарга таалим-тарбия берүүнүн, радио жана теле берүүлөрдүн, адабий жана искусство чыгармаларын жаратуунун, иш кагаздарын жазуунун, жыйналыштарды, кенеш-мелерди өткөрүүнүн, кыскасы, мамлекеттик маанидеги ар кандай коомдук иштерди жүргүзүүнүн официалдуу тилине чейин өркүндөп өсүшү ушул кылымдын жыйырманчы-отузунчу жылдарынан баштап гана ишке ашты.

Ырас, кыргыз элинде революцияга чейин эле кат тааныган айрым адамдар болгон. Кыргыздардын бардыгы туташ сабатсыз болгон, алар эч кандай жазууну билген эмес деп ойлоо жаңылыштыкка жатат. Революцияга чейин бирин-серин сабаттуу адамдардын араб алфавитин колдонуп келишкендигин эл арасында жана архивдерде сакталып калган кол жазмалар, Казанда, Уфада кыргызча басылып чыккан үч-төрт китеп менен эле ачык-айкын далилдөөгө болот. Бирок бул жазуу, кантсе да, калктын калың катмарын тейлеп, элге сабаттуулукту кеңири жайылткан жазуу боло алган эмес.

Кыргыз элинин Октябрь революциясынан мурдагы жана Совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги коомдук турмушу, саясий жана социалдык абалы туурасында сөз козгоп, кеңири баяндама берилген эмгектеринин биринде белгилүү мамлекеттик ишмер Жусуп Абдракманов республиканын калкынын сабаттуулугу революцияга чейин 4% тен ашкан эмес, бул мезгилде жогорку билими бар бир да кыргыз болгон жок деген кейиштүү маалыматтарды келтирип, аягында мындай деп жазат: «Кыргыз эмгекчи массалары революцияга чейинки мезгилде ойлой да албаган жаңылыкты — өз эне тилинде чыккан адабияттарды жана газеталарды көрдү» (булар туурасында «Үркүн. 1916. Тарыхый-даректүү очерктер» (1993) аттуу китептин 54-бетинен караныздар). Албетте, мындай ийгилик калктын калың катмарын кеңири тейлей алган жазуунун пайда болушуна, ошол аркылуу сабаттуулуктун да өркүндөй башташына түздөн-түз байланыштуу.

Кыргыз элинин тарыхта биринчи жолу пайда болгон улуттук басма сөзү — 1924-жылдын 7-ноябрынан тартып чыга баштаган «Эркин Тоо» газетасы. Бул газетанын жана андан кийинки мезгилдерде пайда болгон окуу китептеринин, окуу куралдарынын, дагы башка ар кандай китептер менен газета-журналдардын массалык тираж менен басыла башташы адабий тилибиздин жаралышына жана өнүгүшүнө алып келген эң негизги шаттардан болуп саналат.

Адабий тил элдик тилдин базасында, анын жалпы элдик орток белгилеринин негизинде түзүлөт. Кыргыз адабий тилинин негизи да кыргыз элинин бардык өкүлдөрүнө бирдей таралып, алар үчүн орток болгон жалпы белгилердин базасында жаралды.

Улуттук тилде жалпы элдик мүнөздөгү орток белгилерден тышкары турган айрым бир диалектилик белгилер да болбой койбойт. Мындай белгилер адабий тил жаралганга чейин эле улуттук тилдин составында болуп келген жергиликтүү диалектилердин тилдик өзгөчөлүктөрүнө жатат. Бирок адабий тил жергиликтүү калктын диалектилеринен бүтүндөй кол үзүп, алардын бардык белгилерин четке калтырып коюуга тийиш эмес. Тескерисинче, алардын зарыл болгон тилдик каражаттарын өз боюна сиңирип, ошол аркылуу сөз байлыгын да байытып отурууга тийиш. Кыргыз адабий тили да жергиликтүү диалектилер менен мына ушундай карым-катышта болуп келди. Алардын эч бир белгилерине таянбай, өзүнөн өзү эле адабий тил болуп жарала калган жок. Бирок муну менен кыргыз адабий тили диалектилик өзгөчөлүктөрдүн бүт бардыгын толук бойдон өзүнө кабыл ала берген экен деп түшүнүү да туура болбойт. Анткени, кандай гана адабий тил болбосун, ал жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөргө жата турган тилдик белгилерди толук камтый берүүгө тийиш эмес. Андай болгондо адабий нормалар менен жергиликтүү диалектилик белгилердин чеги ажыратылбай, бардыгы аралашып кетет да, адабий тил өзүнүн эң негизги белгилеринен болуп саналган нормативдүүлүк касиетинен ажырайт. Демек, ал улуттук тилдин өркүндөтүлгөн жогорку формасынын деңгээлине чыга албайт.

Жергиликтүү диалектилерде бирдей эле функцияга ээ болгон бир канча диалектилик фактылардын катар жашай бериши — закон ченемдүү көрүнүш. Булардын ичинен белгилүү бирөө гана тил практикасындагы «сыноодон» өтүп отуруп, коомчулук тарабынан адабий нормага ылайык деп табылат да, калгандары нукура диалектилик белги боюнча кала берет. Буга кыргыз тилинин төмөнкүдөй фактыларын мисал келтирсек болот.

Кыргыз тилинде жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүк катарында *жүгөрү* (Чүйдө, Таласта), *конок* (Ысык-Көлдө), *меке//мака* (республиканын түштүк райондорунда) сыяктуу сөздөр колдонулуп келгендигин диалектологиялык изилдөөлөр аныктаган. Адабий тилде бул эгиндин аты жогоркудай үч башка сөз менен берилүүгө тийиш эмес эле, кантсе да бирөөнө токтолушка туура келмек. Ошондуктан *жүгөрү* деген түрү бара-бара норма катары кабыл алынып кетти. Адабий тилге лексикалык норма катары *кыргыз үй* (же *кара үй*), *оромол* (же *чарчы*), *гөдөө* сыяктуу сөздөр өтпөй, *боз үй*, *жоолук*, *бетеге* деген сөздөрдүн тил практикасында кенири колдонулуп келе жатышы азыр эч бир күмөн туудурбай турган чындыкка айланып калды десек болот. Дагы: *музоо*, *бал*, *чака*, *ширеңке*, *темене*, *дөңгөлөк*, *желдик*, *шырдак*, *жумуртка* сыяктуу сөздөр бир кездерде түндүк кыргыздардын диалектилик белгилери катары колдонулуп келген болсо, булар кийин адабий тилге өтүп, түштүк диалектидеги *торпок*, *асел//эсэл*, *челек*, *күкүрт*, *жубалдыз*, *кылдырек*, *жааз*, *шырдамал//төрбөлжүн*, *тукум* сыяктуу түгөйлөрү өз чөйрөсүндө диалектилик өзгөчөлүк катары колдонулуп келүүдө. Бирок түштүк кыргыздардын тилиндеги *пахта*, *чигит*, *косек*, *гозо* (*гозопая*), *агет*, *пилла*, *багван*, *чарпая*, *пада*, *пахтакер* ж. б. сөздөр адабий тилдин лексикалык байлыгын арттырып, азыркы кезде бардык кыргыздардын речинде жана басма сөз беттеринде кенири колдонулуп келе жатат.

Пахтачылыкка байланыштуу жогоркудай терминдер адабий тилден орун ала элек мезгилде кыргыз журтунун көпчүлүгү *пахта* деген сөзгө карганада *кебез* дегенди кыйла активдүү колдонуп келишкен. Ошондуктан ушул өсүмдүктүн өзү жана анын буласы (түшүмү) да мезгилдүү басма сөз беттеринде, ошондой эле поэзияда да *пахта* деп аталбай, анын ордун *кебез* деген сөз ээлеп келгендигин ошол мезгилдеги басма сөз беттеринен, айрым акындардын чыгармаларынан алынган төмөнкүдөй мисалдар ачык далилдеп турат: «Айрыкча Фергана кыргыздары канчалык *кебез* айдоого тийиш» («Эркин Тоо», 1924-жыл, 27-ноябрь, № 2 саны). «Эгинди, айрыкча *кебезди* жылдагыдан бир нече эсе арттырып айдоого тийишпиз» («Эркин Тоонун» жогоруда көрсөтүлгөн санында). «*Кебезди* баксан, кенен бак, Кезеги келген ушул чак» (Токтогул). «*Кебездин* арасында жүргөндөр биз, Ыргалат кандай сонун! Жазылат чер (Жусуп Турусбеков). «Данктуу келин сен жыйдын, Ак булуттай *кебезди*» (Аалы Токомбаев). «Булуттай үйүп *кебезди*, Калтырдык ылдый белести» (Темиркул Үмөталиев) ж. б.

Кийинки кездерде бул өсүмдүктүн өзү да, анын түшүмү да *пахта* деген сөз аркылуу туюнтула баштады, ал эми *кебез* болсо мурдагыдан алда канча тар мааниге өтүп, семантикалык салмагы азайып, олуттуу өзгөрүүгө учурады. Мындай кубулуштар адабий тил менен жергиликтүү диалектилердин эриш-аркак байланыш-катышынан, биринин экинчисине тийгизген өз ара таасиринен улам пайда болуп келгендиги талашсыз.

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 8 кыска (а, э, о, ө, у, ү, ы, и) жана 6 созулма (аа, ээ, оо, өө, уу, үү) үндүү тыбыштан турары белгилүү. Бирок үндүүлөрдүн мындай составын бардык кыргыз диалектилерине жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш катары кароого болбойт. Үндүү тыбыштардын колдонулушу жана составы жагынан алганыбызда, кыргыз диалектилеринде белгилүү айырмачылыктар бар. Маселен, Талас өрөөнүндөгү жана Кыргызстандын бир катар түштүк райондорундагы жергиликтүү адамдардын речинде үндүүлөрдүн жогоркудай составы толук бойдон колдонулуу менен бирге, *тоо, суу, күйөө, күү* деген сөздөр созулма үндүүлөр менен айтылбай, *тоw, суw, күйөw, күw* болуп айтылат. Бул сөздөрдөгү *ow, өw, uw, үw* сыяктуу тыбыштык өзгөчөлүктөр эринчил дифтонгулар деп аталат. Адабий тилге бул сыяктуу дифтонгулар алынбастан, жогоркудай созулма үндүүлөр гана норма катары кабыл алынды. Кыргызстандын түштүгүндөгү жергиликтүү адамдарга өзбек, тажик тилдеринин таасири көбүрөөк тийгендиктен, аларда [э] тыбышы бир топ кеңири колдонулат. Мисалы: *кэсэл, гэл, мэрт, шээр, мээни*. Бул сөздөр адабий тилде *кесел (оору), кеп, март, шаар, маани* түрүндө колдонулат. Демек, адабий тилдин үндүүлөр системасына [э] тыбышы кирбегендиктен, жогоркудай айтылыш нукура диалектилик көрүнүштөргө жатат.

Түндүк кыргыздардын бир катар жерлеринде [н] тыбышынын сөз башында түшүрүлүп айтылышы учурайт: *айза, ике, өшөр, окто, оопаз, ым*. Булардын адабий нормага ылайык келген түрү: *найза, нике, нөшөр, нокто, ноопаз, ным*. Түндүктүн бир катар жерлеринде (Ысык-Көлдөн башка тарабында) [с], [з] тыбыштары туура нормада колдонулбай, *зарыл, кызыл, биз, сиз* деген сөздөр *сарыл, кысыл, бис, сис* түрүндө да айтылып калат. Булар адабий нормага жатпаган диалектилик белги болуп саналат.

Учур чактын татаал түрүн уюштуруучу жардамчы этиштер Талас өрөөнүндө жана Чаткал, Ала-Бука, Караван тарапта жашаган кыргыздардын тилинде *жат, тур, отур, жүр* түрүндө эмес, *жатыры, туру, отуру, жүрү* формасында колдонулат.

Мисалы: *Балдар окуп жатыры. Биз көрүп турубуз. Кызым китеп окуп отуру. Балам шаарда иштеп жүрү.* Түштүктүн Лейлек, Баткен тарабында же жалпы эле ичкилик кыргыздары жайгашкан чөлкөмдө III жактын таандык мүчөсүнөн кийин барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндемөлөрү өзгөчө формага ээ болуп, диалектилик бөтөнчөлүктү жаратат. Маселен, *атасы, баласы* деген сөздөр жогоркудай жөндемөлөр аркылуу *атасыга, баласыга, атасыны, баласыны, атасыда, баласыда, атасыдан, баласыдан* болуп өзгөрөт.

Кыргыздын азыркы улуттук тили өз кучагына жалаң гана кыргыз адабий тилин эмес, жергиликтүү кыргыз диалектилерин (жана анын составындагы жергиликтүү говорлорду) да текши камтыйт, анткени кыргыз элинин бүткүл территориядагы, ар түрдүү кесиптеги жана жашы менен сабаттуулугу жагынан да ар башка денгээлде турган өкүлдөрү үчүн байланыш-катнаштын куралы болуп жалаң гана адабий тил кызмат кылбастан, мындай милдетти аткарууда али да болсо жергиликтүү диалектилердин же говорлордун өзүнчө үлүшү бар. Ошентип, биздин адабий тилибиз кыргыз улутун бүт тейлей турган бирдиктүү жана жалпы элдик тилдин жогорку, же түпкүлүктүү формасы болгону менен, ал белгилүү территорияны гана тейлөөчү жалпы элдик тилдин төмөнкү, же келечекте жоюлууга тийиш болгон формасы (жергиликтүү кыргыз говорлору) менен азырынча катар жашап келүүдө. Кыргыздын улуттук тилинин мына ушундай эки формасы бар экендигин жогоруда көрсөтүлгөн жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр далилдей алат.

Проф. Б. М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги диалектилик айырмалардын азыркы мезгилге чейин толук жоюлбай, алар жергиликтүү элдин оозеки речинде али да болсо колдонулуп келишин айтып келип, булар «адабий тилибиздин эл тарабынан толук өздөштүрүлө электигин көрсөтөт. Адабий тилдин орфографиялык (жазылыш) жана орфоэпиялык (айтылыш) нормалары элде канчалык тез өздөштүрүлсө, жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр ошончолук тез жоюлмакчы»¹ — дейт.

Азыркы кыргыз тилинин жогоруда көрсөтүлгөн эки формада колдонулуп келе жаткандыгын ушул айтылган пикир да толук кубаттайт.

Диалектилик өзгөчөлүктөрдүн болушу кыргыз элинин бардык коллективине жалпы жана бирдиктүү болгон жалпы

¹ Б. М. Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө. «Советтик Кыргызстан», 5-январь, 1962-жыл.

элдик тилдин бар экендигин, кыргыз диалектилери менен говорлору жалпы элдик тилге таандык фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык белгилерди, негизинен, бирдей сактап тургандыгын жокко чыгарбайт. Мунун төмөнкүдөй негизги себептери бар. Биринчиден, кыргыз говорлорунун арасындагы жергиликтүү айырмачылыктар анча күчтүү өнүккөн эмес, ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык жана грамматикалык түзүлүшүнүн жалпы нормалары, лексикалык составдан басымдуу көлөмдү ээлеген негизги сөз каражаттары боюнча бардык говорлордо туруктуу бирдиктүүлүк сакталган. Экинчиден, башка тилдерден өздөштүрүлгөн элементтер аркылуу кыргыз тилинин өз бетөнчөлүктөрүнүн жалпы элдик негизи бузулган эмес. Анын небактан берки калыптанып отурган негизги тилдик системасы мурдагысындай эле өнүгө берген жана өнүгүп жатат. Мунун өзү кийин кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө да негиз болгон. Ошентип, Совет бийлигинин жылдарында өзүнүн калыптануу жолуна түшкөн, жалпы элдик бирдиктүү нормаларына ээ болгон кыргыз адабий тили жок жерден жарала калган, же сырттан декреттелип киргизилген форма эмес. Ал кыргыз тилинин өзүнүн жергиликтүү базасына, тактап айтканда, жергиликтүү диалектилердин (говорлордун) тилдик материалдарына таянуу жана орус тилинен кабыл алынган сөз байлыктары менен толукталуу, кеңүү аркылуу ушундай калыптанган адабий формага түштү.

Түрдүү шарттарга байланыштуу белгилүү бир диалектилик система гана өзүнүн бардык белгилери менен адабий тилдин негизине алынып калышы да мүмкүн. Тактап айтканда, мындай учурда адабий тилдин негизине белгилүү бир диалектилик база гана таяныч болуп алынат. Маселен, азыркы өзбек, азербайжан, уйгур, алтай ж. б. элдердин адабий тили ушул сыяктуу бир диалектилик негизде түзүлгөндүгү айтылып жүрөт¹.

Кээде мындан башкачараак болуп, бир тилдеги бардык (же бир нече) диалектилик топтор бул процесске текши катышып, бирок диалектилик нормалардын өтө ыңгайлашкан, практикада иргелип отуруп өткөрүлгөн жактары гана адабий тилдин негизине алынышы да мүмкүн. Мындай учурда адабий тил, жогоруда айтылгандай, бир гана диалектилик негизде эмес, бир канча жергиликтүү диалектилердин же говорлордун катышуусу менен өзүнүн бирдиктүү нормаларын калыптандырып,

¹ Вопросы развития литературных языков народов СССР. (Материалы Всесоюзной конференции). Алма-Ата, 1964, с.153—155.

бара-бара жалпы элдик тилдин жогорку жана түпкүлүктүү формасына айланууга тийиш. Адабий тилдин мындай шарт менен түзүлүшү диалектилик айырмачылыктары анча өнүкпөгөн тилдерде көбүрөөк байкалгансыйт. Буга азыркы казак адабий тилин мисал кылууга болот. Проф. С. К. Кенесбаевдин «Казак адабий тилинин советтик мезгилдеги өнүгүшү» аттуу макаласында айтылган ойлорго караганда, диалектилик айырмачылыктардын салмагы азайып, алар жалпы элдик тил аркылуу жуурулуп жана өз ичине синирилип калган учурда казак адабий тили бир гана диалектилик негизде түзүлүп чыккан же белгилүү гана бир диалект буга таяныч болгон деп айтууга эч мүмкүн эмес, анткени казак адабий тили жалгыз гана бир диалект эмес, бир канча территориялык диалектилердин катышуусу менен түзүлгөн¹.

Диалектилик бөлүнүштөрү анча өнүкпөй, бошоң абалда болгон жана Октябрь революциясынан кийинки мезгилде бирдиктүү адабий тил болуп калыптанууга толук мүмкүнчүлүк алган учурда жалпы элдик негизи бузулбай, ал андан кийинки адабий формасына база болуп коюлган бир катар тилдердин катарына кыргыз тили да кошулат. Демек, кыргыз адабий тилинин азыр биз колдонуп жүргөн бирдиктүү нормаларынын негизи бир гана диалектилик базада түзүлгөн эмес. Буга кыргыз диалектилеринин (жана анын составындагы жергиликтүү говорлордун) жалпы катышы бар. Мындай ойду биринчи жолу проф. В. М. Юнусалиев «Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө» деген макаласында сунуш кылган.

«Кыргыз адабий тили, — дейт ал, — башка адабий тилдер сыяктуу диалектилик негизде пайда болгон. Андай болсо анын негизинде бир диалект (же говор) турабы, же бир нече диалект турабы? Биздин колдогу материалдарга караганда, адабий тилибиздин негизин түзүүгө бардык кыргыз диалектилери катышат...

Адабий тилге «негиз» же «база» болушун аныктоодо диалектинин же диалектилердин айрым (бирин-серин) белгилерин гана издебей, тилдин эриш-аркагын түзгөн орчундуу жана көпчүлүк белгилерин алып кароо керек».

Автор буга удаа кыргыз тилинин жалпы элдик негизин түзгөн башкы белгилери бардык кыргыз диалектилерине (жана говорлоруна) орток, жалпы таандык экендигин бир катар тилдик фактылардын негизинде аныктап, төмөнкүдөй жалпы

¹ М. О. Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, с. 64—65.

түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн болушу, экинчиден, республиканын саясий-экономикалык борборунун Түндүк Кыргызстанда орношу»¹.

Азыр жергиликтүү говордук өзгөчөлүктөрдү акырындык менен жоюп, кыргыз элинин жалпы массасы байланыш-катыштын бирдиктүү жана түпкүлүктүү формасы болуп саналган улуттук адабий тилде сүйлөп, анын орфографиялык нормаларына ылайык жазууга барган сайын толугураак өтүп баратат. Адабий тил бардык учурда жана бардык жерлерде өзүнүн түпкүлүктүү ордун ээлеп, жергиликтүү диалектилик бөтөнчөлүктөрдү жоюу үчүн эне тилде чыгып жаткан күндөлүк басма сөзгө, көркөм адабий чыгармаларга, мектептерге жана андан башка түрлүү окуу жайларына, радио, теле берүү жана кино, театрлар сыяктуу коомдун маданий тармактарына таянат. Жаштардын жана коомдук иштерге көбүрөөк аралашып, республикабыздын түрлүү жактарында, шаарларында көбүрөөк болуп жүргөн жергиликтүү интеллигенттердин сүйлөө речинен азыр мурдагыдай диалектилик бөтөнчөлүктөрдүн изи анча байкала бербейт.

Адабий тилдин нормативдүүлүк касиети, анын жергиликтүү диалектилер менен болгон жогоркудай карым-катышы жалпы эле тил маданияты жөнүндөгү көп кырдуу татаал маселелер менен тыгыз байланышта каралуучу өзүнчө чоң проблема десек болот. Тил — коомдук турмуштун бардык жактарын кенири тейлеген, сабаттуулукка да, маданиятка да жеткирген, калктын адабий жана маданий байлыктарын жаратууга, алардын укумдан тукумга чейин мурас катары жетип, нечен кылымдар бою сакталып келишине кызмат өтөгөн эң маанилүү байланыш-катыш куралы. Дүйнөдө эч бир тендеши жок залкар чыгарма болуп саналган «Манас» эпосун кылымдар бою кебелбей алып келе жаткан жана улам кийинки муундарга жеткирип турган кереметтүү кыргыз тилин мына ушундай кашкайган чындыктын ачык-айкын далили десек болот. Ошондуктан эне тилдин сөз байлыгын туура пайдалануу, анын жалпы элдик адабий нормаларын туура колдоно билүү — бардык сабаттуу адамдардын ыйык милдети. Бул жөнүндө Б. М. Юнусалиев бир кездерде мындай деп жазган эле: «...маданияттуу кыргыз коомунун ар бир мүчөсү, көбүнчө интеллигенциябыз, өткөндөгү калдыктын бир түрү болгон диалек-

¹ Б. М. Юнусалиев. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө.

тилик же говордук тилде сүйлөбөй,... адабий тилде сүйлөө керек»¹.

Тил маданияты, баарыдан мурда, тилдин адабий нормаларын туура өздөштүрүү, аны иш жүзүндө туура колдоно билүү дегендикке жатат. Адабий нормалар аркылуу гана тил жалпы массага толук жеткиликтүү, түшүнүктүү болуп, бирдиктүү жана стабилдүү абалга келе алат. Демек, маданияттуу, сабаттуу сүйлөөнүн жана өз ой-пикирин ушундай талапка ылайык жаза билүүнүн бирден-бир эталону тилдин адабий нормалары деп эсептешибиз керек.

Коомдук турмуштагы аткарган милдетине жараша кыргыз адабий тилинин стилдик системасы да калыптанып, функционалдык стилдердин төмөнкүдөй бир нече түрү пайда болду: көркөм адабияттын стили, илимий стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздарынын стили. Стилдин мындай түрлөрү адабий тилдин ар түркүн коомдук милдет аткарышына байланыштуу жаралып, алар азыр көркөм чыгармаларды, иш кагаздарын, илимий эмгектерди, газета-журналдар үчүн ар кандай макалаларды жазууда, доклад жасоодо, лекция окууда, радио жана теле берүүлөрдү уюштурууда ж. б. иштерде кеңири колдонулуп келүүдө.

Кыргыздар кириллицага негизделген азыркы алфавитке чейин бир катар башка жазууларды колдонуп келишти. Тарыхый маалыматтарга караганда, алар байыркы түрк урууларына таандык болгон орхон-енисейлик рун жазмасын колдонушкан. Андан соң араб, латын алфавиттерине негизделген жазууга ээ болушту. 1940-жылдан баштап азыркы колдонулуп келе жаткан алфавитке өтүштү.

1989-жылдын 23-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин кезексиз чакырылган онунчу сессиясы кыргыз адабий тилине «мамлекеттик тил» деген бийик статус берген атайын Закон кабыл алды. Бул Закон кыргыз адабий тилинин коомдук функциясын мурдагыдан алда канча жогорку деңгээлге чыгарды, анын өсүп-өнүгүшүнө мамлекеттик камкордук көрүүнүн зарыл милдеттерин ачык белгиледи.

---

¹ Б. М. Юнусалиев. Тандалган эмгектер, Фрунзе, 1985, 327-бет.

ФОНЕТИКА

§ 2. Тыбыш жөнүндө негизги түшүнүк

Биздин сүйлөө речибиздеги ар бир сөздү айтууга жана угуп кабыл алууга ылайыкташкан ырааттуу формага келтирип турган негизги фактор тыбыштык материя болуп саналат. Ар бир элдин тили мына ушул тыбыштык материянын базасында гана байланыш-катыш куралы болуп жашай алат. Тилдин мындай материалдуулук касиети болбосо, биздин сүйлөө речибиздеги айрым сөздөр же сөз айкаштары менен сүйлөмдөр айтылышы да жана алардын экинчи тарапка угулушу, кабыл алынышы да мүмкүн эмес.

Тыбыштар — сөздүн айтылышында жана кулакка угулушунда бизге айкын сезилген материалдык белгилер. Жазууда бул белгилер тамгалар же башка графикалык каражаттар аркылуу туюнтулат.

Эгерде тилдеги морфемалар же жалпы эле сөз формалары тыбыштар аркылуу материалдаштырылып турбаса, адам баласынын тили кылымдар бою өмүр сүрүүгө да жана ал улам кийинки муундарга жетип турууга да мүмкүн эмес эле. Тилдин жогоркудай материалдык негизи жазуунун фонографиялык түрүнүн келип чыгышына да чоң мүмкүндүк берди. Мындай жазуунун пайда болушу кулакка угулган тыбыштарды (фонемаларды) шарттуу белгилер (тамгалар) аркылуу туюнтуунун натыйжасы болуп саналат. Ошентип, азыркыдай алфавиттер, ошондой эле жазуунун ушул кездеги өркүндөтүлгөн түрлөрү адамдардын сүйлөө речинде жашап келе жаткан тыбыштык материянын базасында жаралып келди.

Биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштар сөздүн составында колдонулат. Бирок алар ошол сөздүн тутумунда болуу менен гана чектелип калбайт, ошол эле тыбыштар башка сөздөрдө да колдонула берет. Ошентип, лексикалык составдагы көп миңдеген сөздөр, чынында, аз гана сандагы тыбыштардын комбинациялык курамынан турат. Анткени деги эле үндүү жана

үнсүз тыбыштардын бардыгын кошуп эсептегенде, кээ бир тилдерде жыйырмадан ашуун, айрымдарында орто эсеп менен элүү, көпчүлүгүндө отуз-кырк чамасында гана тыбыштар бар. М а с е л е н, англис тилиндеги үнсүз тыбыштардын саны 24, ал эми үндүүлөрдүн саны 21 (кыска жана созулма үндүүлөрдү, дифтонгуларды кошо эсептегенде) болсо, орус тилинде булардын жалпы саны үнсүз жана үндүүсү менен чогуу алганда 43 + 6 болот. Француз тилинде — 21 + 13, армян тилинде — 30 + 6, грузин тилинде — 28 + 5, өзбек тилинде — 24 + 6, эстон тилинде — 16 + 9, бурят тилинде — 27 + 17, эвенк тилинде — 18 + 11, чукот тилинде — 14 + 6¹.

Ар кандай тыбыштык тил, жогоруда көрсөтүлгөндөй, тыбыштык материя аркылуу белгилүү формага келтирилген жана айтууга, угуп кабыл алууга толук мүмкүн болгон сөздөрдөн турат. Сөздөр ар кандай тыбыштардан куралат. М а с е л е н, *китеп* деген сөздүн составында [к], [и], [т], [е], [п] сыяктуу беш тыбыш бар. Ал эми *жамгыр, мектеп, турмуш, космос* деген сөздөрдүн ар бири алты тыбыштан, *курулуш, трактор, сугатчы, чалгычы* деген сөздөр болсо жети тыбыштан турат. Тилибизде тыбыштык составы мындан да арбын болгон сөздөр көп эле учурайт.

Ар бир тилде, маселен, *ат* (жылкы), *ат* (ысым, наам), *ат* (ок чыгаруу) сыяктуу болуп, тыбыштык составы окшошуп калган сөздөр аз болсо да кездешпей койбойт. Бирок, жалпысынан алганда, тилдеги сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгү жогоркудай бир түрдүү эмес, ар түрдүү тыбыштардан куралган үчүн алар тыбыштык составы жагынан бири-бирине окшошо бербейт. Анткени тыбыштар тилибиздеги сөздөрдү маани жактан өз ара ажыратып, ар бирин өзүнчө сөз кылып көрсөтүүчү белги катарында кызмат кылат. Биз колдонуп жүргөн сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык составы жагынан бири-бирине окшошпой, айырмалуу болуп турушунун негизги себеби да мына ушунда. Эгерде биз *уй — үй, көч — күч, баш — бош, булак — кулак, шар — шаар, бор — боор, эр — ээр, ук — уук* деген сөздөрдү өз ара салыштырып көрсөк, булардын ар бири ар башка маанидеги сөз экендигин байкайбыз. Бул сөздөрдүн маани жактан бири-биринен айырмаланып турушу составындагы тыбыштарга байланыштуу. М а с е л е н, *уй* жана *үй* деген сөздөрдүн аяккы

¹ Бул маалыматтар В. И. Кодуховдун «Введение в языкознание» (М., 1979) аттуу китебинин 125-бетинен алынган.

үнсүз тыбыштары бирдей болгону менен, башкы үндүү тыбыштары ([у] жана [ү]) ар башка болуп жаткандыктан, бул эки сөздүн маанилери да бири-бирине окшош эмес. Ал эми *көч* жана *күч*, *баш* жана *бош* деген сөздөрдүн ар башка мааниге ээ болуп турушу булардын ортонку үндүү тыбыштарына ([ө-ү], [а-о]) байланыштуу. Ушундай эле көрүнүш *булак* менен *кулак* ([б-к]), *шар* жана *шаар* ([а-аа]), *бор* жана *боор* ([о-оо]), *эр* жана *ээр* ([э-ээ]), *ук* жана *уук* ([у-уу]) деген сөздөрдүн тыбыштык составынан да байкалат. Бирок тилдеги бардык эле сөздөр, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир гана тыбыш эмес, бир нече тыбыштар аркылуу да бири-биринен айырмаланат. Анткени тилдеги бардык эле сөздөрдүн тыбыштык составы сан жагынан бирдей боло бербейт. Бул жагынан алганда да алардын өз ара айырмачылыгы байкалып, ар бири өз алдынча сөз катары ажырап турат.

Фонетика (грек тилиндеги *phone* — «тыбыш» деген сөздөн алынган) — тилдин тыбыштык системасы жөнүндөгү илим. Бул илим тыбыштардын акустикалык, артикуляциялык жана функционалдык касиеттерин, тыбыштардын речтик агымда түрдүүчө өзгөрүлүп айтылышын, муун, басым, интонация ж. б. маселелерди иликтейт. Речтеги тыбыштар татаал кубулуш болгондуктан, булардын изилдениш аспектилери да түрдүүчө. Жалпы эле тыбыш жөнүндөгү илимдин **фонетика** (же **фонология**), **артикулятордук фонетика** жана **акустикалык фонетика** болуп, бир нече бөлүктөргө ажырап тургандыгы жогоркудай себептерге байланыштуу. Төмөндө биз булардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

§ 3. Тыбыштардын акустикалык касиеттери

Жалпы эле үн (добуш) абанын термелишинен жаралат. Абанын термелиши физикалык телонун (маселен, коңгуроонун, кандайдыр бир музыкалык инструменттин кылдарынын, газ же суюктук түрүндөгү заттардын, үн түйүндөрүнүн ж. б.) термелишинен улам пайда болот.

Үндүн жалпы теориясы жөнүндөгү илим тармагы **акустика** деп аталат. Ал — физика илиминин атайын бөлүмү.

Үнгө (добушка) жалпы мүнөздөмө берүүдө акустика анын төмөнкүдөй белгилерине таянат:

1. Үндүн бийиктиги. Бул — термелүүнүн жыштыгына жараша аныктала турган белги. Термелүү канчалык жыш болсо, үндүн бийиктиги да ошончолук өлчөмдө бийик болот. Үндүн жапыздыгы термелүүнүн сейректигине байланыштуу. Жалпы эле термелүүнүн жыштыгы жана сейректиги убакыттын бирдигине карата өлчөнөт.

Үндүн бийиктик бирдиги катары герц кабыл алынган (бул термин гц түрүндө кыскартылып колдонулат, немец физиги Г. Р. Герцтин наамына негизделген). Мындай бирдик термелүү бир секундада бир жолу болот деген шарттуу эсептин негизинде келип чыккан.

Адамдын кулагы 16 герцтен 20000 герцке чейинки бийиктикте болгон үндү угуп ажырата алат. Эгерде үндүн бийиктиги 16 герцтен төмөн (инфра үн) болуп, же ал 20000 герцтен жогору (ультра үн) чыгып кетсе, муну биз уга албайбыз. Мындай үндү адам баласынын угуу сезими кабыл алууга жөндөмсүздүк кылат. Айрым жаныбарлар (өзгөчө дельфиндер, ошондой эле жарганат, ит, түлкү сыяктуу бир катар айбанаттар) гана мындай бийиктиктеги үндү уга ала тургандыгы тажрыйба жүзүндө аныкталган.

Ар бир адамдын речинде өзүнө мүнөздүү болгон орточо үн бийиктиги бар. Ошого жараша ар бир адамдын үнү т е н о р, б а р и т о н, б а с, с о п р а н о, а л ь т, к о н т р а л ь т о деп аталган түрлөрдүн кайсынысына жатарын аныкташка болот.

Интонациянын бир катар маселелери сүйлөө речиндеги үн бийиктигинин өзгөрүшү менен тыгыз байланышта чечилет. Демек, үн бийиктигинин туура аныкталышы интонация үчүн да чоң мааниге ээ.

Термелүүнүн мүнөзүнө (жыштыгына же сейректигине) жараша пайда болгон үндү т о л к у н д у у (музыкалуу) үн жана к ы с к а ү н деп, экиге бөлүүгө болот. Мунун биринчиси т о н, экинчиси ш ы б ы ш деп аталат. Биздин сүйлөө речибиздеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, үнсүздөрдүн жалпы составын сонор, жумшак жана каткалан үнсүздөр деп бөлүштүрүү жогоркудай белгилерге негизделет.

2. Үндүн күчү. Термелүүнүн арымына (акустикада бул а м п л и т у д а деп аталат) жараша пайда болгон физикалык кубулуш ү н д ү н к ү ч ү деп аталат. Үндүн жаралышына себеп болгон термелүүнүн жогору көтөрүлүп жана төмөн түшүп туруш арымы (амплитудасы) канчалык болсо, үндүн күчү да ошончолук даражада болот. Маселен, комуздун кылын акырын гана козгоп койсок, үн алсыз (басаң) болуп чыгат. Эгерде аны

керилте тартып жиберип, термелүүнүн арымын чоңойтсок, үн ошончолук деңгээлде күчтүү чыгат. Үндүн добуштуу же басан болуп угулушу анын жогоркудай күчтүүлүк даражасына түздөнтүз байланыштуу.

Сүйлөө речинде үндүн күчү түрдүүчө болуп өзгөрө бериши мүмкүн. Анын себеби ал адамдардын бири-бири менен ар кандай шартта, алыс же жакын аралыкта туруп сүйлөшкөнүнө жараша болот. Сөздүн басым түшкөн муунундагы үндүү тыбыш басымсыз муундагыга караганда күчтүрөөк айтылат.

3. Үндүн созулушу (узарыңкы чыгышы) ошол үндү пайда кылган термелүүнүн белгилүү убакыттагы санына жараша болот. Речте колдонулган тыбыштардын созулуп айтылышы (же алардын айтылышындагы үндүн узундугу) өтө эле аз өлчөмдө, болжол менен алганда, ал 20дан 220га чейинки миллисекунддун чегинен ашпайт. Ошондой болсо да анын тыбыштын сапатын өзгөртүүгө жарагыдай толук мүмкүндүгү бар. Алсак, орус тилиндеги басым түшүп айтылган үндүү тыбыштар, басымсыз үндүүлөргө караганда, созулунку айтылат. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдө, кыска үндүүлөргө караганда, үндүн созулунку чыга тургандыгы мындан да ачыгыраак байкалат. Басымдуу айтылган созулмалар кыска үндүүлөрдөн айырмалуу болуп колдонулары англис, немец, француз, чех ж.б. тилдерге да мүнөздүү.

Жалпы эле үндүн же сүйлөө речиндеги тыбыштардын акустикалык жактан татаалдашып калышы негизги тонго резонатордук тондун кошулуп кетиши менен түшүндүрүлөт.

Резонатор — туш тарабы курчалган, абанын термелиши мүмкүн болгон жана кошумча үндү (жаңырыкты) пайда кыла турган бош чөйрө. Резонатордун ролун, маселен, бош бөлмө, комуздун же гитаранын капкакталган көңдөй бөлүгү, коңгуроонун көңдөй жагы (ичи), сурнайдын түтүгү ж. б. нерселер аткара алат. Булардын ар биринин формасына, көлөмүнө же башка өзгөчөлүгүнө жараша термелүү жыштыгы да ар түрдүү болушу мүмкүн.

Абанын термелиши аркылуу келип чыккан үндүн жогоркудай резонаторлорго таралышы ошонун эле өзүндөй термелүүнү жаратып, кошумча үндү (жаңырыкты) пайда кылат. Ал негизги үнгө кошулуп, аны татаалдантат жана күчөтүлгөн абалга жеткирет. Тактап айтканда, резонатор аркылуу баштапкы тондун үстүнө андан жогору турган гармоникалык **обертон** (жогорку тон) келип кошулат. Мындай кубулуш **резонанс** деп аталат (бул французча **resonance** деген сөздөн келип

чыккан, жалпы мааниси «жаңырык» — орусча «отзвук» дегенге туура келет).

Резонатор канчалык кең, ичи бош жана ички бети жылмакай болсо, үндүн жаңырыгы да ошончолук күчтүү чыгат. Буга карама-каршы келген шартта үн жутулуп калып, анчалык катуу чыга албай, күчүн жоготуп коёт. Маселен, бош бөлмөдө үндүн жаңырыгы катуу чыгып, ал эми мебель же башка үй буюмдары көбүрөөк болгон бөлмөдө мындай жаңырык угулбай, үндүн басаң чыгып калышы мына ушундай себептерге тикеден-тике байланыштуу.

Адамдын ооз көңдөйү, мурун көңдөйү, алкым сыяктуу мүчөлөрү да резонатордун милдетин аткарат. Тилдин, эриндердин, тандай көшөгөсүнүн тыбыш жасоодогу кыймылына жараша өзгөчө ооз көңдөйүнүн формасы, көлөмү ж. б. жактары түрдүүчө болуп өзгөрүп, натыйжада биздин сүйлөө речибизде колдонулуп жүргөн ар кандай сапаттагы тыбыштар жаралат.

§ 4. Речтик аппарат жана анын тыбыш жасоодогу кызматы. Тыбыштардын артикуляциясы

Биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштардын жасалышына керектелүүчү органдар абал мурда дем алуу, тамактануу ж. б. сыяктуу биологиялык муктаждыкка гана ылайыкталган аппарат болгон. Булардын тыбыш жасоодогу кызматы тилдин жаралышы менен бирдикте өнүгүп чыккан социалдык касиет болуп саналат. Анткени тил коомдук кубулуш болгон соң, бир дагы сүйлөө органы тыбыш жасоого гана ылайыкталган биологиялык мурас катары адам баласына «даяр» түрдө өткөн эмес.

Сүйлөө органдарынын жалпы составы төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

- 1) дем алуу органдары (көкүрөк клеткасы, диафрагма, өпкө жана анын бронхалары, кекиртек);
- 2) көмөкөй (мында үн түйүндөрү жайгашкан);
- 3) ооз жана мурун көңдөйлөрү;
- 4) тил жана эриндер;
- 5) борбордук нерв системасы.

Булардын тыбыш жасоодогу кызматы ар түрдүү. Төмөндө ушул туурасында жалпы мүнөздөмө берилет.

Биздин речибизде колдонулган ар кандай тыбыштар өпкөдөгү абанын сыртка чыгышы аркылуу жасалат. Абанын

сыртка чыгышы адам сүйлөбөй, жөн гана дем алып, дем чыгарган учурда да боло бере турган табигый көрүнүш экендиги талашсыз. Анын тыбыштарга айланып кетиши сүйлөө аппаратынын түрдүүчө кызматы аркылуу гана ишке ашат, ансыз тыбыштар жөндөн-жөн жарала койбойт.

Дем алуу органдары тыбыштардын жаралышына башкы каражат катары жумшалуучу абанын агымын басым менен жогору карай түртүп, аны кекиртект аркылуу көмөкөйгө, андан ооз жана мурун көңдөйлөрүнө багыттайт. Кекиртектин көмөкөйгө туташкан башкы бөлүгүндө бири-бири менен булчундар аркылуу туташкан бир канча чемирчек (хрящ) бар. Буларга үн түйүндөрү бириккен.

Үн түйүндөрү ар кандай тыбыштардын жасалышына негиз болуп саналуучу үндү пайда кылууда эң башкы ролду ойнойт. Алар бири-бирине туташып, жанаша орношкон жана ортосунда үн жылчыкчасы бар эластикалуу (серпилме) эки кичинекей булчундан турат. Бул эки булчундун арасы бирде биригип, бирде ачылып, үн жылчыкчасынын абалын өзгөртүп турушу тыбыштардын жаралышына өбөлгө түзгөн бирден-бир негизги физиологиялык кубулуш болуп саналат.

Адам сүйлөй баштаганда, үн түйүндөрү керилген абалда болуп, анын жогоруда аталган булчундары үн жылчыкчасын жаап калат. Өпкөдөн кекиртект аркылуу өтүп келе жаткан абанын агымы жабык абалда турган үн жылчыкчасы аркылуу кысылып (ошол жылчыкчаны жарып) өтөт да, үн түйүндөрүн серпилтип, дирилдеген абалга келтирет. Бул үндү пайда кылуучу негизги шарт болуп эсептелет, анткени үн түйүндөрүнүн дирилдеши менен аба термелет. Мындай термелүүдөн үн пайда болуп, ал дагы башка сүйлөө органдарынын кызматы аркылуу ар кандай тыбыштарга айланат.

Эгерде үн түйүндөрүн түзгөн эки кичинекей булчундун арасы ачык болуп, өпкөдөн чыккан абанын агымы ачык абалда турган үн жылчыкчасынан эч тоскоолдукка учурабай өтсө, анда үн пайда болбойт. Анткени мындай учурда үн түйүндөрү дирилдебей, аба термелүүгө учурабай, эркин өтүп кетет. Мындай көрүнүш үн чыгарууда эмес, адам жөн гана дем чыгарганда (дем алганда) болот.

Тыбыштардын жасалышы үчүн ооз көңдөйү менен мурун көңдөйүнүн жана таңдай көшөгөсүнүн да чоң мааниси бар. Ооз көңдөйү менен мурун көңдөйү таңдай аркылуу бөлүнүп турат жана булардын ар бири өзүнчө резонатордук милдет аткарат. Таңдайдын алды жак бөлүгү катуу, арткы бөлүгү жумшак таң-

дай деп аталат. Жумшак таңдай кичине тилге туташып, таңдай көшөгөсү деп аталган органды түзөт. Бул орган абаны ооз көңдөйүнө же мурун көңдөйүнө багыттоо кызматын аткарат.

Эгерде таңдай көшөгөсү көтөрүлгөн абалда болсо, мурун көңдөйүнүн оозу жабылып, аба ооз көңдөйү аркылуу өтөт. Бул учурда [а], [э], [ы], [и], [б], [д] сыяктуу «таза» (мурунчул эмес) тыбыштар жасалат. Эгерде таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абаны агымы мурун көңдөйүнө багытталса, ооз көңдөйү жабылат. Мындай шартта [м], [н], [ң] сыяктуу мурунчул үнсүздөр жасалат.

Мурун көңдөйү — көлөм жагынан да, форма жагынан да өзгөрбөй турган резонатор. Ал эми ооз көңдөйү болсо эриндердин, тилдин, кичине тилдин, жумшак таңдайдын тыбыш жасоодогу активдүү кыймылына жараша формасын да, көлөмүн да өзгөртө берет.

Эки эриндин бири-бирине тийип айтылышы менен [б], [п], [м] сыяктуу кош эринчил тыбыштар, астынкы эриндин үстүнкү тиштерге жакындашы аркылуу [в], [ф] тыбыштары, эки эриндин түтүк формасында болуп, алга карай жүткүнүшү менен [о], [ө], [у], [ү] сыяктуу эринчил үндүүлөр жасалат.

Тыбыштардын ар түркүн айтылышына эң эле активдүү катышкан органдардын бири — тил. Мунун түпкү, ортонку жана уч жак бөлүгү аркылуу үндүү жана үнсүз тыбыштардын ар түркүн топтору жасалат. Өзгөчө мунун уч жаккы бөлүгү өтө кыймылдуу ([д], [т] тыбыштарын айтканыбызда, тилдин учу астынкы тиштерге тийип жасаларын буга мисал кылсак болот).

Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу кызматын түздөнтүз башкарып турган орган мээ — борбордук нерв системасы болуп саналат. Мына ушул башкы орган аркылуу адамдар сүйлөө, пикир алышып, байланыш-катыш жасоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп келүүдө.

Жогоруда айтылгандай, тыбыштар сүйлөө органдарыбыздын ар түркүн абалда кыймылга келүүсү же кыймылсыз абалда турса да бул процесске тикеден-тике катышуусу аркылуу жасалат. Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу мындай кызматы артикуляция деп аталат. Ар бир адамдын күндөлүк сүйлөө речинде колдонулушу көндүм болуп калган тыбыштардын айтылышы атайын аракеттенүүнү талап кылбайт. Анткени өзүнүн сүйлөө речинде колдонулуп жүргөн тыбыштарды айтууга тили жатыгып, биротоло машыгып калган ар бир адамга булардын артикуляциясы эч кандай кы-

йынчылык туудурбайт. Эгерде башка бир тилди үйрөнүшкө туура келсе, анда анын бир катар өзгөчө тыбыштарынын артикуляциясын өздөштүрүү үчүн атайын көнүгүү иштерин жүргүзүп, көп аракеттенишке аргасыз болобуз.

Сүйлөө органдары тыбыш жасоодогу кызматына жараша активдүү жана пассивдүү болуп, өз ара эки топко бөлүнөт. А к т и в д ү ү о р г а н д а р төмөнкүлөр: үн түйүндөрү, тил, эриндер (өзгөчө астынкы эрин), жумшак таңдай, кичине тил. Булар тыбыш жасоодо түрдүүчө кыймылга келип, абалын өзгөртүп турат. П а с с и в д ү ү л ө р: тиштер, бүйлө, катуу таңдай. Булар тыбыш жасоого кыймылсыз абалда туруп да катыша берет.

§ 5. Фонема жөнүндө түшүнүк

Речтеги тыбыштардын жогоркудай физикалык жана артикуляциялык кыскача мүнөздөмөсүнөн кийин биз фонеманын эмне экендигине жана анын негизги белгилерине токтоло кетүүбүз керек.

Фонеманы илимий-теориялык негизде аныктап чыгуу жалпы эле тил илиминин тарыхында маанилүү орунга ээ болгон өзүнчө бир чоң бурулуш, илимий жаңы табылга экендигин баса белгилей кетишке туура келет. Фонема жөнүндөгү илим тармагы — ф о н о л о г и я көп талаш-тартыштарды, түрдүүчө көз караштарды туудурган өзгөчө татаал жолду басып өткөн илимий изденүүлөрдүн негизинде өнүгүп келди. Ошондуктан фонология илиминде азырга чейин өкүм сүрүп келе жаткан бир канча фонологиялык багыт (фонологические школы) бар.

Мурда тыбыштын ар кандай түрүн жөн эле «тамга» деп атоо өкүм сүрүп келген, анткени тыбыштар жазууда графикалык белгилер аркылуу туюнтулган соң, алардын айтылышы менен жазылышына бардык учурда бир беткей мамиле жасалып, бардыгы тең тамга катары эсептеле берген.

Фонология илими тыбыш менен тамганын гана эмес, жалпы эле «тыбыш» деген түшүнүктүн жөнүн, ошондой эле фонеманын эмне экендигин аныктап, ар бирин өз-өз ордуна коё алды. Фонема сүйлөө речинде колдонулган тыбыштардын бардык түрүнө туура келе бербейт. Ошондуктан булардын ар биринин бөтөнчөлүктөрүн ажырата билүүбүз кажет.

Биздин сүйлөө речибизде колдонулган ар кандай тыбыштардын бардыгын тамгалар аркылуу белгилеп, аларды тил

үйрөнүүдө өздөштүрүп чыгуу, чынында, мүмкүн боло коё турган иш эмес. Тил практикасында колдонулуп жүргөн жазууда бир эле графикалык белги аркылуу көрсөтүлгөн кандайдыр бир тыбыш ар бир адамдын сүйлөө речинде ар башкача болуп айтылышы мүмкүн. Бирок мындай айтылыштын ар бири өзүнчө фонема боло бербейт. **Ф о н е м а — т и л д е г и т ы б ы ш т а р д ы н б е л г и л ү ү д а р а ж а д а ж а л п ы л а ш т ы р ы л г а н н е г и з г и т и б и.**

Фонеманы речтеги көп сандаган физикалык тыбыштардан айырмалап, анын негизги белгилери эмнеде экендигине И. А. Бодуэн де Куртенэ менен Л. В. Щерба биринчилерден болуп көңүл бурушкан. Фонеманын теориялык негизин аныктоо мына ушул окумуштуулардын эмгектеринде ишке ашырылган. Ар бир фонема сөздөгү колдонулуш шартына жараша ар кандай өзгөрүүлөргө учурап, түрдүүчө варианттарга ээ болбой койбойт. Демек, бир эле фонема биздин сүйлөө речибизде түрдүүчө позициялык өзгөрүүлөргө учуроо аркылуу ар башка тыбышка өтүп колдонула бериши мүмкүн. Маселен, *тун* деген сөздөгү [н] фонемасы бир катар мүчөлөрдүн башындагы үнсүз [г], [к] жана [б] аркылуу [н > г], [н > м] болуп өзгөрүлүп айтыла берет: *түңгө чейин, түңкүсүн, түмбү*. Демек, комбинациялык өзгөрүүлөргө учураган бир эле үнсүз фонема бул жерде, чынында, үч башка тыбыш болуп колдонулду. Алар: [н] (*тун*), [г] (*түңгө, түңкүсүн*), [м] (*түмбү*). Буларды фонема катары жалпылаштыруучу тыбыштык тип [н] сыяктуу негизги вариант болуп саналат.

Дагы: *бол* жана *бөл* деген сөздөрдөгү [б], [л] фонемалары биринде жоон, экинчисинде ичке үндүү менен айкашып айтылышына жараша ар башка тыбыш катары колдонулат. Алсак, биринчисинде (*бол* деген сөздө) жоон үндүү менен келген үчүн бул эки фонеманын айтылышын шарттуу белгилер аркылуу [бъ], [лъ], ал эми кийинки мисалдагы айтылышты [бь], [ль] түрүндө белгилеп көрсөтүүгө болот. Мындагы үнсүз фонемалардын ар бири жогоркудай эки вариант менен колдонулса да, буларды жалпылаштырып турган негизги тыбыштык типтер деп биз [б] жана [л] фонемаларын эсеп кылабыз.

Кыргыз тилинде сингармонизм закондору күчтүү өнүккөндүгүнө байланыштуу, ар бир үнсүз фонема үндүү тыбыштардын жогоркудай таасири аркылуу комбинациялык өзгөрүүлөргө учурабай койбойт. Муну биз *кыйык — кийик, угут — үгүт, тарак — терек, жумуш — жемиш, тоолор — төөлөр, тоголок — тегерек* сыяктуу сөздөрдөгү үнсүз тыбыштардын жоон

жана ичке үндүүлөр менен айкашып айтылган комбинациялык шартынан улам байкаса болот. Бирок жогоркудай өзгөрүүлөрдөн улам пайда болгон тыбыштык варианттардын ар бирин өзүнчө фонема деп кароого болбойт. Аларды жалпылаштырып турган негизги тыбыштык тип кайсы болсо, ошонун өзү гана фонема деп аталат, калгандары анын кошумча варианты гана боло алат. Маселен, *кыйык* жана *кийик* деген эки сөздүн ар биринин башында жана аягында колдонулган [къ] жана [кь] тыбыштарынын ар бири өз алдынча фонемалык касиетке ээ эмес. Булардын эки башка тыбыштык касиетке ээ болуп турушун ошол сөздөрдүн ар бириндеги жоон, ичке үндүүлөрдүн сапатына жараша келип чыккан кубулуш деп эсептешке туура келет.

Фонема тилдеги тыбыштардан турарында шек жок, андан ажырап, өз алдынча бөлүнүп калган фонема болушу мүмкүн эмес. Тыбыш менен фонема өз ара тыгыз байланыштуу. Фонема да, тыбыш сыяктуу, тилдин материалдык бирдиги болуп саналат. Бирок «фонема» деген түшүнүк менен «тыбыш» деген түшүнүк ар убакта бири-бирине шайкеш келе бербейт. Анткени бир эле тыбыш биздин сүйлөө речибизде түрлүүчө болуп айтыла берет (бул жөнүндө жогоруда мисалдар келтирилди). Бирок ошол түрлөрдүн бардыгын фонема экен деп түшүнүүгө болбойт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкүдөй жалпы жыйынтыкка келүүгө болот: «фо н е м а» — т и л д е г и не г и з г и т ы б ы ш т ы к б и р д и к т и т у ю н д у р у у ү ч ү н к о л д о н у л у у ч у т е р м и н , а л т ы б ы ш т ы к т и п , р е ч т и н т ы б ы ш т ы к м о д е л и (ү л г ү с ү) д е г е н д и б и л д и р е т . Р е ч т е к о л д о н у л г а н т ы б ы ш т а р д ы н б а р д ы г ы ф о н е м а б о л о б е р б е й т . Ф о н е м а — т и л д и н т ы б ы ш т ы к с и с т е м а с ы н ы н м а й д а л а н ы п б ө л ү н б ө й т у р г а н э н к и ч и н е ж а н а т и п т ү ү б и р д и г и , б у л б и р д и к с ө з д ө р д ү ж а н а м о р ф е м а л а р д ы б и р и - б и р и н е н а ж ы р а т у у , а й ы р м а л о о м и л д е т и н а т к а р а т .

§ 6. Речтеги тыбыштардын (фонемалардын) классификациясы

Дүйнө жүзүндөгү ар кандай тилдердин тыбыштык составында колдонулуп жүргөн тыбыштардын жалпы эсебине көңүл бурсак, алар эң эле көп санда экендиги талаш туудурбайт.

Эгерде биз ошол тилдердин ар биринин жеке өзүнө тиешелүү болгон конкреттүү тыбыштарды санай келсек, алар анчалык деле көп эмес — орточо эсеп менен алганда, алардын жалпы санын 50 деп айтсак болот.

Бир эле тилге же бир канча тилдердин жалпы тобуна жеке мүнөздүү болуп, дүйнө жүзүндөгү башка тилдерге тарабаган тыбыштар, чынында, болбой койбойт. Бирок дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерге болбосо да, бир катар тилдерди жалпы камтый турган типтүү көрүнүштөгү тыбыштар да аз эмес. Тыбыштарды классификациялык топторго бөлүштүрүүнүн бир канча тилге ылайык келгидей жалпы принциптерин иштеп чыгууда конкреттүү бир тил үчүн эмес, дүйнөдөгү бир катар тилдерге жалпы мүнөздүү болгон мына ушундай типтүү тыбыштардын болушу эсепке алынган. Тактап айтканда, речтеги тыбыштардын (фонемалардын) классификацияланышынын илимий-теориялык жоболору жогоркудай жалпы мүнөздө болгон тыбыштык белгилердин базасында жаралган. Бул — бир жагы. Экинчиден, тыбыштардын ар кандай түрү бардык адамдарга жалпы мүнөздүү болгон речтик аппарат (үн түйүндөрү, тил менен эриндер, ооз көңдөйү, мурун көңдөйү, таңдай көшөгөсү ж. б.) аркылуу жасалат. Демек, бул жагынан алганда да тыбыштарды классификациялоонун принциптери дүйнө жүзүндөгү көпчүлүк тилдердин жалпы тобуна, негизинен, алгылыктуу боло тургандыгында талаш жок. Тыбыштарды классификациялоодо, чынында, речтик аппараттын тыбыш жасоодогу кызматына көбүрөөк көңүл бурулат.

§ 7. Үндүү жана үнсүз тыбыштар

Акустикалык жана артикуляциялык белгилерине карай речте колдонулган тыбыштардын жалпы составы үндүүлөр жана үнсүздөр болуп, эки топко бөлүнөт. Тыбыштарды мындайча бөлүштүрүү — дүйнө жүзүндөгү бардык эле тилдер үчүн жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш. Илимий эмгектерде үндүүлөрдүн тобу *вокализм*, үнсүздөрдүн тобу *консонантизм* деп аталат. Булар латынча *vocalis* — «үндүү» жана *consonantis* — «үнсүз» деген сөздөрдөн алынган лингвистикалык терминдерден болуп саналат.

Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн негизги айырмачылыгын булардын муун түзүүдөгү ролуна жараша аныкташка болот. Ар бир муундун өзөгүндө үндүү тыбыш турат, ал эми үнсүздөр

болсо буга кошумча бөлүк катары гана катышат. Акустикалык жактан алганда тыбыштардын жалпы составы с о н о р л у у (латынча sonorus — «үндүү», «үн чыгаруучу») жана шыбыштуу болуп, эки топко ажырайт. Сонорлуулар музыкалык үндөн (тондон) турган тыбыштар болушу мүмкүн, мунун составына бүткүл үндүү тыбыштарды кошууга болот. Үн көбүрөөк болуп, шыбыш аз өлчөмдө катышкан [р], [л], [м], [н], [ң], [й] тыбыштары да сонорлуу деп аталган топко кошулат. Булар кыргыз тили боюнча жазылган илимий эмгектерде, окуу китептеринде «уяң үнсүздөр» деп аталып, жалпы эле үнсүз тыбыштардын составына кошулуп келе жатат. Айрым учурда бул аталган тыбыштарды үндүүлөр менен үнсүздөрдүн орто аралыгындагы тыбыштар деп да атап жүрүшөт.

Үндүүлөрдү айтканыбызда, өпкөдөн кекиртек аркылуу өтүүчү фонациялык абанын (сүйлөө убагында чыккан абанын) агымы ооз көңдөйүндө тоскоолдукка учурабай, эркин агылып чыгат. Бул тыбыштардын жалаң үндүн катышуусу менен жасалышынын башкы себеби мына ушунда. Сүйлөө органдарынын тоскоолдугуна учурабай, абанын агымы ооздон эркин чыккан үчүн үндүү тыбыштарды обондотуп созуп айтууга да болот. Үндүүлөрдүн ар кандай түрү ооздун ачылып турган абалында жасалат.

Үнсүздөрдүн айтылышында аба ооз көңдөйү аркылуу эркин өтпөй, бир катар жолтоолукка учурайт. Мындай жолтоолук, негизинен, тил менен эриндер сыяктуу активдүү органдардын үнсүздөрдү жасоодогу кыймылынан улам пайда болот.

Белгилүү орус окумуштуусу И. А. Бодуэн де Куртенэ үндүүлөр менен үнсүздөрдү артикуляциялык жактан айырмалай турган төмөнкүдөй белгилерди айрыкча бөлүп атайт. Үндүүлөрдүн жасалышында бардык сүйлөө органдары чыңалуу (напряжение) абалында болуп турат, бул учурда резонатордук милдет аткаруучу ооз көңдөйү менен алкымдын беттери да чыңалат. Ал эми үнсүз тыбыштарда болсо чыңалуу сүйлөө органдарынын бирөөнө гана топтолот, анткени абанын агымына бөгөт болгон тоскоолдук кайсы жерге туура келсе, ошол сүйлөө органы гана чыңалат. Ошентип, үнсүз тыбыштарга локалдуу же бир мүчөлүү артикуляция мүнөздүү болсо, үндүүлөргө, тескерисинче, локалсыз артикуляция мүнөздүү. Чыңалуунун кайсы жерде болоруна карата үнсүз тыбыштардын жасалыш ордун аныктоо анчалык кыйынчылык туудурбайт. Мына ушул жагынан алганда да үнсүз тыбыштар үндүүлөрдөн дагы бир кошумча белги аркылуу өзгөчөлөнүп турат.

Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө назар салып, булардын негизги айырмачылыктарын көз алдыга элестетиш үчүн [а] жана [п] тыбыштарынын төмөнкүдөй орчундуу белгилерин бири-бирине салыштырып талдап чыксак болот.

Биринчиден, [а] тыбышы жалаң үндөн, ал эми [п] тыбышы болсо, мунун тескерисинче, шыбыштан турат, мунун жасалышына үн катышпайт.

Экинчиден, [а] тыбышынын айтылышында ооз кең ачылат да, абанын агымы ооз көңдөйү аркылуу эч тоскоолдукка учурабай, сыртка эркин чыгат; [п] тыбышын айтканыбызда абанын агымы бири-бирине бекем жабышып (кептелип) турган эки эриндин тоскоолдугуна учурайт да, ал күч менен түртүлүп, бул бөгөттү жарып өтөт.

Аталган эки тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык белгилериндеги негизги айырмачылыктар мына ушулар. Мындай өзгөчөлүктөрдү жалпы эле үндүү жана үнсүз тыбыштардын ар бирин жогоркудай планда өз ара салыштыруу аркылуу ачык байкай алабыз.

§ 8. Үндүүлөрдүн классификациясы

Үндүүлөрдү классификациялык топторго бөлүштүрүү төмөнкүдөй үч белгиге негизделүүгө тийиш:

1) тилдин таңдайга карай вертикалдык багыт боюнча көтөрүлүшү же жаактын ачылуу денгээли;

2) тилдин горизонталдык багыт боюнча алдыга жана артка карай жүткүнүшү;

3) эриндердин катышы.

Тил алдыга карай жүткүнүп, уч жаккы бөлүгү жогору карай көтөрүлүшү менен [и], [э], [ө], [ү] сыяктуу төрт тыбыш жасалат. Булар мектеп грамматикаларында «ичке үндүүлөр» деген термин менен аталып жүрөт, [и] тыбышынан бөлөгүнүн [ээ], [өө], [үү] сыяктуу созулма түгөйлөрү бар. Жогоруда көрсөтүлгөн белгилер кыска үндүүлөргө да жана алардын созулма түгөйлөрүнө да бирдей даражада мүнөздүү. Кыргыз тилинде [и] тыбышынын созулмасы жок, мындай созулма алтай, шор, хакас, якут, тува, гагауз тилдеринде бар.

Тил артка карай тартылып, анын ортонку же арткы бөлүгү жогору көтөрүлгөндө [ы], [а], [о], [у] тыбыштары жасалат. Булар мектеп грамматикаларында «жоон үндүүлөр» деп ата-

лат, [ы] тыбышынан башкасы [aa], [oo], [уу] сыяктуу созулма түгөйлөргө ээ. Созулма [ыы] алтай, шор, хакас, якут, тува, гагауз тилдеринин үндүүлөр системасында бар.

Үндүү тыбыштар эриндердин катышына карата эринчил жана эринсиз болуп, эки топко бөлүнөт. Э р и н ч и л д е р: [o], [ə], [y], [y]. Булар эки эриндин түтүк формасында болуп, алга карай жүткүнүшү аркылуу жасалат. Аталган үндүүлөрдүн ар биринин созулма түгөйлөрү бар. Калган үндүүлөр э р и н с и з д е р д и н тобун түзөт, алар: [a], [ə], [ы], [и].

Жаактын ачылышына карата кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн составын кен жана кууш үндүүлөр деп, эки топко бөлүүгө болот: К е н ү н д ү ү л ө р: [a], [ə], [o], [ə]. К у у ш ү н д ү ү л ө р: [ы], [и], [y], [y]. Булардын ичиндеги эки үндүүнүн — [ы] жана [и] тыбыштарынын созулма түгөйү жок, калгандарынын созулма түгөйлөрү бар.

Жалпысынан алганда, кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Алардын сегизи кыска, алтоо созулма үндүүгө жатат. Кыска үндүүлөргө караганда, созулма үндүүлөрдө үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылат. Созулмалардын ар бири өзүнчө фонемалык касиетке ээ. Муну аныкташ үчүн *жан — жаан, тар — таар, эр — ээр, уч — ууч, кон — коон, бор — боор* сыяктуу сөздөрдү бири-бирине карама-каршы коюп, ар биринин маанисине көңүл бурсак, булардын ар бири семантикалык жактан өз ара өзгөчөлөнгөн ар башка лексикалык каражат экендигин ачык байкайбыз. Эгерде созулма үндүүлөрдүн өз алдынча фонемалык касиети болбосо, анда *жан* деген сөз менен *жаан* деген сөздүн айырмасы жок болуп, ар бири өз алдынча лексикалык каражат катары эсептелбес эле.

Үндүүлөрдүн бөлүнүш таблицасы

Эриндин катышына карата		Эринсиз үндүүлөр		Эринчил үндүүлөр	
Тилдин катышына карата		Жоон үндүүлөр	Ичке үндүүлөр	Жоон үндүүлөр	Ичке үндүүлөр
Жаактын ачылышына карата	Кен үндүүлөр	а, aa	э, ээ	о, oo	ө, өө
	Кууш үндүүлөр	ы	и	у, uu	ү, үү

Созулма үндүүлөрдүн пайда болушу. Байыркы кыргыз тилинде азыркыдай созулма үндүүлөр колдонулган эмес. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде созулма үндүүлөр аркылуу колдонулуп жүргөн сөздөр байыркы кезде кыска үндүү менен айтылып келген. Биз колдонуп жүргөн созулмалар кыргыз тилинин эски доорунда үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланып өнүгүшүнө же үндүүлөрдүн арасындагы кээ бир үнсүз тыбыштардын жокюлуп кетишине байланыштуу келип чыккан. Маселен, байыркы түрк тилдеринде *таг, йоган, элиг, саг* деп айтылган болсо, азыркы кыргыз тилинде бул сөздөрдүн *тоо, жоон, элуу, саа* (уй саа) түрүндө созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калышы мына ушундай тарыхый өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Демек, азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр кийин пайда болгон тыбыштык кубулуштарга жатат. Созулмалардын пайда болушу менен кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын саны көбөйгөн.

Жогоркудай созулма үндүүлөрдүн орду мурда кыска үндүүлөргө туура келгендигин аныктоо үчүн эски жазма эстеликтердин жана азыркы кыргыз тилинин төмөнкүдөй фактыларын өз ара салыштырып көрсөк болот:

Орхон-Енисей эстеликтеринде:	Азыркы кыргыз тилинде:
<p><i>огул, оглан</i> <i>йегин</i> <i>багыр</i> <i>йаг</i> <i>агыр</i> <i>йоган</i> <i>улу</i> <i>катыг</i> <i>кутлу</i> <i>күдегү</i> <i>күчлиг</i> <i>эрклиг</i> <i>бирегү</i> <i>үчегү</i></p>	<p><i>уул</i> <i>жээн</i> <i>боор</i> <i>жоо</i> <i>оор</i> <i>жоон</i> <i>улуу</i> <i>катуу</i> <i>куттуу</i> <i>күйөө</i> <i>күчтүү</i> <i>эртүү</i> <i>бирөө</i> <i>үчөө</i></p>

Кыргыз тилиндегидей созулма үндүүлөр азыркы алтай, хакас, тува ж. б. түрк тилдерине да мүнөздүү. Бирок азыркы бир катар түрк тилдеринде (мисалы, өзбек, уйгур ж. б. тилдерде) бул өндүү созулма үндүү тыбыштар колдонулбайт. Ошондук-

тан ал тилдерде биздеги созулма үндүүлөр менен айтылып жүргөн сөздөр кыска үндүүлөр менен гана айтылат. Муну төмөнкүдөй салыштыруу ачык көрсөтөт:

кыргызча — уул, ооз, жаак, жоон
өзбекче — угил, огиз, чакак, йугон
уйгурча — огул, агиз, янак, йоган
түркмөнчө — огул, агыз, яңак, ёгын

Созулма үндүүлөр кыргыз тилиндеги араб-иран сөздөрүндө да кенири колдонулат. Мындай сөздөр өзүнүн түп нускадагы тыбыштык формасын өзгөртүп, кыргыз тилинде созулма үндүүлөр аркылуу айтылып калгандыгын төмөнкүдөй салыштыруу аркылуу аныкташка болот:

аалам—галәм (ар.)
баа—бәһа (ур.)
даам—тә'м (ар.)
даана—данә (ур.)
доо—дәгва (ар.)
доор—доур (ар.)
жамаат—джэмагэт (ар.)
заар—зәһр (ур.)
зээн—зәһин (ар.)
коом—кәум (ар.)
маалим—маглум (ар.)

маалымат—маглумат
(ар.)
маани—мәгнә (ар.)
мээнет—меһнәт (ур.)
мөөр—мөһр (ар.)
саат—сагәт (ар.)
соода—соуда* (ур.)
соодагер—соудагәр (ур.)
таалим—тәглим (ар.)
шаар—шәһәр (ур.)
шоола—шуглә (ар.)

Кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар жана алардын колдонулушу. Эринчил дифтонгулар — [ow], [ew], [yw], [yw] — азыркы кыргыз тилинин бир катар жергиликтүү говорлоруна мүнөздүү болгон эн негизги диалектилик өзгөчөлүктөрдүн катарына кирет. Кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүндөгү *tow* белгисине, башкача айтканда, эринчил дифтонгуларга проф. С. Е. Малов тарабынан жыйырманчы жылдарда эле көңүл бурулган¹. Буга отузунчу жылдарда белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов да көңүл бургандыгы жөнүндө

¹ Бул жөнүндө проф. И. А. Батмановдун «Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа» деген эмгегинен караныздар (Труды Киргизской арх. этнограф. экспедиции, т. III, Фрунзе, 1959, 96-бет).

маалымат бар. Бирок элүүнчү жылдарга чейин эринчил дифтонгулардын таралган чеги жана колдонулушу жөнүндө толук аныкталган маалымат берилбей келди.

Элүүнчү жылдардын ичинде жүргүзүлгөн диалектологиялык экспедициялар жана изилдөө иштери кыргыз говорлорундагы бул сыяктуу эң негизги диалектилик белгинин таралган чегин алда канча айкыныраак кылып далилдеди. Азыркы колдо болгон материалдарга караганда, дифтонгулар Талас, Чаткал өрөөндөрүнө, азыркы Жаны-Жол районунун Ала-Бука, Караван жаккы аймактарына жана бүткүл ичкилик кыргыздарына¹ таралган.

Проф. В. М. Юнусалиев кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар кыргыз, алтай тилдеринин бирдей жалпылыкта болуп келген байыркы доорунда эле күчтүү өнүккөн болуу керек деген корутундуга келет². Ал «Грамматика алтайского языка» деген эмгекте жазылып кеткен материалдарга таянат. Чынында да бул факт Тоолук-Алтайдагы чүйлүк телеуттар менен алтайлык калмактардын тилинде болгондугу жогорку эмгектин авторлору тарабынан өткөн жүз жылдыктын алтымышынчы жылдарында байкалган³. Бирок бул тыбыш сөз ортосунда гана эки компоненттен турган татаал тыбыш экени ачык көрүнүп (*көстү* > *көстүүм*, *пу* > *пуула*), сөз аягында (ал тыбыштан кийин мүчө айкашпаганда) жөнөкөй тыбыш катарында угулат деп аныкташкан. Мына ошондуктан анын сөз аягында айтылышын «у» сыяктуу гана бир тамга менен көрсөтүшөт. Мисалы: *атту* (< *атлыг*), *саду* (< *сатыг*)⁴. Бирок бул фактыны ошол эмгекти жазган авторлор дифтонг деп аташкан эмес. Мындай фактыны кийинки мезгилде алтай тили (эски термин. ойрот тили) боюнча жүргүзүлгөн Н. П. Дыренкованын эмгек-

¹ Ичкилик кыргыздарынын жайгашкан территориясы эң эле кеңири. Азыркы аныкталган маалыматтарга караганда, ичкиликтер Түштүк Кыргызстандын бир катар райондоруна, Өзбекстанга (Фергана, Наманган, Андижан, Ташкент жана Самарканд областтарына), Тажикстанга (Памирге жана Жерге-Талга) ж. б. таралган. Жыйынтыктап айтканда, булардын өкүлдөрү Кыргызстандын территориясына караганда, андан тышкары жактарга көбүрөөк жайгашкан.

² В. М. Юнусалиев. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. VI, 1956.

³ Грамматика алтайского языка, составлена членами Алтайской миссии, Казань, 1869, 11—15-беттер.

⁴ Келтирилген бардык мисалдар жогорку эмгектен алынды.

теринен жолуктурганыбыз жок. Ал түгүл алтай тилинин диалектилери боюнча жазылган кийинки эмгектерде да бул жөнүндө эч кандай маалымат берилген эмес¹.

Кыскасы, ал жөнүндө «Грамматика алтайского языка» деген миссионерлердин эмгегинен бөлөк азырынча эч бир адабий булактардан кабар жолуктурулган жок.

Сөз ортосунда жана мүчөлөрдүн алдында жолуккан «уу» жөнүндө «Грамматика алтайского языка» деген эмгектин авторлору дагы төмөнкүдөй аныктама беришкен: бул эки «у» -дан куралган; бирөө үндүү, а бирөө болсо «г» -дан өзгөрүлүп келген эринчил үнсүз тыбыш. Анын аяккы компонентинин үнсүз экенин аныктоочу факт катарында авторлор мындай деп жазышкан: «Бул *-нын* деген таандык жөндөмөнүн (азыркы термин боюнча илик жөндөмө. — Авт.) *-дын* болуп кетиши менен аныкталат»². Кыргыз говорлорунда дифтонг болуп каралып келаткан [ow], [əw], [yʷ], [ɣw] тыбыштарынын экинчи компоненти да үнсүздөргө таандык белгилерди аздыр-көптүр сактайт. Муну дифтонгулардан кийин жалганган кээ бир морфологиялык жалгоолор жана дифтонгулардын айрым артикуляциялык белгилери аркылуу аныкташка болот. Дифтонгулар менен аякталган төмөнкүдөй сөздөргө кээ бир жөндөмө мүчөлөрдү (илик, табыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрүн) жана III жакка тийиштүү кылып көрсөткөн таандык мүчөнү жалгап көрөлү:

тов + *нын* = *товдун*
күйөш + *нын* = *күйөшдүн*
тов + *ны* = *товду*
тов + *ы* = *тову*
күйөш + *ы* = *күйөшү* ж. б.

Эгер дифтонгулардын аяккы элементи үнсүздүк белгини сактабай, толук үндүү катарында колдонулса, анда жогорку мүчөлөр башка вариантка (үнсүздөрдөн кийин жалганууда ээ болгон вариантына) өтпөстөн, *-нын* (*товнун*, *күйөшнүн*), *-ны* (*товну*, *күйөшну*), *-сы* (*товсу*, *күйөшсү*) түрүндө берилмек.

¹ Буга Н. А. Баскаковдун «Диалекты алтайского языка» (Ученые записки Горно-алтайского научно-исслед. ин-та истории, языка и литературы, вып. 1, 1955, 3 — 17-бет) жана «Алтайский язык» (М., 1959) деген эмгектерин ж.б. бир катар адабияттарды кошууга болот.

² Грамматика алтайского языка, § 14, 14-бет.

Дифтонгулардын экинчи элементи толук үндүү эмес экендигин бир катар артикуляциялык белгилер да аныктай алат. Ал төмөнкүчө: дифтонгуларды айтканда эриндер чормоёт. Мындай артикуляциялык белги эринчил үндүүлөргө (о, ө, у, ү жана булардын созулмаларына: оо, өө, уу, үү) жалпы таандык. Бирок дифтонгулардын аяккы элементин айтуудагы эриндердин кызматы жогорку эринчил үндүүлөрдү айткандагыдан бир аз өзгөчөлөнүп турат, анткени бул учурда эриндер өтө чормоюп, бир-бирине көбүрөөк жакындашат да, аба чыгуучу жол бир аз кысылып, үн анчалык кенен созулбай, тез кыскарат. Бул сыяктуу көрүнүш созулма үндүүлөргө мүнөздүү эмес, анткени алар (эринчил созулмалар) алда канча кенен жана айтылып бүткөнгө чейин бир калыпта созулат.

Эгер дифтонгулар жогоркудай мүнөздүү белгилерге ээ болбосо, анда алардын созулма үндүүлөрдөн эч айырмасы болбой калмак. Кыскасын айтканда, дифтонгулардын экинчи элементин толук үндүү деп эсептөөгө болбойт, эгер ал толук үндүү болгондо, анда дифтонг эмес эле созулма үндүү болуп калууга тийиш.

Проф. Б. Юнусалиев дифтонгулардын экинчи элементин «чормогой үндүү» деп атайт¹. Бирок буга шарттуу түрдө кароого туура келет, анткени аны үндүү деп атоодо жогоруда айтылган негизги белгилер эсепке алынбай калган. Ал эми проф. К. К. Юдахин болсо дифтонгулардын экинчи элементин («w» тыбышын) үндүүгө айланып бүтө элек процессте турат деп, эн туура аныктаган².

Бул элемент үндүүлөргө жакындай турган кээ бир касиеттерден да куру эмес. Эгер толук үнсүз катарында колдонулса, анда дифтонгулардын экинчи элементин кош эринчил жумшак үнсүз [б] менен гана жакындаштырууга болор эле. Бирок мунун [б] тыбышынан кескин айырмалана турган бир катар белгилери бар. *Биринчиден*, ал абсолюттук түрдө сөз аягына келип колдонула берет (тоw, суw, күйөw ж. б.). Ал эми [б] тыбышы болсо мындай позицияда колдонулбайт. *Экинчиден*, [б] тыбышына караганда [w] эриндер бири-бирине тийишпей айтылган абалда жасалат жана буга үн көбүрөөк катышат. Ошон-

¹ Б. М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа. Фрунзе, 1955, 10-бет.

² Бул жөнүндө проф. К. К. Юдахиндин «Из льялякских материалов» аттуу макаласын караңыздар (Труды ИЯЛИ Киргиз. ФАН СССР, вып. II, 1948).

дуктан жасалуу ыгы боюнча [w] үнсүздөргө караганда үндүүлөргө (эринчил үндүүлөргө) жакын келет да, ар дайым эринчил үндүүлөр (о, ө, у, ү) менен бирге айтылып, бир муун түзүшөт. Анын эринчил үндүүлөр менен бирге айтылышы жана ар дайым алар менен белүнгүс абалда турушу эринчил дифтонгулардын жаралышына шарт болгон. Мындай белгилүү гана үндүү тыбыштар менен туруктуу айкалышып, алардан ажыратылбай колдонулуучу касиет кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн эч бирөөнө мүнөздүү эмес.

Эгер [w] толук үнсүз тыбыш катарында айтылса, анда ал жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөргө ээ болмок эмес жана эринчил дифтонгулардын жаралышына да негиз боло албайт эле.

Академик В. В. Радлов «О языке куманов» деген эмгегинде кумандардын тилиндеги [w] тыбышын (*sāw mān*, *tāwā*, *owl* ж. б.) «үндүү-үнсүз (гласно-согласный) тыбыш» деп аныктаган жана аны өзүмдүн «Фонетикамда» да ушундай атаган элем деп жазып кеткен¹.

Чындыгында, кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулардын экинчи элементине да ушундай мүнөздөмө берилүүгө тийиш. Анткени мунун үндүүлөргө да, үнсүздөргө да таандык белгилери бар. Ал жөнүндө жогоруда айтылды. Ошондуктан дифтонгулардын экинчи элементин «жарым үндүү» деп атоо алда канча туурараак болор эле, анткени ал, кандай болсо да, толук үндүүгө айланып бүтө элек абалда турат.

Аягы үндүү + г сыяктуу тыбыштык айкашуу менен келген байыркы түрк тилдериндеги жабык муундар кыргыз говорлорунун бардыгында бир кылка болуп өзгөрүлгөн эмес. Булардын азыркы кыргыз говорлорунун арасындагы өзгөрүш этаптары ар башка: айрымдарында ал дифтонг, көпчүлүк кыргыз говорлорунда жана адабий тилде созулма үндүүгө чейин жеткен. Демек, үндүү + *жумшак үнсүз* менен келген муундар бир гана тыбышка — дифтонгуга, же болбосо созулма үндүүгө айланган (-аг > ow > oo; -ыг > yw > уу ж. б.).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгулар өзүнүн фонетикалык өнүгүшү боюнча үндүү + *жумшак үнсүз* (*таг*) сыяктуу тыбыштык айкалыш менен созулма үндүүлөрдүн (*тоо*) ортосундагы абалды ээлейт. Алардын андан кийинки өнүгүшү созулма үндүүлөргө чейин жетүүгө тийиш.

¹ В. В. Радлов. О языке куманов, прилож. «Записки Академии наук», т. 48, № 4, 1884, 36-бет.

Кыргыз говорлорундагы дифтонгулар *үндүү + г* гана эмес, кээде *үндүү + г + үндүү* сыяктуу тыбыштык айкашуудан да өнүгүп пайда болгондугун кезиктиребиз (*күдäгү > күйөш, икäгү > экөш ж. б.*).

Сөздүн же муундун аягындагы *г > ш* (таг > тош) сыяктуу тыбыштык өзгөрүүнүн натыйжасында, ошол муундагы эринсиз ачык үндүү, жалпы эрин күүсүнүн законуна ылайык, комбинатордук өзгөрүүгө дуушар болгондугу, тактап айтканда, дифтонгунун экинчи компоненти («ш» тыбышы) өзүнүн алдындагы эринсиз үндүүнү бара-бара эринчил үндүүгө өткөргөндүгү проф. И. А. Батманов тарабынан ачык белгиленген болучу. Бул сыяктуу тыбыштык өзгөрүүнүн жолдорун автор *аг > аш > ош* (андан аркы өзгөрүшү > оо) сыяктуу схема менен көрсөткөн¹.

Бул айтылгандарды төмөнкүдөй конкреттүү мисалдар менен көрсөтөбүз: *таг > таш > тош > тоо; баг > баш > бош > боо; саг > саш > сош > соо ж. б.*

Кош эринчил [ш] эринсиз ачык үндүүлөрдү эриндештирип, комбинатордук өзгөрүүгө дуушар кылышы толук ыктымал. Буга кыргыз тилинин фонетикалык закону — эрин күүсүнүн күчтүүлүгү да аз роль ойнобогон болуу керек. Үндүүлөрдүн эриндешүүсү боюнча кыргыз тили менен бирдей даражада турган алтай тилинде да жогорку айтылгандай кубулуштар болгондугун «Грамматика алтайского языка» деген эмгектин авторлору белгилеп кетишкен. Анда мындай деп айтылат: «Чүйлүк телеуттарда мындай учурларда «а» кээде «у»-нын (б. а. «ш»-нын. — Авт.) алдынан «о»-го өтүп өзгөрөт»².

Тарыхый жагынан алганда кыргыз говорлорундагы дифтонгулар байыркы түрк тилдеринде учураган төмөнкүдөй тыбыштык айкалыштардын өнүгүшүнөн улам пайда болгон:

1) [ow] дифтонгунун пайда болушу:

<i>аг > ош</i>	адаб. т. оо (жүгү ооду)
<i>агры > ошру</i>	» оору
<i>баг > бош</i>	» боо
<i>таг > тош</i>	» тоо
<i>йаг > жош</i>	» жоо
<i>саг > сош</i>	» соо

¹ И. А. Батманов. Фонетическая система современного киргизского языка, Фрунзе, 1946, 44-бет.

² Грамматика алтайского языка... 12-бет.

2) [yʷ] дифтонгунун пайда болушу:

ога > уу	адаб. т. уу
огуз > ушуз	» ууз
огул > ушул	» уул
бог > буу	» буу (капты буу)
туг > туу	» туу
улуг > улуу	» улуу
уруг > уруу	» уруу
азыг > азуу	» азуу
адыг > айуу	» аюу
ачыг > ачуу	» ачуу
суб > суу	» суу

3) [əw] дифтонгунун пайда болушу:

бирăгү > бирəw	адаб. т. бирөө
икăгү > экəw	» экөө
үчăгү > үчəw	» үчөө
төртăгү > төртəw	» төртөө
күдăгү > күйəw	» күйөө
күсăгү > көсəw	» көсөө

Бул дифтонг мындан башка төмөнкү сөздөрдөн да учурайт:

Дифтонгулар бар говорлордо:	Адабий тилде:
кəw (уйг. көгө)	көө
кəwdən	көөдөн
кəwnə	көөнө
кəwkөр	көөкөр
мəwрə	мөөрө
тəwnə	төөнө ж. б.

4) [yʷ] дифтонгунун пайда болушу:

көг > күү	адаб. т. күү
ăлиг > элүү	» элүү
тириг > тирүү	» тирүү

Эринчил дифтонгулар жалан гана унгу сөздөрдө эмес, сөз мүчөлөрүндө да өнүккөн. Аларды төмөнкү мисалдар аркылуу көрсөтүүгө болот:

1) *-луw* (башка варианттары менен) мүчөсүндөгү дифтонгулардын пайда болушу:

МДр ¹ .	<i>канлыг > кандуw</i>	адаб. т.	<i>кандуу</i>
»	<i>канатлыг > канаттуw</i>	»	<i>канаттуу</i>
»	<i>татлыг > таттуw</i>	»	<i>таттуу</i>
»	<i>камышлыг > камыштуw</i>	»	<i>камыштуу</i>
»	<i>бутлуг > буттуw</i>	»	<i>буттуу</i>
»	<i>өкүнчлүг > өкүнүчтүw</i>	»	<i>өкүнүчтүү</i>

Бир катар түрк тилдеринде *-лыг*, *-лиг* мүчөсүнүн аяккы тыбышы түшүп жалганат. М и с а л ы: өзб. *булутли*, *товушли*; каз. *бултты*, *даусты*; кырг. говорлорунда *булуттуw*, *добуштуw*; адаб. т. *булуттуу*, *добуштуу* ж. б.

2) *-уw* (башка варианттары менен) мүчөсүндөгү дифтонгулардын пайда болушу:

МДр.	<i>болуг > болуw</i>	адаб. т.	<i>болуу</i>
»	<i>сатыгчы > сатуwчу</i>	»	<i>сатуучу</i>
»	<i>йүрүг > жүрүw</i>	»	<i>жүрүү</i>
»	<i>севиg > сүйүw</i>	»	<i>сүйүү</i>
»	<i>кечиг > кечүw</i>	»	<i>кечүү</i>

Чаткал өрөөнүндө жана Ала-Бука, Караван жактагы аймактарда туруучу кыргыздардын тилинде [*yw*] сыяктуу эринчил дифтонг сейрек колдонулуп, анын ордун [*y + ð*] сыяктуу башка мүнөздөгү тыбыштык айкалыш ээлеп калган учурлар аз эмес. Мунун себеби төмөнкүчө: байыркы түрк эстеликтериндеги *тогру*, *огры*, *бугра*, *сугур* деген сөздөрдүн *огр*, *угр*, *угур* сыяктуу тыбыштык айкалыштары бул объектилерде же дифтонг (*yw*), же созулма үндүүгө (*yy*) айланып өнүкпөстөн, жөнөкөй гана кыска түрүн сактап калган. Бирок [*p*] тыбышынан мурда келген үнсүз [*g*] үнсүз [*ð*] тыбышына өткөн: [*g > ð*]. М и с а л ы:

¹ МДр. — Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исслед., М. — Л., 1951 (мисалдар ушул китептен алынды).

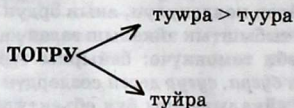

МДр. <i>тогру</i> > <i>туйра</i> ,	Талас, ичкилик гов. <i>тушра</i>
» <i>огры</i> > <i>уйру</i> ,	» <i>ушру</i>
» <i>бугра</i> > <i>буйра</i> ,	» <i>бушра</i>
» <i>сугур</i> > <i>суйур</i> ,	» <i>сушур</i>

Бул сыяктуу тыбыштык кубулушту мындан башка да толуп жаткан сөздөрдөн кезиктирүүгө болот. Аны башка кыргыз говорлоруна жана адабий тилге салыштырганда төмөнкүчө:

Чаткал, Ала-Бука, Караван тарабындагы кыргыздарда	Талас жана ичкилик кыргыздарында	Адаб. т. жана башка говорлордо
1	2	3
<i>жуйрат</i> <i>жуйур</i> <i>куйрул</i> (айлаң куйрул) <i>куйра</i> <i>куйрай</i> <i>суйур</i> (камырдан кыл суйургандай) <i>туйур</i> <i>туйурдук</i>	<i>жуврат</i> <i>жушур</i> <i>кушрул</i> <i>кушра</i> <i>кушрай</i> <i>сушур</i> <i>тушур</i> <i>тушурдук</i>	<i>жуурат</i> <i>жуур</i> <i>куурул</i> <i>куура</i> <i>куурай</i> <i>суур</i> <i>туур</i> <i>туурдук</i>

Демек, байыркы түрк эстеликтеринен *огр*, *угр*, *угур* тибинде кезиге турган тыбыштык айкалыштар кыргыз говорлорунда эки түрдүү өзгөрүүгө учураган. Аны төмөнкүдөй схема менен көрсөтүүгө болот:

Бирок кыргыз тилинде [g > ŷ] болуп өтүү жагы жалаң гана бул эмес, башка учурларда да болуп келгендиги белгилүү. Маселен: МДр. *багла* > кырг. *байла*, МДр. *таг*, *тиг* > кырг. *тий* (*тийди*), МДр. *йыгла* > кырг. *ыйла* ж. б. Фонетикалык өнүгүштүн мындай закон ченемдүүлүгү бир катар башка түрк тилдерине да мүнөздүү.

§ 9. Үнсүз тыбыштардын классификациясы

Үндүүлөргө караганда, үнсүз тыбыштардын классификациясы бир топ татаал. Мунун негизги себеби жалпы эле үнсүз тыбыштардын үндүүлөргө караганда сан жагынан көптүгү менен жана артикуляцияланышы да ошончолук татаал экендиги менен түшүндүрүлөт. Үнсүздөрдү классификациялык топторго ажыратып бөлүштүрүүнүн принциптери жалпысынан окшош болгону менен, айрым авторлордун сунуш кылган варианттарында орчундуу айырмачылык кездешпей койбойт. Ар бир классификациялык топко бириктирилген үнсүздөрдүн жалпы аталышында (терминдеринде) да ар түрдүүлүк бар, бир эле түшүнүк бир нече термин менен туюндурула берип, татаалдашып кеткен жерлери чынында аз эмес.

Үнсүздөрдүн классификациясына негиз болуучу белгилер деп, төмөнкүлөрдү эсеп кылууга болот: үнсүздөрдүн жасалышына үн(тон) менен шыбыштын катышуу даражасы; үнсүздөрдүн жасалышыгы жана жасалыш орду, буга активдүү сүйлөө органдарынын катышы.

Акустикалык касиеттерин эске алып, үн(тон) менен шыбыштын катышына карата бөлүштүргөндө, үнсүздөрдүн жалпы составы сонорлуулар жана шыбыштуулар болуп, эки топко бөлүнөт. Сонорлуу үнсүздөр жөнүндө «Үндүү жана үнсүз тыбыштар» деп аталган буга чейинки параграфта айтылып, алар кайсылар экендиги да саналып өттү. Кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдеринде, булардын жалпы саны алтоо. Орус тилинде сонорлуу үнсүз фонемалардын саны тогуз: [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [й]. Булардын составында кыргыз тилине мүнөздүү болгон [ң] тыбышы жок.

Шыбыштуу үнсүздөр жалаң шыбыш менен айтылган жана шыбыш менен үндүн катышы аркылуу айтылган үнсүздөр болуп, өз ичинен дагы эки топко ажырайт. Жалаң шыбыштан турган үнсүздөр каткаландар деп аталат. Алар [к], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]. Шыбыш менен үндөн турган үнсүз тыбыштар жумшак үнсүздөр деп аталат. Алар: [б], [г], [д], [ж], [з]. Каткалан жана жумшак болуп бөлүнгөн көпчүлүк үнсүз тыбыштар өз ара түгөйлөш болот. Мисалы: [б-п], [д-т], [г-к], [з-с]. Түгөйү жок үнсүздөргө бүткүл сонорлуулар жана [ж], [ч], [ш] сыяктуу шыбыштуу үнсүз тыбыштар кирет.

Үнсүздөрдү жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө көмөкөйдөн ооз көңдөйүнө жана мурун көңдөйүнө өткөн абанын агы-

мы кайсы активдүү органдын кыймылы аркылуу жолтоолукка учурай тургандыгы негизги белги катары эсепке алынат. Бул белги боюнча үнсүздөрдүн жалпы составы эринчилдер, уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр деп бөлүштүрүлөт.

Эринчилдердин же лабиаль¹ тыбыштардын ичинен [б], [п], [м] кош эринчилдерге жатат, буларды библиаль² тыбыштар деп да атоого болот. Эрин-тишчилдерге [в], [ф] тыбыштары жатат. Булар кыргыз лексикасына орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө (*вагон, валюта, ферма, фабрика...*) колдонулат. Кош эринчилдер астынкы жана үстүнкү эриндердин бири-бирине кептелип (жабышып) калышы, ошол аркылуу абанын сыртка чыгышына бөгөт болушу аркылуу жасалган тыбыштар. Эрин-тишчилдердин айтылышында үстүнкү тиштерге астынкы эрин тийишет да, абанын агымын бөгөп калат.

Уччул же тилалды деп аталуучу үнсүздөрдүн жалпы составы төмөнкүдөй тыбыштардан турат: [т], [д], [с], [з], [ч], [ш], [ж]³, [н], [л], [р], [ц]. Бул үнсүздөрдүн артикуляцияланышына тилдин уч жаккы бөлүгү активдүү катышат. Булардын айрымдары тилдин учу тиштерге же таңдайдын алды жак (маңдай тиштерге жакын) бөлүгүнө тийишкен абалында жасалса, айрымдары ушул органдардын бири-бирине анча тийишпей, жакындашып (тиер-тийбес болуп) турушу аркылуу жасалат. Бирок кандай болсо да абанын агымына тилдин учу жолтоолук кылат, булардын уччулдар (тил алды үнсүздөр) деп аталышынын башкы себеби мына ушунда.

Орточулдар (же тил орто үнсүздөр) [й], [к], [г] сыяктуу составдан турат. Кийинки экөө кыргыз тилиндеги ичке үндүүлөр менен айкашып колдонулган [к], [г] тыбыштарына жатат. Мисалы: *гүл, көк, көгүчкөн, тегерек, кереге, эшик, кузгу* ж. б. Булар тилдин орто бөлүгү катуу таңдайга (латынча *palatum*) көтөрүлгөн абалында жасалат. Абанын агымына бөгөт болуучу органдар — тилдин орто бөлүгү менен катуу таңдай.

Орус тилинде орточул (тил орто) үнсүз катарында бир гана [й] тыбышы эсептелет, ал эми [к], [г] тыбыштары болсо

¹ Бул латынча *labia* («эрин» деген мааниде) сөзүнөн алынган термин.

² Бул термин латынча *bi* («эки» деген мааниде) жана *labia* деген сөздөрдөн куралып жасалган.

³ Орус тилинен кабыл алынган «журнал», «жюри» деген сөздөрдө колдонулуучу [ж] тыбышы да ушул составга кирет.

түпчүлдөргө (заднеязычные) кошулуп жүрөт. Кыргыз, казак тилдеринде бул эки тыбыш орточулдар (тил орто үнсүздөр) катарында каралып келүүдө¹.

Түпчүлдөрдүн (ти л а р т ы ү н с ү з д ө р д ү н) составы [к], [г], [н], [х] тыбыштарынан турат. Мындай тыбыштардын жасалышында абанын агымына бөгөт болуучу органдар — жумшак таңдай (velum) менен тилдин арт жаккы бөлүгү. Булардын ичинен [к], [г] тыбыштары *карагай, тоголок, бурганак, кагаз, кургак* сыяктуу жоон үндүүлөр менен айтылган сөздөрдө учурайт.

Үнсүздөрдүн жасалышына материалдык база болгон шыбыш абанын агымынын түрдүүчө жолтоолукка учурашынан улам келип чыгарын биз буга чейин белгилеп өтүк. Бирок мындай жолтоолук үнсүздөрдүн жасалып чыгуу процессинде жоюлат, ансыз үнсүз тыбыштардын эч бирөө жасала албайт. Жолтоолуктун жоюлуш ыкмалары түрдүүчө. Алар үнсүздөрдү жасалыш ыгы боюнча бөлүштүрүүдө негизги белги катары эсепке алынат.

Жасалыш ыгы боюнча алганда, үнсүздөрдүн көпчүлүк бөлүгү жарылмалар (взрывные) жана жылчыкчылдар (щелевые) болуп, эки негизги топту түзөт. Жарылмаларга төмөнкүдөй үнсүздөр кирет: [б], [п], [д], [т], [г], [к]. Бул тыбыштардын айтылышында аба бири-бирине кептелип бириккен органдардын (эки эриндин, тил менен таңдайдын, же тил менен тиштердин ж. б.) арасын жарып өтөт. Бири-бирине кептелип (жабышып) турган органдар тез ажырап кеткендиктен, абанын сыртка үзүлүп чыгышы да ошончолук кескин, тез болот.

Абанын кууш өткөөлдөн (жылчыктан) сызылып (сүрүлүп) чыгышы аркылуу жасалган үнсүздөр жылчыкчылдардын тобун түзөт. Булар ф р и к а т и в д е р², с п и р а н т т а р³ деп да аталат.

Жылчыкчылдарга төмөнкүдөй үнсүздөр кирет: [з], [с], [ж]⁴,

¹ И. А. Батманов. Современный киргизский язык. Вып. 1, изд. 4, Фрунзе, 1963, с. 79 (таблица), 95; Казіргі казак тілі. Алматы, 1954, 126 жана 136 (таблица) беттер.

² Фрикатив — латынча fricatio («сүрүлүү», «өйкөлүү» деген мааниде) дегенден алынган термин.

³ Спирант — латынча spirans, spirantis («үйлөмө», «үйлөп чыгаруучу» деген мааниде) деген сөздөн алынган.

⁴ Орус тилинен кабыл алынган журнал, вожатый сыяктуу сөздөрдө колдонулат, муну кыргыздын төл сөздөрүндөгү [ж] менен чаташтырбоо керек.

[ш], [й], [г], [в], [ф], [х]. Бул тыбыштардын айтылышында сүйлөө органдары (тил менен таңдай же тил менен тиштер) бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашып, өтө кууш жылчыкча түзүлөт. Абанын агымы ушул кууш өткөөлдөн сызылып (сүрүлүп) өтөт.

Жогорку эки топко камтылбаган үнсүз тыбыштарды жасалыш ыгына карата өз ара топторго бөлүп, төмөнкүчө мүнөздөй кетүүгө болот.

1. **Мурунчулар**: [м], [н], [ң]. Буларды айтканыбызда аба мурун көндөйү аркылуу өтөт. Сүйлөө органдарынын бири-бирине кептелип (жабышып) калышы аркылуу жасалат. Маселен, [м] тыбышынын айтылышында эриндер бири-бирине кептелген абалда болсо, [н] тыбышынын айтылышында тилдин учу үстүнкү тиштерге такалат. Бирок аба ошол тоскоолдук аркылуу өтпөйт, анткени ал тоскоолдук жоюлганга чейин эле жумшак таңдай менен кичине тил ооз көндөйүн жаап калып, абанын агымын мурун көндөйүн көздөй багыттайт. Булардын мурунчул үнсүздөр болуп аталып калышы (орусча *назальны е*¹) да ушуга байланыштуу.

2. **Капталчыл үнсүз**: [л]. Мунун айтылышында тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өтөт.

3. **Дирилдеме үнсүз**: [р]. Бул тыбыштын айтылышында тилдин учу иймекей тартып, катуу таңдайга тийишет жана дирилдөө абалында болуп турат.

4. **Аффрикаталар** (бириккен үнсүздөр): [ч], [ж]², [ц]. Булар жасалышы татаал үнсүздөргө жатат, анткени жасалуу ыкмасында жарылмалар менен жылчыкчылдардын белгилери өз ара айкалышып турат. Аффрикаталар жарылма үнсүздөрдүн элементи менен башталып келип, жылчыкчылдардын элементи менен аяктала турган татаал жасалыштын натыйжасы болуп саналат. Маселен, [ц] тыбышы [т] жана [с] тыбыштарынын толук бойдон кошундусу эмес, булардын элементтери гана өз ара айкалышып, бир бүтүн тыбышка айланган. Кыргызча *жолдош, жаңы, жумуш, жеңиш* сыяктуу сөздөрдөгү [ж] аф-

¹ Латынча *nasalis* деген сөздөн алынган, бул «мурунчул» (носовой) деген мааниде.

² Кыргызча *жол, жомок, куржун, олжо* сыяктуу төл сөздөрдөгү [ж], бул жогоруда аталып өткөн орус сөздөрүндөгү дал ушундай тамга менен белгиленген тыбыштан айырмалуу экендигин ажырата билүү керек.

Үнсүз тыбыштардын бөлүнүш таблицасы

Үнсүздөрдүн жасалуу ыгына карай бөлүнүшү		Үнсүздөрдүн жасалуу ордуна карай бөлүнүшү				
		1) Эринге карай		2) Тилге карай		
		Кош эринчилдер	Эрин-тишчилдер	Уччулдар	Орточулдар	Түпчүлдөр
1) Жарылмалар	жумшактар	б		д	г (гүл)	
	каткаалаңдар	п		т	к (көл)	к (кол)
2) Жылчыкчылдар	жумшактар		в	з, ж (журнал)		г (карга)
	каткаалаңдар		ф	с, ш		х
3) Бириккен үнсүздөр (аффрикаталар)	жумшактар			ж (жол)		
	каткаалаңдар			ц, ч		
4) Капталчыл үнсүз	сонорлуулар			л		
5) Дирилдеме үнсүз				р		
6) Мурунчулдар		м		н		ң

фрикатасы да жарылма үнсүз [д] менен орусча «журнал» деген сөздөгү жылчыкчыл үнсүз [ж] тыбышынын механикалык кошундусу катары каралууга тийиш эмес. Дагы бир айта кете турган нерсе: *Жолдошбеков, Жакыпов, Жаңыбаев* деген фамилиялардын же *Жеңиш, Жибек, Жумабек* сыяктуу адам аттарынын орусча колдонулушу «Дж» түрүндөгү тыбыштык айкалыш менен башталып калса (*Джолдошбеков, Джакыпов, Джумабек, Джибек*), кыргыз тилиндеги [ж] орусча [д] + [ж] сыяктуу эки тыбыштын ордуна жүрөт экен деп түшүнүү, чынында, жаңылыштык болуп саналат. Мындай практикалык ыкманы кыргыз тилинин жогоркудай тыбыштык бөтөнчөлүгүн дал өзүндөй так чагылдыруу эмес, аны болжолдуу түрдө окшоштуруп коюунун аракети деп түшүнсөк туура болот.

§ 10. Муун жөнүндө түшүнүк. Муундун типтери

Буга чейин биз тыбыштардын айрым-айрым колдонулушу (бири экинчисине айкалышпай, өзүнчө жеке айтылышы) жөнүндө кеп кылдык. Бирок биздин сүйлөө речибиздеги тыбыштардын ар бири минтип өз алдынча айрым-айрым айтылып колдонулушу мүмкүн эмес. Алар сүйлөө процессинде (речтик агымда) бири-бирине кошулуп, ар биринин чеги так ажырабаган абалда болуп калат. Бирок ошондой болсо да биздин речибиз эң эле кичине, артикуляциялык жактан алганда дагы майдаланып кетүүгө мүмкүн болбой турган айрым бөлүкчөлөргө ажырабай койбойт. Анткени сүйлөө органдары аркылуу аба (үн) үзгүлтүксүз эле бир калыпта агылып отуруп чыкпастан, жогоркудай табигый бөлүкчөлөргө бөлүнүп чыгат. Речтин мындай бөлүкчөлөрү бир тыбыштан (үндүү тыбыштан), же болбосо бир нече тыбыштан (үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара айкалышкан тиркеминен) турушу мүмкүн. Булар м у у н деп аталат.

Мындайынча алып караганда, эң эле жөнөкөй болуп көрүнгөнү менен, муундун аныктамасы, чынында, алда канча татаал маселе экендигин алиге чейин өкүм сүрүп келе жаткан ар түрдүү пикирлер, ар кандай көз караштар, теориялар айкын элестетип турат. Муун жөнүндөгү бир катар теориялардын ичинен төмөнкүдөй эки теория — с о н о р т е о р и я с ы (сонорная теория) менен бу л ч у ñ т е о р и я с ы (мускульная теория) илимде көбүрөөк таанылып келе жаткандыгы белгилүү. Сонор теориясы боюнча алганда, муун үк көбүрөөк болгон элемент (звучный элемент) менен үн азыраак

катышкан (менее звучный) элементтин өз ара айкалышынан турат. Бул жерде муундун башкы элементи катары, баарыдан мурда, үндүү тыбыштар эсепке алынган, анткени муун түзүүдөгү негизги роль үндүү тыбыштарга таандык. Кээ бир тилдерде муунду сонорлуулар да түзө берет. Маселен, чех тилинде ушундай үнсүздөр аркылуу муун түзүлөрүн *вк* (карышкыр), *крб* (очок, меш), *крк* (моюн) сыяктуу сөздөрдөн көрүүгө болот. Мында муун түзүүчүлүк ролу [л] жана [р] тыбыштарына таандык.

Муундун жогоркудай акустикалык касиетин негизге алып, сонор теориясын жактагандар даниялык тилчи О. Есперсен менен советтик фонетист Р. И. Аванесов болгон. Муундун артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө таянып, булчун теориясын иштеп чыккан француз окумуштуусу М. Громмон болгон, муну советтик фонетист Л. В. Щерба да жактаган. Булардын көз карашы боюнча алганда, муундун башкы бөлүгүндө чыналуу күчтүү болуп, үн да көтөрүнкү чыгып, аяккы бөлүгүнө келгенде чыналуу да, үн да басаңдап барып бүтөт. Муундун бирдиги булчундун жогоркудай чыналуусу менен басаңдоосунун бир бүтүнгө биригип, өз ара айкалышып туруусунда. Демек, муун артикуляциялык жактан алганда да майдаланып бөлүнбөй турган бирдик¹.

Муундун аныктамасы боюнча ой бөлүшкөн бардык эле илимпоздордун пикири боюнча ар кандай речь муунга гана бөлүнүп айтылат, андагы тыбыштардын ар бирин өзүнчө айрым-айрым бөлүкчөлөргө ажыратып айтууга эч мүмкүн эмес. Ар бир муундун борбордук элементин (негизги өзөгүн) үндүү тыбыш түзөт, анткени (негизинен) үндүүлөр гана муун түзүү касиетине ээ. Ошондуктан сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ал сөз ошончо муунга бөлүнөт. Кээ бир тилдердин бөтөнчөлүктөрүн эсепке албаганда, үнсүз тыбыштар өз алдынча муун түзө бербейт, бирок алар муун түзүүчү тыбыштан (үндүү тыбыштан) мурун да, кийин да келип айтыла берет. Эгерде үнсүздөр ал тыбыштан мурун келип колдонулса, анда алардын айтылышы белгилүү денгээлде күчтүүрөөк, анда кийин келип колдонулса, айтылышы бир аз басаңыраак болуп чыгат. Булардын мындай артикуляциялык өзгөчөлүктөрү сүйлөө органдарынын (алардын булчундарынын) чыналуу же бошоп тартып калуу сыяктуу ар түрдүү абалына жараша болот.

¹ Бул маалыматтар төмөнкүдөй эмгектерден алынды: Л. И. Баранникова. Введение в языкознание. Издательство Саратовского университета, 1973, с. 62 — 63; В. И. Кодухов. Введение в языкознание, М., 1979, с. 133 — 134.

Кыргыз тилиндеги муундар төмөнкүдөй үч түргө бөлүнөт:

- 1) жалаң гана үндүүдөн турса, же үнсүз тыбыш менен башталып, үндүү менен аякталган болсо, ачык муун деп аталат;
- 2) үндүү менен башталып, үнсүз менен аякталса, жабык муун деп аталат;
- 3) туюк муундар үнсүз менен башталып, үнсүз тыбыш (же тыбыштар) менен аякталат. Мисалы: *а-га, бала, ке-ре-ге, о-куу-чу* (ачык муундар); *ат, ой, өрт, үн, уул, өөн, ээр* (жабык муундар); *кыр-гыз, кут-кар, тол-кун, шаар-кууш, жулк, кант* (туюк муундар).

Сөздөрдүн муундарга бөлүнүшү — алардын морфологиялык бөлүктөргө (морфемаларга) ажыроо тартибине байланышпай турган таптакыр башка маселе. Алсак, морфологиялык бөлүктөрү (унгусу, мүчөлөрү) *кел + иш, чеч + им, жаз + уу, жай + ыл + т* болуп ажырай турган сөздөрдүн муундарга бөлүнүшү *ке-лиш, че-чим, жа-зуу, жа-йылт* түрүндө болуп, бирине экинчиси окшошо бербейт. Бирок тилдеги көп эле сөздөрдүн унуга жана мүчөлөргө бөлүнү тартиби да, ошондой эле муундарга ажырашы да структуралык жактан өз ара төп келип калышы мүмкүн. Мисалы: *мал-чы-лар, ат-кар, жат-кыр-ган-да-гы, үй-дө-гү-лөр-дүн ж. б.*

Келтирилген мисалдарда сөздөрдүн морфемалык составдарга ажырашы менен муундарга бөлүнүш тартиби толук окшошуп турат.

Кыргыз тилиндеги муундар төмөнкүдөй структуралык типтерге бөлүнөт:

- 1) Бир гана үндүү тыбыштан турган муундар: *а-(та), э-(гин), ы-(сык), у-(лук)*¹.
- 2) Үндүү + үнсүз: *ат, аш, от, эр, ыр, ун, ук-(та), ат-(кар)*.
- 3) Үнсүз + үндүү: *да* (байламта), *же, де* (этиш), *жаа, тоо, суу, ба-ла-сы, ка-ра-ба-ды*.
- 4) Үнсүз + үндүү + үнсүз: *бар, бер, кел, төл, чек-тел-ген, кур-гак-тал, бор-бор-лош-тур*.
- 5) Үндүү + үнсүз + үнсүз: *айт, алп, өрт, эрк, урк, ырк*.
- 6) Үнсүз + үндүү + үнсүз + үнсүз: *болк, булк, жулк, корк, морт, тарт, шарт, (баш)-тант, (тер)-мелт*.

Ар бир тилдин муун түзүлүшүндө айрым өзгөчөлүктөр болбой койбойт. Маселен, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө эки үнсүз тыбыш катар келип башталган муундар кездеше бербейт. Мындай типтеги муундар төмөнкүдөй кабыл алынган сөздөрдө

¹ Ар бир сөздүн мисал катары алынган муундары кашаанын сыртында берилди.

гана учурайт: *план, спорт, станция, трактор* ж. б. Кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир сөздөрдөгү муундар үч үнсүз тыбыштын катар келиши менен башталып (мисалы: *справ(ка), (искус)-ство, струк-(тура)* ж. б.), айрымдары ошончо үнсүз тыбыштын катар келиши менен аяктайт (мисалы: *текст, пункт*).

Сөздөрдүн муунга бөлүнүшүн жакшы билүүнүн практикалык зарылдыгы төмөнкүдөй бир катар иштерге байланыштуу. Сөздүн айрым бөлүгүн ташымалдап жазуунун орфографиялык эрежелери жалпысынан муунга ажыратуу принцибине негизделген. Демек, ташымалдын эрежелери ошол тилдин муун структурасы менен тыгыз байланышта өздөштүрүлүш керек. Жаңыдан сабаттуулукка үйрөнүп жаткан кенже балдарга сөздөрдү окутканда жана жаздырганда, ошондой эле чет тилдерди үйрөтүүдө сөздөрдүн муунга бөлүнүш жолдорун так билүү өтө чоң методикалык мааниге ээ ж. б.

§ 11. Басым жана анын түрлөрү

Эки же андан көп муундан турган сөздөрдүн составындагы бардык муундар оозеки речте бир калыпта айтыла бербейт. Алардын ичинен бирөө, башка муундарга караганда, айкыныраак ажырап, көтөрүңкү эпкин менен айтылат. Мындай өзгөчөлүк ошол сөздүн басым түшкөн муунуна мүнөздүү. Ошол себептен улам ал басымдуу муун болот да, калгандары басымсыз муунга жатат.

Б а с ы м — эки же андан көп муундан турган сөздүн белгилүү бир муунундагы ү н д ү ү т ы б ы ш т ы н к ү ч т ү ү р ө ө к э п к и н м е н е н ө з г ө ч ө л ө н ү п а й т ы л ы ш ы. Сөздүн белгилүү бир муунунун басым түшүп айтылышынын үч түрү бар. Тагыраак айтканда, жалпы эле басым төмөнкүдөй үч түргө бөлүнөт.

1. Сөздүн бир мууну анын башка муундарынан бөлүнүп, айрыкча күчтүү эпкин менен айтылат. Мындай басым э п к и н д ү ү ж е д и н а м и к а л ы к б а с ы м (силовое или динамическое ударение) деп аталат. Бул орус тилине, ошондой эле Европадагы көпчүлүк тилдерге, түрк тилдерине (кыргыз, казак, өзбек, татар ж. б.) мүнөздүү.

2. Эгерде сөздүн басымдуу мууну анын башка муундарынан тондун өзгөрүшү (изменение тона) менен өзгө-

чөлөнсө, бул музыкалык же мелодикалык басым деп аталат. Мындай басым азыркы тилдердин ичинен япон, кытай, корей жана кээ бир европалык элдердин тилдерине мүнөздүү, бул байыркы грек тилинде да болгон.

3. К в а н т а т и в д и к ж е с а н д ы к б а с ы м (квантативное или количественное ударение). Мында сөздүн басымдуу муунундагы үндүү тыбыш башка үндүүлөрдөн созулуп айтылышы менен өзгөчөлөнөт. Басымдын мындай түрү өтө сейрек учурайт.

Адатта квантативдүүлүк басымдын динамикалык же музыкалык (мелодикалык) деп аталган тиби менен кабатталып, өз ара айкалышкан мүнөздө болуп калышы да мүмкүн. Деги эле басымдын ар кандай тиби таза абалда болбой, аралашкан (бири экинчисине айкалышкан) түргө өтүп кетиши көп тилдерге мүнөздүү. Алсак, орус тилинде басым динамикалык жана квантативдик көрүнүштө болушу жогоркудай себептен улам жаралган. Мында сөздүн басымдуу мууну анын басымсыз муунунан күчтүү эпкини аркылуу гана эмес, ошол үндүү тыбыштын созулуп (узарып) айтылышы менен да өзгөчөлөнөт.

Басымдын ар кандай типтеринин жогоруда көрсөтүлгөндөй кабат келип калма касиети дүйнө жүзүндөгү көп эле тилдерде бар экендигин айттык. Бирок мындай кабат келип калган учурда басымдын бирөө негизги (башкы) орунга ээ болот да, экинчиси ага кошумча (көмөкчү) кызмат аткарат. Мындай көрүнүш көбүнчө көп муундуу сөздөрдө учурайт. Көмөкчү басымга караганда, сөздүн негизги басым түшкөн мууну күчтүүрөөк, айкыныраак айтылат.

Басымдын сөз ичинен алган орду бардык тилдерде бирдей эмес. Бир катар тилдер т у р у к т у у б а с ы м г а (постоянное ударение) ээ болсо, калгандары э р к и н б а с ы м д у у (свободное ударение) тилдерге жатат. Алсак, орус тилинде басым сөздүн ар кайсы муунуна (башкы, ортонку же аяккы муундардын бирине) түшө берет. Ошол себептен орус тилиндеги басым эркин басымга жатат: *вы́боры, зóлото, крáсный, ку́шать* (басым биринчи муунга түштү), *болóто, хорóший, молóчный, перече́тывать* (басым ортонку муунда), *огорóд, большóй, зима́, молоко́* (басым аяккы муунда).

Эркин басым бирдей тыбыштык составда айтылган сөздөрдүн же сөз формаларынын семантикалык же грамматич-

калык жигин ажыратыш үчүн да колдонулуп калат. М и с а л ы, орус тилиндеги *замок* (сепил, чеп) — *замок* (кулпу), *мука* (азап) — *мука* (ун) сыяктуу омографтардын кайсынысы кандай мааниде колдонулуп жатышы басымдын кайсы муунда турушу аркылуу айкын болот. Ал эми *кружки* — *кружки*, *духи* — *духи*, *труссы* — *труссы*, *звездики* — *звездики*, *полки* — *полки* сыяктуу сөздөрдүн маанисин да, грамматикалык формасын да ажыратып таанышка басымдын кайсы муунда тургандыгы кошумча тилдик каражат катары кызмат кылат.

Түрк тилдери туруктуу басымга ээ тилдердин тобуна кирери, буларда басым сөздүн белгилүү бир муунуна, көбүнчө аяккы муунга түшөрү түркологдор тарабынан аныкталган. Муну кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдар айкындайт: *курал*, *карагай*, *тегирмен*, *кыштак*, *жаратылыш*. Мындай көрүнүш башка түрк тилдерине да кеңири мүнөздүү.

Сөздүн морфологиялык составы мүчөлөр аркылуу кеңейген сайын, басымдын да орду өзгөрүлүп, ал улам кийинки муунду көздөй жыла берет. М и с а л ы:

курул
курулуш
курулушчу
курулушчулар
курулушчулардын
курулушчулардагы.

Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө басымдын орун тартиби кыргыздын төл сөздөрүндөгүдөй болбостон, орус тилиндегидей ар башка муунга туура келип колдонулат. Демек, ал сөздөрдө басым сөздүн белгилүү бир муунунда турбастан, ар кайсы муунунан орун алып колдонула бериши мүмкүн. М и с а л ы: *автор*, *армия*, *инструкция*, *газета*, *машина*, *диктатура*, *автомат*, *телефон*.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, басымдын орун тартиби адаттагыдай болбой, кээде сөздүн башка муунуна ооп кеткен учурлар кездешпей койбойт. Мындай кубулуш көп морфемалардан турган сөздөргө гана эмес, кээде эки муундуу унгу сөздөргө да мүнөздүү экендиги бир катар эмгектерде аныкталып чыккан. Проф. И. А. Батманов кыргыз тилинде басым негизинен сөздүн аяккы муунунда болорун

айтып келип, кээде ага чейинки муундарга да басым түшө берерине токтолуп өткөн¹.

Кыргыз тилинде басымдын орун тартиби адаттагы нормадан өзгөчөлөнүп, айрым бир учурда башка муундарга ооп кетишинин төмөнкүдөй себептери бар. Биринчиден, мындай кубулуш кандайдыр бир эмоциялык максатка, же сөздүн маанисин ачууга, кырдаалды, шартты, буйрукту ж. б. дааналап көрсөтүүгө байланыштуу болуп калат. Экинчиден, басымсыз абалда туруп колдонулуучу кээ бир мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу да басымдын адаттагыдай орун тартиби өзгөрүлүп кетиши мүмкүн. Бул сыяктуу өзгөчөлүктөрдү төмөнкүдөй учурларда байкоого болот.

1. Интонация аркылуу кимдигин, кандайлыгын, эмне экендигин баса белгилеп айтууга туура келсе, же болбосо кыймыл-аракеттин кимдир бирөө тарабынан аткарылгандыгы, же аткарылууга тийиш экендиги ачык, даана белгиленип айтылса, анда I жана II жактын жак мүчөлөрү жалганган атоочтор менен этиш сөздөрдө басымдын орун тартиби өзгөрүлүп, ал ошол жак мүчөлөрдөн мурдагы муунга туура келип калат. М и с а л ы: *жашмын, жашсың, жашпыз, жашсыз, жашсыңар, мэнмин, сэнсин, келгэнмин, алгэнмын, келгэнсиң, алгэнсың, барамын, барасың.*

Ушундай эле көрүнүш II жана III жакка буюруу иретинде колдонулган этиш сөздөргө да мүнөздүү. Мында да басымдын орду аяккы муунда болбой, ал андан мурдараак катарга өтүп кетет. М и с а л ы: *алгын, баргын, айткын, иштэгиле, баштагыла, берсин, келбесин, таштасын.*

2. Кимдир бирөөгө карата берилген суроону тактоо, аракет ким же эмне тарабынан болуп жаткандыгын даанараак кылып көрсөтүү максатында кээде суроо уландысы *-бы* сөз аягында басымсыз айтылып калат да, басым андан мурдагы муунга түшүп айтылат. М и с а л ы: *мэнби? сэнби? жокпу? Асанбы? барбы?*

Кээ бир көп муундуу сөздөрдө басым *-бы* мүчөсүнө жана ша айтылган алдыңкы муунга эмес, андан мурдагы муундардын бирине барып түшүп калышы да мүмкүн. Мунун себеби да жогоркудай эле максатка байланыштуу. М и с а л ы: *эттүбү? окудубу? иштэдиби? баштадыбы? бардыбы? жарадыбы?*

¹ И. А. Батманов. Современный киргизский язык, с. 56 — 62.

3. Этиштин каалоо ыңгайын уюштуруучу мүчөлөрдөн мурдагы муун басымдуу болуп айтылса, ал аркылуу кандайдыр бир чечкиндүүлүк оттенкасы пайда болот. Мисалы: *барайын, кармайын, көрбөйүн, кетели, иштэйли, сактайлы, берели.*

4. Вуюруу же өтүнүү маанисинде күчтүү сезим менен айтылган этиш сөздөрдө, ошондой эле суроо маанисинде айтылган атооч сөздөрдө басым *-чы* мүчөсүнө түшпөстөн, анын алдындагы муунга түшөт. Мисалы: *алчы, окучу, жазбачы, иштечи, жаздырчы, көрсөтчү, мэнчи? сэнчи? Айшачы? Акматчы?*

5. Басым кээ бир омоним сөздөрдүн омонимдеш формалар менен өзгөрүп айтылышын интонация аркылуу бири-биринен айырмалоо үчүн да колдонулат. Мындай учурда басым омонимдеш сөздөрдүн ар башка муундарына түшүп айтылат.

Мисалы:

атыңыз (сиздин атыңыз, ат сиздики)

атаңыз (сиз атыңыз, атып жибериниз)

атаңыз (сиздин атаңыз, ата сиздики)

атаңыз (атын атаңыз, атап айтыңыз)

атчы (ат багуучу, ат кайтаруучу)

атчы (атып жиберчи, сен атчы)

койчу (кой багуучу, кой кайтаруучу)

койчу (тийбечи, токтотчу).

6. Басымдын ар башка муунга түшүп айтылышы аркылуу кээде бир эле сөздүн окшош формаларын бири-биринен ажыратып колдонууга да мүмкүн болот. Мисалы:

балабыз (биздин балабыз, бала биздики)

балабыз (биз өзүбүз балабыз)

койчубуз (биздин койчубуз, кой кайтаруучубуз)

койчубуз (биз өзүбүз койчубуз)

башкармабыз (биздин башкармабыз)

башкармабыз (биз өзүбүз башкармабыз).

7. Сын атоочтун, кээде тактоочтун күчөткүч бөлүкчө аркылуу колдонулган формасында да басым өз ордунда болбой, башкы муунга келип түшөт (тактап айтканда, басымды ушундай форманы уюштурган бөлүкчөнүн өзү кабыл алат). Мисалы: *капкара, сапсары, кыпкызыл, жапжакын, жупжука, мупмуздак, күпкүндүз.*

8. Кыргыз фамилияларында *-ов, -ова, -ев, -ева* мүчөлөрү басымсыз айтылат. Ошондуктан, маселен, *Бердибаев, Керимкулов, Шаршенова, Базарбаева* сыяктуу фамилияларда басым жогоркудай мүчөлөрдүн алды жагындагы муунга түшүп айтылат.

Сөздүн басым түшкөн мууну анын башка муунуна (муундарына) караганда көтөрүнкү үн менен күчтүүрөөк айтылган үчүн кыргыз тилиндеги басымды динамикалык (эпкиндүү) басым деп эсептөөгө болот.

Бир катар түркологдордун көз карашы боюнча алып караганда (маселен, В. В. Радловдон тартып, А. Н. Кононовдун, Н. А. Баскаковдун, И. А. Батмановдун, С. К. Кенесбаевдин ж. б. айткандары боюнча алганда), көп муундуу сөздөрдө негизги басым менен катар, ага кошумча көмөкчү басым да колдонула берет. Бирок басымдын мындай эки түрү (анын бир сөз ичинде кабатталып келүүсү) ошо сөздүн ар бир басымдуу муунунда бирдей күчкө ээ болуп айтыла албайт. Анткени үндүн көтөрүнкү эпкини сөздүн басым түшкөн ар бир муунуна бирдей деңгээлде тебе бербейт. Кантсе да негизги басымдын күчү алда канча айкын сезилип, ал эми көмөкчү басым анчалык ачык байкалбай калышы мүмкүн. Ошондуктан көмөкчү басымдын орду сөздүн кайсы муунуна туура келет деген маселенин өзү да али аныкталып бүтө элек. Көмөкчү басымдын негизги басым сыяктуу динамикалык (эпкиндүү) эмес, музыкалык (мелодикалык) мүнөздө болушу да анын сөз ичинен алган орду аныктоо маселесин кыйындатпай койбойт. Бул маселе эксперименталдык жол менен дагы тереңирээк изилденмейинче чечиле койбойт деген пикир көптөн бери айтылып жүрөт¹, бирок ал азырынча иш жүзүнө ашырыла элек.

Басым жөнүндөгү буга чейинки кыскача баяндамада сөзгө (тактап айтканда, сөздүн белгилүү бир муунуна) басымдын кандайча байланышы бар экендиги жөнүндө айтылды. Муну с о з б а с ы м ы (словесное ударение) деп атасак болот. Мындай басым дүйнө жүзүндөгү бардык эле тилдерде бар экен деп түшүнүү да туура эмес. Сөз басымы айрым тилдерде такыр эле жок же болбосо ал анчалык даана сезиле бербейт. Алсак, алыскы түндүктөгү эвенкилердин тилинде, ошондой эле палеоазиат тилдеринин тобунда сөздөр басымсыз айтылат.

¹ Бул туурасында К. Ахановдун «Тіл билимине кіріспе» (Алматы, 1965) аттуу эмгегин караныздар, 347-бет.

Л. В. Щерба француз тили да сөз басымы тарабаган (мүнөздүү болбогон) тилдердин катарында турат, мында басым бир сөздүн эмес, бир канча сөздүн өзүнчө бир ритмикалык тобун камтыйт деп белгилейт. Басымдын мындай түрү ф р а з а л ы к ж е с и н т а г м а т и к а л ы к б а с ы м деп аталат¹.

Сөз басымы мүнөздүү болгон тилдерде басым түшпөй (басымсыз болуп) колдонулуучу сөздөр болбойт экен деп түшүнүү да туура эмес. Алсак, предлогдор, айрым бөлүкчөлөр, байламталар, артиклер ж.б. адатта басымсыз колдонулат. Мындан тышкары, кээ бир сөз айкаштарынын составында турган сөздөрдүн ар бири өз алдынча басымга ээ болбой, булар айтылыш жагы өз ара ширелишип, белгилүү бир ыргакка бириккен абалда болуп, бир гана басымдын жалпы күүсүнө баш ийип калышы да мүмкүн. Кыргыз тилинде, жалпы эле түрк тилдери сыяктуу, мындай бир гана фразалык басымга багынып айтылган сөз айкаштары кездеше берет. Мындай айкаштын составындагы сөздөрдүн белгилүү бирөө гана басымды өзүнө оодарып кетет да, басымсыз айтылган сөз ага ыкталып, аны менен бир ыргактын алкагында болуп турат.

Бир сөз айкашынын составында басымсыз жана басымдуу болуп колдонулган эки сөздүн жанаша айтылышы, позициялык орун тартиби боюнча алганда, төмөнкүдөй эки түргө бөлүнөт. Булардын ар бир түрүн өзүнчө туюндурат турган терминдери да бар.

Эгерде басымсыз турган сөз басымдуу бөлүктүн алды жагына келип айкашса, мындай сөздөр п р о к л и т и к а (грекче *proklitikos* — алды жагын көздөй ыктоо, эңкейүү) деп аталат. Буга *кол жазма, бет ачар, беш күндүк, төрт бурчтук, көз караш, кол койду, көз салды* сыяктуу сөз айкаштарындагы бир муундан туруп, басым түшпөй колдонулган сөздөр мисал боло алат.

Эгерде басымсыз колдонулган сөз басымдуу бөлүктөн кийин коюлуп калса, э н к л и т и к а (грекче *enklitikos* — арт жагын көздөй ыктоо, артын көздөй ийилүү) деп аталат. Буга орус тилинен келтирилген *пóлугу, пóнебу, náруку, нáслово, нáдень* ж. б. сөздөрдү мисал келтире кетсек болот². Мындагы

¹ Бул маалыматтар төмөнкү эмгектерде берилген: Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1953 (гл. v); Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Л., 1960 (§ 258—261).

² Бул мисалдар Б. Н. Головиндин «Введение в языкознание» (М., 1977) аттуу китебинен алынды (59-бет).

басымсыз колдонулган сөздөр *по, на* предлогдорунан кийин орун алып, басымды алды жагындагы башкы бөлүк өзүнө оодарып кетти.

Кыргыз тилиндеги күчөткүч бөлүкчөлөр менен күчөткүч оттенкасын жаратуучу сөздөр басымды өз боюна тартып, ошол ыргакта бир бүтүндү түзүп турган өзүнөн кийинки сөздөрдү энклитикага айландырып жиберүү касиетине ээ. М и с а л ы: *эң мыкты, өтө бийик, абдан сонун, аябай семиз, укмуш сулуу*. Сын атоочтун, тактоочтун күчөтмө даражасын уюштуруучу башкы муундар да басымды өзүнө оодарып кетип, негизги мааниге ээ болуп турган андан кийинки бөлүк (сын атооч же тактооч сөздөр) басымсыз абалда болуп калат: *капкара, кыпкызыл, көпкөк, сапсары, түптүүра, күпкүндүз, жапжакын, жүпжука*.

Сүйлөмдөгү белгилүү бир сөздү көтөрүнкү интонация менен айрыкча бөлүп айтып, башка сөздөрдөн өзгөчөлөнтүү аракети жасалган учурлар да болуп калат. Мындай айтылыш ошол сөзгө ой топтоо, назар оодаруу максатына байланыштуу келип чыгат да, ага өзүнчө басым жасоого туура келет. Мындай басым л о г и к а л ы к б а с ы м деп аталат. Мунун жөнүн төмөнкүдөй кыска сүйлөмдөгү сөздөрдүн ар бирине өз-өзүнчө логикалык басым жасоо аркылуу айкындай кетсек болот.

Бүгүн *биз* тоого барабыз (башкалар эмес, *биз*).

Бүгүн *биз* *тоого* барабыз (башка жакка эмес, *тоого*).

Бүгүн *биз* тоого *барабыз* (барбай койбойбуз, *барабыз*).

Бүгүн *биз* тоого барабыз (эртен эмес, *бүгүн*).

Адатта логикалык басым көбүнчө баяндоочтун алдындагы сөзгө түшө тургандыгы белгилүү. М и с а л ы: «Коноктор шаардан *бугун* келишет» деген сүйлөмдө логикалык басымдын *бугун* деген сөзгө түшкөндүгү көрүнөт. Ушул сүйлөмдөгү сөздөрдү төмөнкүдөй тартипте которуштурсак, анда логикалык басымдын орду ошол эле баяндоочтун алдында турган сөзгө туура келип калат:

Бүгүн коноктор *шаардан* келишет.

Бүгүн шаардан *коноктор* келишет.

Күчтүү сезим менен айтылган илептүү сүйлөмдөрдө логикалык басым сүйлөмдүн баяндоочуна түшөт. М и с а л ы: Элдердин достугу *чыңдала берсин!* Силердин үй-бүлөнөрдө жамандык *болбосун!* Ар дайым бактылуу *болгула!*

Логикалык басым жазма тилде өзүнө тиешелүү каражаттар (тыныш белгилери) жана контекст аркылуу айкындалат.

Оозеки речте болсо бул маселе сүйлөөчүнүн интонациясы (кайсы сөздү өзгөчө бөлүп, ага айрыкча назар оодарып, көтөрүңкү үн, күчтүү сезим менен айтышы) аркылуу чечилүүгө тийиш.

§ 12. Тыбыштардын речтик агымда бири-бирине таасир этип өзгөрүшү

Биз сүйлөгөн учурда речтеги тыбыштар бири-биринен бөлүнбөй, өз ара айкалышкан түрдө колдонулат. Ошондуктан алар речтик агымда бири экинчисине жанашкан, бирине бири таасир эткен комбинациялык жана позициялык шарттарга дуушар болбой койбойт. Мындай шарттар тыбыштардын түрдүүчө өзгөрүүлөрүн пайда кылат. Тыбыштардын сүйлөө процессинде келип чыккан бул сыяктуу өзгөрүүлөрүн сүйлөөчү да, аны тындап, угуп жаткандар да ар дайым эле байкай беришпейт. Бирок байкала тургандары да аз эмес. Алсак, орус тилиндеги *луг* (шалбаа), *слог* (муун), *народ* (эл), *город* (шаар) сыяктуу сөздөрдүн аяккы үнсүз тыбыштары оозеки речте каткаландашып, *лук*, *слок*, *нарот*, *горот* түрүндө айтылары орус тилин билгендерге айкын сезилбей койбойт.

Кыргыз тилинде [ч] тыбышынын [ш] болуп угулушу *кашты* (кач + ты), *үш сом* (үч сом) сыяктуу сөздөрдө учураарын кыргызча жакшы билген адамдар ачык байкай алат. Бул сыяктуу комбинациялык өзгөрүүлөр жалаң гана үнсүз тыбыштарга мүнөздүү боло турган кубулуш эмес, мындайлар үндүүлөрдө да боло берет. Маселен, түрк тилдериндеги үндүүлөрдүн сингармонизм закондоруна баш ийип өзгөрүүсүн алсак, буга кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдар ачык далил боло алат: 1) *эл + га — элге*; 2) *тоо + лар — тоолор*.

Биринчи мисалдагы ункуда ичке жана эринсиз үндүү турган үчүн, ага жалганган мүчөдөгү жоон үндүү ичкерип, [э] тыбышына өтү. Демек, мүчөдөгү үндүү ункудагы үндүү тыбышка таңдай күүсү боюнча окшошуп өзгөрдү. Экинчи мисалдагы унгу жоон жана эринчил үндүүдөн турган соң, *-лар* мүчөсүндөгү үндүү тыбыш эриндешип, [о] тыбышына өттү. Демек, мында таңдай күүсү боюнча да, эрин күүсү боюнча да окшошуп өзгөрүү кубулушу пайда болду.

Речтик агымдагы жогоркудай тыбыштык өзгөрүүлөрдү комбинациялык жана позициялык шарттарга байланыштуу пайда болгон өзгөрүүлөр деп, жалпысынан экиге бөлүп кароого туура келет. Мунун ар биринин жөнүн кыскача түшүндүрө кетиш үчүн орусча *лодка* жана *сад* деген эки сөздөгү [д] каткалаң [т] тыбышына кандайча өткөндүгүн мисал катары талдап чыкса болот.

Биринчисинде [д] тыбышы өзүнөн кийинки [к] тыбышына каткаландашуу жолу менен окшоп, оозеки речте бул *лотка* сыяктуу тыбыштык түргө ээ болот. Бул комбинациялык өзгөрүү деп аталат, анткени жанаша айтылган эки үнсүздүн бирөө экинчисине таасир этип, аны каткалаң үнсүзгө өткөрдү. Экинчи мисалдагы [д] сөз аягында турган үчүн каткаландашып өзгөрүп, *сат* түрүндө айтылат. Мындай өзгөрүү позициялык шартка ылайык пайда болду, анткени орус тилинде мындай позицияда (сөз аягында) жалпы эле жумшак үнсүздөр каткаландашып өзгөрөт (мисалы: *город* > *горот*, *народ* > *нарот*, *остров* > *остроф*, *лоб* > *лоп*, *хлеб* > *хлеп* ж. б.).

Сүйлөө процессинде тыбыштар ар түркүн өзгөрүүлөргө учурайт, анын ар бир түрүн өзүнчө аташ үчүн тил илиминде ар кандай терминдер колдонулат. Төмөндө тыбыштык өзгөрүүлөрдүн айрымдарына өз-өзүнчө токтолобуз.

§ 13. Сингармонизм

Бир сөздүн чегиндеги үндүү тыбыштардын бири-бирине үндөшүп айтылышы с и н г а р м о н и з м¹ деп аталат. Сингармонизм түрк тилдерине, монгол тилдерине, ошондой эле финно-угор, тунгус-манжур тобундагы тилдерге да мүнөздүү тыбыштык закон болуп саналат.

Түрк тилдериндеги сингармонизм туурасында эң алгачкылардан болуп ой бөлүшүп, аны илимий чөйрөгө биринчи алып чыккан түрколог катарында О. Бётлингктин ысымын атай кетүүбүз керек. Кийинчерээк бул маселе В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, В. А. Богородицкий ж. б. түркологдор тарабынан изилденип келди.

¹ Бул термин грек тилинин *sin* («бирге» деген мааниде) жана *harmonia* («үндөшүү», «окшоо») сыяктуу эки сөзүнүн айкалышынан жасалган.

Кыргыз тилиндеги сингармонизм маселесине К. К. Юдахин өзүнүн «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» (1940) баш жагындагы «Киргизский язык» деген чакан макаласында токтолуп өтөт. И. А. Батмановдун кыргыз тили боюнча жарык көргөн эмгектеринде — өзгөчө «Современный киргизский язык. Вып. I» деген ат менен бир нече ирет басылып чыккан китебинде бул маселе кеңири планда каралган. Буга мындан башка да бир катар авторлор кайрылгандыгы белгилүү.

Үндүү тыбыштардын үндөшүү (сингармонизм) закондоруна баш ийип, бир сөз ичинде өз ара окшошуп айтылышынын төмөнкүдөй эки түрү бар: 1) үндүүлөрдүн тандай күүсүнө (жоон же ичкелигине) карата үндөшүүсү; 2) үндүүлөрдүн эрин күүсүнө (эринчил же эринсиз үндүү болуп айтылышына) карата үндөшүп өзгөрүшү.

Үндөшүүнүн мындай түрлөрү түрк тилдеринде узак мезгилден бери карай жашап келе жаткандыгын айтып келип, белгилүү түрколог А. М. Щербак өзгөчө тандай күүсү (палатальная гармония) эң байыркы доордо (азыркы түрк элдеринин байыркы ата-бабалары жалпы бир тилде — баба тилде сүйлөшкөн мезгилде) эле жаралган тыбыштык кубулуштардын бири болуу керек деп эсептейт¹. Академик А. Н. Кононов байыркы түрктөрдүн Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде тандай күүсү гана эмес, белгилүү деңгээлде эрин күүсүнүн да изи сакталгандыгын тилдик фактылардын негизинде далилдеген².

Өзбек адабий тилин эсепке албаганда, азыркы түрк тилдеринин бардыгында үндүү тыбыштар тандай күүсүнө багынып, сөздүн бардык муунунда же жалаң жоон үндүү, же жалаң ичке үндүү колдонулат, үндүүлөрдүн бул эки түрү аралашып калган учурлар көбүнчө башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө болушу мүмкүн.

Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө баш ийип үндөшүүсү азыркы кездеги түрк тилдерине жалпы мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Мындай үндөшүү, А. Н. Кононов айткандай, «өзүнүн абсолют-

¹ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 121—122.

² А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. Л., 1980, с. 66—68.

тук формасында» кыргыз, тоолук алтай жана якут тилдеринен гана орун алган¹.

Сингармонизм закондору боюнча үндүүлөрдүн жоон жана ичке үндүү, эринчил жана эринсиз үндүү болуп, бир сөз ичинде кандайча окшошо тургандыгын кененирээк баяндаш үчүн бул маселени төмөнкүчө талдоого алсак болот.

1. Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө карата үндөшүүсү. Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичкелик сапаты жагынан жалпы окшоштукка ээ болуп үндөшүүсү кыргыз тилине гана эмес, көпчүлүк түрк тилдерине таандык фонетикалык кубулуштардан болуп саналарын жогоруда белгилеп өтүк. Үндүү тыбыштардын мындай законго багынып үндөшүүсүнөн улам пайда болгон окшоштугу тубаса (унгу) сөздөрдүн да, мүчөлөр аркылуу морфемалык составы кеңиген туунду сөздөрдүн да бардык муундарынан кездешет. Маселен, *бала, талаа, жакын, калың, тукум, тоголок, жыйырма, отуз* сыяктуу тубаса сөздөрдүн составында жалаң жоон үндүүлөр колдонулса, *эртең, эркин, эшик, жигит, өтүк, көпүрө, көңүл, көгүчкөн* деген сөздөрдө жалаң ичке үндүүлөр келип айтылат. Мындай үндөшүү жогоркудай тубаса сөздөрдүн ар кандай мүчөлөр менен өзгөрүп айтылышында (туунду сөздөрдүн составында) айрыкча даана байкалат. Анткени сөздүн унгу-сунда кандай үндүү (же үндүүлөр) болсо, мүчөлөрдөгү үндүү тыбыш да жоон же ичкелиги жагынан ошого толук окшошуп жалганат.

Буга *-чы, -лар, -ыбыз, -дан* сыяктуу мүчөлөрдөгү үндүүлөрдүн төмөнкүдөй сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга кандайча ылайыкташып жалганарын мисал катары келтирсек болот.

1. Жоон үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы: *мал + чы + лар + ыбыз + дан, жылкы + чы + лар + ыбыз + дан, жол + чу + лар + ыбыз + дан, жумуш + чу + лар + ыбыз + дан.*

2. Ичке үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы: *жетек + чи + лер + ибиз + ден, иш + чи + лер + ибиз + ден, сүрөт + чу + лөр + үбүз + дөн, тигүү + чу + лөр + үбүз + дөн.*

---

¹ А. Н. Кононов. Жогоруда аталган эмгек, 67-бет. Автор бул туурасында мындай деп жазат: «Губная гармония в ее абсолютной форме известна только киргизскому, горноалтайскому и якутскому языкам».

Кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштардын тандай күүсү боюнча окшошуп үндөшүүсү (сөздүн башкы муунунда кандай үндүү турса, анын соңунан кайсы үндүүлөр келип айтылары) төмөнкү таблицада мисалдар аркылуу берилди.

	Сөздүн башкы муунундагы үндүү	Сөздүн кийинки муундарындагы үндүүлөр	Мисалдар:
Жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	карагай, жаратылыш, арноо, чалгындоочулар
	ы	ы, а, о, у	кыймыл, ынтымактуу, сыноо, кыштоодогулар
	у	у, а, ы, о	буйрук, булак, бургулоочулар, сурамжылоо
	о	о, у, а, ы	котормо, корутунду, жогорудагы, жоогазын
Ичке үндүүлөр	э	э, и, ү, ө	келечек, келишимдүү, негиздөөчү, келишпөөчүлүк
	и	и, э, ү, ө	ийгилик, ителги, ишенбөөчүлүк, тигүүчүлөр
	ү	ү, ө	сүйүнүч, күзөтчүлөр, күзүндөгү, күрөшүү
	ө	ө, ү	көргөзмө, көгүчкөн, көтөрүлүш, өнүмдүүлүк

Сөздүн бардык муундары жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн туруп, тандай күүсү боюнча толук үндөшүү закон ченемдүүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүндө негизинен туруктуу сакталат. Ал жөнүндө жогорку таблицада берилген мисалдардан ачык байкоого болот. Тандай күүсүнө баш ийип өзгөрүү кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир араб-иран сөздөрүнө (*аңгеме, тарбия, маданият, мамлекет, кандек, илимпоз, калемпир, акиташ*) жана орус тилинен кирген сөздөргө (*машина, техника, актив, газета, армия, искусство*) гана таралган эмес.

Жогоркудай айрым сөздөрдү эсепке албаганда, кыргыз тилиндеги көпчүлүк араб-иран сөздөрү тандай күүсүнө толук багынып, улуттук тилибиздин өзүндөгү тыбыштык закондорго ылайыкташып кеткен. Алсак, *мектеп, китеп, медиресе, саясат, эсеп (эсепкысап), өнөр, мөмө, мейиз* сыяктуу сөздөр, ошондой эле *дүйшөмбү, шейшемби, бейшемби, ишемби, жекшемби* сыяктуу күндүн аттары, тыбыштык жагынан алганда, түп нускадагы айтылыш нормасынан кескин өзгөчөлөнүп, азыркы кыргыз тилинде, чынын айтканда, башкача тыбыштык нормага ээ болуп калды.

2. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүүсү. Сөздүн бардык муунунда баштан аяк эринчил үндүүлөрдүн колдонулушу үндүү тыбыштардын эрин күүсү боюнча өз ара окшошуп өзгөрүшүн көрсөткөн тыбыштык кубулушка жатат. Үндүүлөрдүн мындай окшоштукка ээ болуп айтылышы тилдин лексикалык составындагы унгу сөздөрдө да, алардын мүчөлөр аркылуу өзгөргөн туунду формасында да кеңири кездеше берет. Башка түрк тилдерине караганда, кыргыз тилинде үндүүлөрдүн бул сыяктуу кубулушу бир топ активдүү өнүккөн. Аны төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *орто, тоголок, жумуш, тумшук, күлүк, түлкү, көлөкө, көпүрө* (унгу сөздөрдөгү үндөшүү); *орто + до + гу, тоголок + то + гон, жумуш + убуз + ду, тумшук + туу + нун, күлүк + төр + үбүз + дүн, түлкү + лөр + дү, көлөкө + дө + гү + лөр, көпүрө + лөр + дүн* (жогоркудай унгу сөздөрдүн мүчөлөр аркылуу өзгөргөн туунду формаларындагы үндөшүү).

Эрин күүсүн тандай күүсүнөн тышкары турган, ага эч кандай катышы жок өзүнчө тыбыштык закон катарында кароого болбойт. Анткени эрин күүсү боюнча бири-бирине окшошуп айтылган үндүүлөрдүн тобу өз ичинен тандай күүсүнө да баш ийип, үндөшүүнүн бул эки түрү өз ара айкалышкан абалда болуп турат. Демек, бир эле сөздүн ичинде жоон эринчил үндүүлөр өз алдынча, ал эми ичке эринчил үндүүлөр өз алдынча үндөшүп

айтылат. М и с а л ы: борбор — борборлошкон, орто — ортодогуну, умтул — умутулушту, ук — уккулуктуу (жоон эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндөшүүсү); көчө — көчөлөрүбүзгө, көлөкө — көлөкөлөштү, өтүк — өтүкчүлөрдүн, күч — күчөтүлгөн (ичке эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндөшүүсү).

Бирок кыргыз тилинде үндүүлөрдүн эрин күүсү боюнча үндөшүүсү, тандай күүсүнө караганда, анча активдүү эмес. Кээде сөздүн башкы муунундагы эринчил үндүү өзүнөн кийинки муундагы үндүү тыбышка таасир кыла албай, бир эле сөздүн ичинде эринчил үндүү да, эринсиз үндүү да катар келип айтыла бериши мүмкүн. Мындай көрүнүш кабыл алынган сөздөрдө гана эмес, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө да төмөнкүдөй учурларда кездешет.

1. Кыргыз тилиндеги бир катар сөздөрдүн алгачкы муунундагы эринчил үндүү [y] өзүнөн кийинки муундагы (же муундардагы) [a] тыбышын эриндештирип өзгөртүп жибербестен, бир сөз ичинде [y + a] түрүндө айкашып айтыла берет. М и с а л ы: улак, улар, булак, кулак, булгаары, бурганак, кумалак. Ал эми эринчил [y] тыбышы болсо жогоркудай позицияда [y + э] түрүндө колдонулбастан, өзүнөн кийинки үндүүлөр менен толук үндөшүү абалында болуп турат. М и с а л ы: үжөк, үстөк, бүркөк, түгөл, түлөк, жүгөн, жүгөрү, чүкө, күйкө, күйкөлөк, үстөмөн, күмөндөр, түбөлүк.

Кыргыз тилиндеги [a] тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (-чан, -ла, -лар, -га, -ган, -да, -дан ж. б. мүчөлөр) эринчил [y] тыбышынан кийин уланганда, мүчөдөгү үндүү ([a] тыбышы) эрин күүсүнө багынып өзгөрбөстөн, өзүнүн мурдагы калыбын сактап кала берет. Бирок ушул эле мүчөлөр эринчил [y] тыбышы менен айтылган сөздөргө уланганда, мүчөдөгү [a] эрин күүсүнө багынып, [ө] тыбышына өтүп өзгөрөт. Муну төмөнкүдөй мисалдардан ачык байкоого болот:

жоолукчан
сулуула
куулан
куулар
орунга
чогулган
колунда
уйдан

өтүкчөн
күчтүүлө
күүлөн
күүлөр
өмүргө
чөмүлгөн
көңүлүндө
уйдөн

Мына ошентип, биринчисинде [y + a] сыяктуу эринчил жана эринсиз үндүүнүн өз ара айкашып айтыла бериши толук

мүмкүн болсо, экинчисинде [ү + ө] сыяктуу жалаң эринчил үндүүлөр гана өз ара үндөшүү абалына ээ болгондугу бул салыштыруудан ачык көрүнүп турат. Демек, [ү] тыбышынын өзүнөн кийинки эринсиз үндүүлөрдү эриндештирип өзгөртүүчү таасири өтө күчтүү. Ал эми [у] тыбышы болсо мындай касиетке ээ эмес. Ал [а] тыбышына караганда [ы] тыбышын толук эриндештирип жиберет алат. М и с а л ы: *кутул + ыл — кутулуп, жуун + ды — жуунду, суук + ы — суугу, туу + сы — туусу* ж. б.

2. Эрин күүсүнүн бузулушу кээде созулма [oo] тыбышынан кийинки муунда да болуп калышы мүмкүн. М и с а л ы: *оолак, боола, жоола, коола, доола, оозант, оона, оома, соогат, тоодак, коомай, шоона, шоола*.

Бирок ушундай эле типтеги тыбыштык айкашууда созулма [өө] тыбышы өзүнөн кийинки муундагы үндүү менен толук үндөшүү абалында болуп турат. М и с а л ы: *өөнө, жөөлө, көөлө, көөрчөк, көөмөй, көөкөр, көөнөр, мөөрө, сөөмөй*.

3. Оозеки айтылышта көп муундуу сөздөрдүн бардык муундарында эрин күүсү өз калыбынча болбой, бузулуп калышы да мүмкүн. Алсак, *үйдөгүлөрүбүз* дебестен, кээде *үйдегилерибиз* деп, же болбосо *үмтөтүшөт* дегенди *үмтетишет* деп айтуу — оозеки речте учурай бере турган көрүнүш. Демек, эрин күүсү боюнча үндөшүү кээде сөздүн башынан аягына чейин бирдей денгээлде сактала албай да калат.

Сөздөгү үндүү тыбыштардын үндөшүү багыты негизинен биринчи муундагы үндүүдөн башталып, ал андан кийинки муундарга таралат. Жогоруда келтирилген мисалдар үндөшүүнүн мына ушундай п р о г р е с с и в д ү ү¹ багытына туура келет. Кээде үндөшүү сөздүн кийинки муунунан башталат да, ал башкы (биринчи) муунду көздөй багыт алат.

Мындай р е г р е с с и в д ү ү² багыт боюнча үндөшүү оозеки речте *бүрөө* (бирөө), *өкөө* (экөө) болуп айтылуучу жамдама сан атоочторго, ат атоочтун *мындан* (бул + дан), *мындай* (бул + дай), *мында* (бул + да) сыяктуу формаларына, ошондой эле *быяк* (бу жак), *тыяк* (тиги жак), *бүгүн* (бу күн), *бийыл* (бу жыл), *минтип* (мындай этип), *өйүз* (ал жүз), *бүйүз* (бул жүз), *унчук* (үн

¹ П р о г р е с с и в д ү ү — латынча *progressus* (алга карай жылыш) деген сөздөн алынган.

² Р е г р е с с и в д ү ү — латынча *regressio* (артка карай жылыш) деген сөздөн алынган.

чык) сыяктуу бириккен сөздөргө ж. б. мүнөздүү. Бул келтирилген мисалдарда үндөшүү сөздүн баш жагын көздөй багытталгандыктан, башкы муундагы үндүү тыбыш андан кийинки муундагы үндүүгө баш ийип, ушундай өзгөрүүлөрдүн келип чыгышына себеп болгон.

Ал эми *антип* (андай этип), *кантип* (кандай этип), *кантикенде* (кандай эткенде), *ошентип* (ошондой этип), *нечак//эчак* (не чак) сыяктуу ар башка унгудан бириккен сөздөрдө жоон үндүү менен ичке үндүүнүн бир сөз ичинде катар келип калышы үндөшүү чегинен тышкары болуп, жогоркуга карама-каршы келе турган факт катары эсептелет. Мындай кубулуштар кыргыз тилинде аз болсо да учурап калат. Аларга төмөндө айрым-айрым токтолобуз.

Кыргыз тилине иран тилдеринин кээ бир грамматикалык элементтери көбүнчө араб-иран сөздөрү аркылуу келип кирди, айрымдары кыргыздын төл сөздөрүндө да колдонулуп кетти. Бирок булар үндөштүк закондоруна төп келбей (айрымдары тандай күүсүнө, кээ бирлери эрин күүсүнө баш ийбей), мындай нормадан четтеп кеткен учурлар да болуп калат. Аны төмөнкүдөй мисалдар айгинелейт: *амалкөй, тамашакөй, кызматкер, жоокер, жоопкер, асылкеч, аракеч, арабакеч, илимпоз, беймаал, бейкүнөө* ж. б. Кыргыз тилинде тандай күүсүнө багынбаган *адабий, маданий, саясий, рухий* сыяктуу сын атооч сөздөр да бар. Бул — араб тилинен келип кирген форма. Тыбыштык составы өзгөрбөй колдонулуп, эркелетүү, кичирейтүү маанисин туюндурган бир катар мүчөлөрдө да үндөшүү нормасы сакталбай калат. Мисалы: *атаке, апаке, абаке, коёнек, кыргыек, жеңетай* ж. б.

Үндөшүү чегинен тышкары турган жогоркудай айрым четтөөлөрдү эске албаганда, кыргыз тилинде сингармонизм закондорунун (өзгөчө тандай күүсүнүн) күчтүү сакталарында шек жок. Көпчүлүк түрк тилдерине караганда, кыргыз тилинде эрин үндөштүгү да жакшы сакталган. Бул жагынан кыргыз тили бизге коңшу жашаган элдердин тилдеринен, мисалы, казак жана өзбек тилдеринен кескин айырмаланат десек болот. С. К. Кенесбаев «Казактын оозеки тилинде аз болсо да эрин үндөштүгү байкалат... Муундардын саны жагынан эрин үндөштүгүнүн күчү үч муундан ашпайт: өзгөчө эки муундуу сөздө эринчил үндүү менен келген алгачкы муундун эринчилдик таасири анык сезилип турат, үчүнчү муунда солгундоо сезилет» деп айтып келип, автор мунун жөнүн мисалдар аркылуу төмөнкүчө чечмелейт. Эки муундан турган *орун, кулун, көрүк,*

күдүк сыяктуу сөздөр оозеки речте эрин күүсүнө баш ийип, эринчил үндүүлөр менен айтылса, мүчө жалганып, үчүнчү муун кошулганда, булардын башкы муунундагы эринчил үндүүнүн кийинки муундагы үндүүгө тийгизген таасири начарлап, солгун тартып кетет. Ошол себептен *орыны, кулыны, көріктің, күдікті* болуп, эрин күүсү жоюлуп калат¹.

Буга толук шайкеш келген пикир К. Ахановдун «Тіл билиміне кіріспе» (1965) аттуу китебинде да айтылган. Анын 356-бетинде автор мындай деп жазат: «Эринчил үндүүнүн таасири экинчи муундан ашкан соң, биротоло алсызданып жоюлат. Мисалы, казак тилиндеги *көлөңке* деген сөздүн биринчи муунундагы эринчил үндүүнүн үчүнчү муундагы үндүүгө таасири, экинчи муунга караганда, алда канча солгун, деги эле жокко эсе десе болот.

Ошентип, казак, кара калпак, ногой, татар тилдеринде эрин үндөштүгү, башка түрк тилдери менен салыштырганда, алсыз түрдө учурайт».

Өзбек адабий тилинде сингармонизм жоюлуп бүткөн. Мында тандай үндөштүгү да, эрин үндөштүгү да сакталган эмес. Мындай кубулуштар өзбек тилинин айрым бир диалектилеринде гана бир аз учурайт. Демек, булар нукура диалектилик белгилерден болуп саналат².

§ 14. Ассимиляция

Бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөздүн ортосундагы тыбыштардын бири экинчисине таасир этип, түрдүүчө комбинациялык өзгөрүүлөрдү жаратары буга чейинки бөлүмдө жалпы сөз менен эскертилген эле. Ушундай комбинациялык өзгөрүүлөрдүн бири а с с и м и л я ц и я³ деп аталат. Жалпы эле ассимиляция жөнүндө кеп баштардан мурда бул үндүүлөр менен үндүүлөрдүн жана үнсүздөр менен үнсүздөрдүн бири-бирине тийгизген таасиринен улам келип чыга турган кубулуш экендигин айта кетүүбүз кажет. Демек, жалаң үндүүлөрдүн жана жалаң үнсүздөрдүн өз-өзүнө тиешелүү ассимиляциялык

¹ С. Кенесбаев, У. Мусабоев. Казіргі казак тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1962, 290—291-беттер.

² В. В. Решетов. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959, с. 295—299.

³ Ассимиляция — латынча *assimilatio* (окшоо, окшошуу) деген сөздөн алынган термин.

өзгөрүштөрү болот. Опентип, ассимиляциянын бир түрү — биз жогоруда токтолуп өткөн сингармонизм. Биз муну үндүү тыбыштарга байланыштырып талдап өттүк. Азыркы кепке ала турганыбыз — үнсүздөрдүн ассимиляциясы.

Үндүүлөрдүн таңдай күүсүнө жана эрин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү, жалпысынан алганда, сөздүн бардык муундарына (ошол сөздүн башынан аягына чейин) текши тарай турган тыбыштык кубулуш экендиги сингармонизм жөнүндө кеп болгон жерде айтылган эле. Үнсүз тыбыштардын ассимиляциясына байланыштуу өзгөрүү бул сыяктуу кенири аймакка тарай албайт. Ал көбүнчө эки үнсүздүн бири-бирине катар келип ай-кашкан чегинен чыкпаган тар чөйрөнү гана камтый алат.

Ассимиляциянын натыйжасында бири-бирине жанаша колдонулган эки тыбыштын бири экинчисине таасир кылып, аны өз ыңгайына каратып, толук багындырышы же жарым-жартылай багындырып өзгөртүшү мүмкүн. Ушул белгисине карата үнсүздөрдүн ассимиляциясын төмөнкүдөй бөлүштүрүп кароого болот: 1) толук ассимиляция; 2) толук эмес (жарым-жартылай) ассимиляция.

Эгерде эки башка тыбыштын бири экинчисине таасир этип, аны бардык белгилери боюнча абсолюттук окшоштугу бар (башкача айтканда, дал өзүндөй) тыбышка өткөрүп жиберсе, мындай көрүнүш толук ассимиляциялык өзгөрүү болуп саналат. Мисалы: *тун + ма — тумма* (мындагы окшош үнсүздөр: *м + м*), *жат + ды — жатты* (окшош үнсүздөр: *т + т*). Уңгу менен мүчөнүн чегинде турган [мм] жана [тт] толук окшоштукка ээ болду.

Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн аралыгында [сс] жана [мм] түрүндөгү эки окшош үнсүздүн катар келип, ушундай типтеги окшошуунун жаралышы дагы төмөнкүдөй учурларда пайда болот: 1) *тузсура > туссура*, *сөзсүз > сөссүз*, *азсын > ассын*, *жазса > жасса*, *көз сал > көс сал*, *муз сыяктуу > мус сыяктуу*; 2) *жанмай > жаммай*, *карын май > карым май*, *күн мурун > күм мурун* ж. б.

Бирок кыргыз тилинде ассимиляциялык өзгөрүүлөрдүн жогоркудай толук түрүнө караганда, анын толук эмес (жарым-жартылай) түрү басымдуулук кылат. Анткени ассимиляциялык кубулуштардын жалпы негизи үнсүздөрдүн бири-бирине толук окшошуп өзгөрбөстөн, айрым бир белгилери боюнча гана өз ара жакындашып, жарым-жартылай окшошуп калуу өзгөчөлүктөрүнөн турат. Мындай окшошууну, маселен, үнсүздөрдүн эриндешүү же мурундашуу жолу менен болгон

өзгөрүшүнөн, ошондой эле жумшак үнсүздөрдүн каткаландашып кетүүсүнөн ачык көрүүгө болот. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) [н+б] түрүндөгү тыбыштык айкалышта [б] тыбышы [н] тыбышын эриндештирип, [н > м] сыяктуу ассимиляциялык өзгөрүүгө алып келет: *тумбу* (< түн + бы), *тумбады* (< тун + ба + ды), *мүмкүм бекен* (< мүмкүн бекен); 2) *тапан*, *тепин*, *буун* сыяктуу бир катар сөздөрдөгү [п], [б] тыбыштары сөз аягындагы мурунчул [н] аркылуу [м] тыбышына өтүп (п > м, б > м болуп өзгөрүп), ал сөздөр *таман*, *темин*, *муун* түрүндө колдонулуп калган; 3) каткалан үнсүздөр менен аякталган сөздөргө айкашканда, мүчөнүн башындагы жумшак үнсүз тыбыш өзүнүн каткалан түгөйүнө өтүп өзгөрөт: *ташка* (< таш + га), *сууктан* (< суук + дан), *бышыкпы* (< бышык + бы), *бастыр* (< бас + дыр) ж. б.

Үнсүздөр сөздүн алды жаккы багытын көздөй да, арткы багытын көздөй да өзгөрүп айтыла берет. Эгерде үнсүз тыбыштар өзүнөн мурдагы тыбыштын таасири менен өзгөрүп айтылса (башкача айтканда, өзгөрүү сөздүн алды жагын көздөй багытталса), үнсүздөрдүн прогрессивдүү ассимиляциясы деп аталат. Өзүнөн кийинки тыбышка карата болгон өзгөрүү үнсүздөрдүн регрессивдүү ассимиляциясына жатат. Мындай учурда өзгөрүү сөздүн арткы багытын көздөй оойт.

Прогрессивдүү ассимиляция. Үнсүздөрдүн мындай багыттагы өзгөрүшү уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде же бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда (каткалан + жумшак болуп кабатталып келген абалда) өзгөчө айкын сезилет. Эгерде сөздүн аяккы тыбышы каткалан үнсүз менен аякталса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз да өзүнүн каткалан түгөйүнө өтөт. Мисалы:

1) б > п: *жаш + бы* — *жашпы*, *тарт + ба* — *тартпа*, *ук + ба* — *укпа*, *жооп бер* — *жооп пер*.

2) д > т: *жумуш + дан* — *жумуштан*, *түндүк + да* — *түндүктө*, *класс + да* — *класста*, *тарт деди* — *тарт теди*.

3) г > к: *бак + га* — *бакка*, *саат + га* — *саатка*, *ат + гыч* — *аткыч*, *тыш + гары* — *тышкары*, *көк гүл* — *көк күл*.

Бирок мындай өзгөрүүлөрдүн бардык түрү тең эле адабий тилдин орфографиялык нормасынан орун ала берген эмес. Булардын ичинен уңгу менен мүчөнүн чегиндеги каткалан +

каткалаң болуп кабатталган тыбыштык айкалыштар гана (*ук-па, класс-та, ат-кыч*) ушул турушунда жазылат. Ал эми сөз ортосунда учураган жогоркудай кубулуштар жазууда берилбестен, оозеки айтылышта гана боло турган өзгөрүүлөргө жатат.

Эгерде унгу менен мүчөнүн же эки сөздүн өз ара айкалышкан чегинде жалаң жумшак үнсүздөр, же болбосо жумшак үнсүз менен кандайдыр бир үндүү тыбыш кабат келип айтылып калса, анда мүчөнүн да, бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн кийинки сөзүнүн да башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөстөн кала берет. Жазууда да ал үнсүз тыбыштын ушул айтылган түрү толук сакталат. М и с а л ы: *мал + бы — малбы, бар + бы — барбы, жаз + ба — жазба, сура + ба — сураба, жакшы бекен, жаан + дан — жаандан, кел дели, алма + га — алмага, карма + гыч — кармагыч, кызыл гүл ж. б.*

Каткалаң түгөйлөрү жок болгондуктан, [р], [л], [м], [н], [ң], [й] сыяктуу сонор үнсүздөр өзүнөн башка жумшак үнсүздөр менен да, каткалаңдар менен да жанаша келип айтыла берет. Демек, сонор үнсүздөрдүн *лб — лп, лд — лт, лг — лк, рг — рк, рб — рп, рд — рт, мг — мк, мд — мт, йг — йк, йд — йт, нд — нт, нг — нк, ңд — ңт ж. б.* сыяктуу болуп айкалыша берүүгө толук шарты бар. М и с а л ы: *калбыр — калпак, жалгыз — жалкы, балдак — балта, коргон — коркок, чарбак — чырпык, жарды — жарты, тамга — томкор, сомдо — коломто, тайгак — тайкы, кайдан — кайтар, жандык — жантык, мөңгү — мөңкү, каңда — каңтар ж. б.* Сонор үнсүздөр менен аякталган сөздөргө кээ бир мүчөлөр эки түрдүү болуп жалгана бериши да мүмкүн. Анын бирөө жумшак үнсүз менен башталса, экинчи бир түрү каткалаң үнсүз менен да келе берет. М и с а л ы: *адамгерчилик — адамкерчилик, жайгар — жайкар, өңгөй — өңкөй, былтыргы — былтыркы, бейгүнөө — бейкүнөө, соңгу — соңку, таңгы — таңкы, балтырган — балтыркан, бир гыйла — бир кыйла.*

Ал эми *-дыр* мүчөсүнүн [л] тыбышы менен аякталган этиш сөздөргө жумшак же каткалаң үнсүз менен башталып, эки түрдүү жалганышы мындан алда канча кеңири. Буга этиштин төмөнкүдөй аркылуу мамиле формасы мисал боло алат:

ал-дыр
бил-дир
күл-дүр
жул-дур

кал-тыр
кел-тир
тол-тур
өл-түр

Регрессивдүү ассимиляция. Үнсүз тыбыштардын бул багыт боюнча өзгөрүшү да бир сөз ичинде (уңгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда кездеше берүүчү тыбыштык кубулуштардан болуп саналат. Буга төмөнкүдөй орус сөздөрүнүн оозеки речтеги айтылышын мисал кылсак болот: *збить* (< сбить), *зделать* (< сделать), *оддых* (< отдых). Кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүнүн мындай багыты төмөнкүдөй учурларда болот, бирок жазууда берилбей, оозеки айтылышта гана учурайт.

1) Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [н + г], [н + к] болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси ([г], [к]) өзүнөн мурдагы үнсүзгө ([н] тыбышына) таасир этип, аны [н > ң] түрүндө өзгөртөт: *көрүнгөн* > *көрүңгөн*, *мууңга* > *мууңга*, *жууңган* > *жууңган*, *кубанган* > *кубаңган*, *кийин келди* > *кийиң келди*, *мен гана* > *мең гана*, *түңкү* > *түңкү*, *мурунку* > *муруңку*, *он гектар* > *оң гектар* ж. б.

2) Жогоркудай комбинациялык абалда [з + с] түрүндө кабат келип айтылган эки үнсүз тыбыштын каткаланы ([с] тыбышы) өзүнөн мурдагы жумшак үнсүзгө ([з] тыбышына) таасир этип, [з > с] түрүндө каткалаңдаштырып жиберет: *сөзсүз* > *сөс-сүз*, *тузсуз* > *туссуз*, *созсо* > *сосо*, *азсынат* > *ассынат*, *көз сал* > *көс сал*, *боз сымак* > *бос сымак* ж. б.

3) Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [н + б], [н + м] болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (б, м) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы [н] тыбышын кош эринчил [м] тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында [нб > мб], [нм > мм] сыяктуу өзгөрүү пайда болот: *танба* > *тамба*, *тонбу* > *томбу*, *ынанбайт* > *ынамбайт*, *тунма* > *тумма*, *жуунмайынча* > *жууммайынча*, *карым май* > *карым май* ж. б.

Кээде бири-бирине жанаша колдонулган эки сөздүн арасында үнсүз тыбыштардын алга карай (прогрессивдүү ассимиляция боюнча) жана артка карай (регрессивдүү ассимиляция боюнча) өзгөрүп айтылышы кабат келип калышы да мүмкүн. Маселен, жанаша айтылган эки сөздүн ички чегинде [н+к] болуп жанашкан эки үнсүздүн кийинкиси мурункусуна жана мурункусу кийинкисине бир эле учурда өз ара таасир этип, [н+г] сыяктуу башка тыбыштык айкалышты жаратат. Бирок мындай өзгөрүү оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда анын өзгөрбөгөн түрү сакталат. Мисалы: *түң гирди* (< *түн кирди*), *амаң гелди* (< *аман келди*), *тоң гийди* (< *тон кийди*), *ээн калды* (< *ээң галды*) ж. б.

Ассимиляция бири-бирине чукул жанашып турган эки

тыбыштын өз ара таасири аркылуу да жана бири экинчисинен обочо жайгашкан тыбыштардын таасиринен улам да пайда боло берет. Мунун биринчи түрү **к о н т а к т ы л у у** ассимиляция, экинчиси **д и с т а к т ы л у у** ассимиляция деп аталат. Биринчисине жогоруда көп эле мисалдар келтирилди (*бак + га — бакка, сөз + сөз — сөссүз, тун + ма — тумма, тун + + бы — тумбу* ж. б.). Экинчисине *муун* (< *буун*), *таман* (< *тапан*), *темин* (< *теп + ин*), *чамынды* (< *чап + ынды*), *жамынчы* (< *жап + ынчы*) сыяктуу мисалдар туура келет. Мында [н] тыбышы өзүнөн оолак турган [б], [п] тыбыштарын мурунчул [м] тыбышына өткөрдү. Ошондуктан булар бири-биринен обочо жайгашкан үнсүздөрдүн ассимиляциясына жатат. Бирок мындай фонетикалык кубулуш кыргыз тилинде анча көп кездеше бербейт.

§ 15. Диссимиляция

Тыбыштардын ассимиляциялык өзгөрүүсү менен диссимиляциялык өзгөрүүсүнүн ар бирине мүнөздүү ички өзгөчөлүктөрү бар. Алсак, ассимиляцияда ар башка тыбыштар өз ара окшошуп, бири экинчисине ыңгайлашып өзгөрсө, диссимиляциядагы өзгөрүү бир типтеги (бири-бирине жакын турган) тыбыштардын өз ара катышына байланыштуу келип чыгат. Бирок диссимиляцияда ассимиляцияга карама-каршы келе турган тыбыштык кубулуштар жаралат. Анткени бири-бирине толук окшоп турган же кандайдыр бир жакындыгы бар эки тыбыштын жанаша колдонулуп калышы окшоштугу болбогон башка бир тыбыштын пайда болушуна алып келет. **М и с а л ы**, кыргызча, казакча *мал* деген сөзгө *-лар* мүчөсү жалганса, бул *мал + лар* эмес, *малдар* болуп, [л + л] сыяктуу толук окшоштугу бар эки үнсүздүн бирөөнүн таптакыр башка үнсүзгө өтүп кетиши диссимиляциялык өзгөрүүнүн натыйжасы болуп саналат. Кыргызча *айыл*, казакча *ауыл* деген сөздөрдүн илик жөндөмөдөгү формасы — *айылдын* (кыргызча), *ауылдың* (казакча). Экөөндө тең *-нын* деген мүчөнүн башындагы үнсүз [н > д] болуп өзгөрдү. Бул да диссимиляция кубулушуна жатат, анткени мында да окшошпой өзгөрүү пайда болду.

Түрк тилдериндеги бир катар үнсүздөр артикуляциялык белгилери боюнча анча окшошпогон башка бир үнсүз тыбышка да өтүп өзгөрө берет. Бирок мындай тыбыштык кубулуштарды тил практикасында туш келди эле учурай берүүчү чар-

жайыт көрүнүштөр катары кароого болбойт. Булар айрым гана үнсүздөрдүн бири-бирине кабат келип айкалышкан комбинациясында учурай турган жана ассимиляцияга караганда анча активдүү өнүкпөгөн тыбыштык кубулуштардан болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын мындай диссимилиациялык кубулуштары негизинен төмөнкүдөй учурларда байкалат.

1) Бир катар мүчөлөрдүн (м и с а л ы: *-ла, -лар, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы*) башкы [л], [н] тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда [л > д] жана [н > д] болуп өзгөрөт. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрлөрү толук сактала берет. М и с а л ы:

а) *-ла, -лар, -луу, -лык* мүчөлөрүнүн [з], [л], [н], [ң], [м] менен аякталган сөздөргө жалганышы:

<i>-ла:</i>	<i>көз + ла — көздө</i> <i>пул + ла — пулда</i> <i>жан + ла — жанда</i> <i>кам + ла — камда</i> <i>чың + ла — чыңда</i>
<i>-лар:</i>	<i>кыз + лар — кыздар</i> <i>жыл + лар — жылдар</i> <i>сан + лар — сандар</i> <i>кийим + лар — кийимдер</i> <i>дөң + лар — дөңдөр</i>
<i>-луу:</i>	<i>муз + луу — муздуу</i> <i>мал + луу — малдуу</i> <i>жан + луу — жандуу</i> <i>ченем + луу — ченемдүү</i> <i>жең + луу — жеңдүү</i>
<i>-лык:</i>	<i>семиз + лык — семиздик</i> <i>жыл + лык — жылдык</i> <i>кенен + лык — кенендик</i> <i>өкүм + лык — өкүмдүк</i> <i>калың + лык — калыңдык</i>

Аягы [р] тыбышы менен бүткөн бир катар сөздөргө жогоркудай мүчөлөр жалганган учурда, булардын башкы [л] тыбышы өзгөрбөй да жана өзгөрүп, [д] тыбышына өтүп айтылышы да мүмкүн. М и с а л ы:

түрлө — түрдө

карла — карда
 барлык — бардык
 жерлик — жердик
 тарлык — тардык
 карлуу — кардуу
 турлуу — турдуу ж. б.

б) -ны, -нын, -ныкы мүчөлөрүнүн [й], [з], [л], [м], [н], [ң], [р] менен аякталган сөздөргө жалганышы:

-ны: карагай + ны — карагайды
 кагаз + ны — кагазды
 канал + ны — каналды
 чыгым + ны — чыгымды
 кулун + ны — кулунду
 тоң + ны — тоңду
 таар + ны — таарды

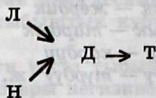
-нын: сарай + нын — сарайдын
 кебез + нын — кебездин
 курал + нын — куралдын
 коом + нын — коомдун
 кырман + нын — кырмандын
 кайың + нын — кайыңдын
 жер + нын — жердин

-ныкы: уй + ныкы — уйдуку
 каз + ныкы — каздыкы
 айыл + ныкы — айылдыкы
 балам + ныкы — баламдыкы
 жээн + ныкы — жээндик
 атаң + ныкы — атаңдыкы
 шаар + ныкы — шаардыкы

Эгерде жогоркудай [л], [н] тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жалганган болсо, анда [л > д], [н > д] сыяктуу диссимиляциялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт. Анткени [д] сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошондуктан ал өзүнүн каткалаң түгөйү болгон [т] тыбышына өтүп кетет. Мисалы: кап + ла — капта, тоок + лар — тооктор, чөп + луу — чөптүү, көп + лык — көптүк, ат + ны — атты, куш + нын — куштун, көпчүлүк + нын — көпчүлүктүн ж. б.

Диссимиляциядан ассимиляцияга карай оогон мындай ты-

быштык кубулуштун пайда болуу жолдорун мындайча схема менен жыйынтыктап түшүндүрүшкө болот:

2) Үнсүздөрдүн диссимиляциялык кубулуштарынын дагы бир көрүнүшү бир сөз ичинде (унгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда учураган [ч + с], [ч + т], [ч + ч], [ч + ж] сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мындай айкалыштарда [с], [т], [ч], [ж] тыбыштарынын таасири менен өзүнөн мурдагы [ч] тыбышы [ч > ш] болуп өзгөрөт. Бирок жазууда мунун өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. Мисалы: чач + са > чашса, кач + сын > кашсын, ач + ты > ашты, кеч + те > кеште, уч + чул > ушчул, жыгач + чы > жыгашчы, кеч чыкты > кеш чыкты, күч сынады > күш сынады, үч түн > үш түн, үч жаш > үш жаш, үч жүз > үш жүз ж. б.

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын жогоркудай комбинациялык өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурап айтылышы сөз мүчөлөрүнүн да ошончолук денгээлде көп варианттуу болуп калышына алып келген. Бул жагынан алганда кыргыз тили кээ бир түрк тилдеринен (мисалы, өзбек, түркмөн, уйгур ж.б. тилдерден) белгилүү денгээлде өзгөчөлөнүп турат. Бирок көп варианттуулук кыргыз тилиндеги бардык эле сөз мүчөлөрүндө бирдей өлчөмдө эмес. М а с е л е н, үнсүз тыбышы да, үндүүсү да көп түрдүү болуп өзгөргөндүктөн, төмөнкүдөй мүчөлөр он эки варианттуу болуп колдонулат:

- а) -ла, -ле, -ло, -лө; -да, -де, -до, -дө; -та, -те, -то, -тө;
- б) -лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр;
- в) -лык, -лик, -лук, -лүк; -дык, -дик, -дук, -дүк; -тык, -тик, -тук, -түк;
- г) -ны, -ни, -ну, -нү; -ды, -ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү;
- д) -нын, -нин, -нун, -нүн; -дын, -дин, -дун, -дүн; -тын, -тин, -тун, -түн.

Кыргыз тилинде эки, төрт, алты жана сегиз варианттуу болуп колдонулуучу мүчөлөр да бар.

§ 16. Редукция

Белгилүү бир фонетикалык себептердин натыйжасында сөздөгү айрым тыбыштар үндүн солгун тартып, алсызданып (басаңдап) чыккан абалында айтылат. Мындай кубулуш сөздүн басым түшпөгөн муунунда же басым сөздүн башка муунуна ооп кеткен учурда пайда болот. Бул р е д у к ц и я¹ деп аталат. Кээде айрым бир тыбыштар айтылбай, сөздүн тыбыштык составынан сыйлыгышып түшүп да калат. Түрк тилдеринде мындай фонетикалык кубулуш кенири учурайт. Бул э л и з и я деп аталат, мунун редукция менен тыгыз байланышы бар. Анткени тыбыштардын мындай түшүрүлүп айтылышы үндүн солгун тартып (басаңдап) калышынын (редукциянын) акыркы натыйжасы болуп саналат².

Редукция — кууш үндүүлөргө көбүрөөк таралган көрүнүш. Буга кыргыз тилиндеги *бул(у)ттуу, к(ы)лыч, (у)ште* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте айтылышын мисал кылсак болот (редукцияланган үндүүлөр кашаанын ичинде берилди). А. Н. Кононов өзбек тилиндеги кууш үндүүлөрдүн редукцияланышын төмөнкүдөй мисалдар аркылуу көрсөтөт (техникалык себептерден улам автордун транскрипциясын дал өзүндөй бере албагандыктан, редукцияланып айтылган тыбыштарды кашаага алып белгилешке туура келди): *к(и)ши, п(и)шик, к(и)зил, эш(и)тиб, б(и)ринчи, д(и)ректор, икк(и)та³* ж. б.

Кууш үндүүлөр катышкан бир катар сөздөргө таандык мүчөлөр жалганган учурда басымдын башка муунга оошуп кетүүсү эң эле активдүү көрүнүшкө ээ болот. Мындай учурда сөздүн аяккы муунундагы [ы], [и], [у], [ү] тыбыштары редукцияланат да, сыйлыгышып түшүп калат. Буга кыргыз тилинен төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *дайын — дайным, дайның, дайны; айыл — айлым, айлың, айлы; пейил — пейлим, пейлиң, пейли; моюн — мойнум, мойнуң, мойну; эрин — эрдим, эрдиң, эрди.*

¹ Редукция — латынча *reductio* (артка карай бурулуу) деген сөздөн алынган термин.

² Өзбек адабий тилиндеги мына ушундай көрүнүш туурасында А. Н. Кононов мындай деп жазат: «П а д е н и е (элизия) г л а с н ы х тесно связано с ослаблением гласных и является конечным результатом редукции гласных» (автордун «Грамматика современного узбекского литературного языка» (М. — Л., 1960) деген эмгегинде, 45-бет).

³ Мисалдар А. Н. Кононовдун жогоруда аталган эмгегинен алынды (45-бет).

Мындай типтеги редукция казак, өзбек, татар ж. б. түрк тилдерине да кеңири мүнөздүү. Буга төмөнкүдөй мисалдар далил болот. Өзбек тилинен: *угил + u > угли*, *багир + u > багри*, *огиз + u > огзи*, *бурун + u > бурни*. Казак тилинен: *орын + + ы > орны*, *ерін + і > ерні*, *карын + ы > карны*, *ерік + і > еркі*, *бөрік + і > бөркі*. Татар тилинен: *күңел («көнүл»)* — *күңле*, *килен («келин»)* — *килне*, *муйын («моюн»)* — *муйны*, *борын («мурун»)* — *борны*.

Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, ага удаалаш айтылган кийинки сөз да үндүү менен башталса, бул эки сөздүн чегиндеги үндүүлөрдүн экөө тең бирдей денгээлде айтыла бербейт. Кантсе да биринчи сөздүн аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үндүү күнүрттөнүп, өзүнүн баштапкы айтылыш нормасын толук сактай албай, ал турсун, такыр сыйлыгышып түшүп калууга чейин барат. Ошол себептен улам, *м а с е л е н*, *тору ат*, *алты ай*, *кайын ага* сыяктуу сөздөр кыргыз, казак тилдеринде *торат*, *алтай*, *кайнага* сыяктуу кыска формага айланып калат. Кыргыз тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдарда да ушул сыяктуу сыйлыгышуу бар, бирок кыргыз орфографиясында булардын мындай оозеки айтылыштагы нормасына жол берилбейт. *М и с а л ы:*

айтылышы:

каруй
карат
кулат
алөпкө
табалбайт
келалбайт
билалбайт
айталек
көрөлөк
билелек

жазылышы:

кара уй
кара ат
кула ат
ала өпкө
таба албайт
келе албайт
биле албайт
айта элек
көрө элек
биле элек

Редукция менен элизия жогоркудай үндүү тыбыштарга гана мүнөздүү көрүнүш эмес. Мындай фонетикалык кубулуш үнсүз тыбыштарга да таралат. Алсак, кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бир катар араб-иран сөздөрүнүн эне тилге бөтөн (мүнөздүү болбогон) тыбыштары түшүрүлүп, ал сөздөрдүн айтылышы жалпы элдик нормага жакындашып «жөнөкөйлөшкөн» түргө айланып кеткен. *М и с а л ы:* *эсел* (арабча *хесап*), *урмат* (арабча *хурмат*), *укук* (арабча *хухук*), *окуя* (арабча *хекайя*, *хекайят*), *эч* (иранча *хич*) ж. б.

Кыргыз адабий тилинде *орок*, *элек*, *тарак* болуп колдонулуп жүргөн сөздөр мурда *оргок*, *элгек*, *таргак* сыяктуу баштапкы формасынын өзгөрүп кетишинен (үнсүз [г] тыбышынын түшүп калышынан) улам келип чыккан. Баштапкысы кыргыз диалектилеринде азырга чейин бар, булар эски түрк тилдеринде ушундай тыбыштык түрдө колдонулуп келгендигин байыркы жазма эстеликтерде кезиккен *оргак*, *таргак* деген зат атооч сөздөр жана *элга* (кырг. *эле*) деген этиш сөз аркылуу далилдешке болот¹. Оозеки речте учураган *окус* (*окуста*, *окустат*) сыяктуу тыбыштык форма *кокус* деген сөздүн [к] тыбышы түшүп айтылуудан улам пайда болгон. Бул тыбыштын сөз ортосунда жана сөз аягында түшүрүлүп айтылышы кыргыз тилиндеги төмөнкүдөй сөздөрдөн учурайт: *жымыр* — *жымкыр*, *көмөр* — *көмкөр*, *тара* — *тарка*, *уруй* — *уркуй*, *чуму* — *чумку*, *чачы* — *чачык*, *тепке* — *тепкек*. Бир катар сөздөрдө [л] тыбышынын түшүп калышын төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *ошо* — *ошол*, *тиги* — *тигил*, *а* — *ал*, *бу* — *бул*, *ушу* — *ушул*, *отур* — *олтур* ж. б. Кыргызстандын түштүк райондорунда *келген*, *болгон*, *келбейт*, *болбойт* сыяктуу сөздөр диалектилик өзгөчөлүк катарында *богон*, *кеген*, *бобойт*, *кебейт* болуп да колдонула берет.

Диалектилик өзгөчөлүк катары [н] тыбышынын сөз башында түшүрүлүп айтылышы — Кыргызстандын түндүк райондоруна кеңири тараган көрүнүш. Ошол себептен улам *Нурманбет*, *Нургазы*, *Ныязаалы*, *Нусуп* сыяктуу адам аттары бул тараптагы кыргыздарда кээде *Урманбет*, *Ургазы*, *Иязаалы*, *Усуп* болуп да колдонулуп жүрөт. Мындай энчилүү аттарды гана эмес, жалпы аттарды да [н] тыбышын сөз башынан түшүрүп айтуу бул аймактагы кыргыздардын нукура диалектилик белгиси болуп келгендигин диалектологиялык изилдөөлөрдө берилип келе жаткан *ике* (нике), *өшөр* (нөшөр), *айза* (найза), *оопаз* (ноопаз), *асыя* (насыя), *уска* (нуска), *ым* (ным), *окто* (нокто), *оокас* (ноокас) ж. б. сөздөр аркылуу аныкташка болот.

Оозеки речте орусча *сердце*, *солнце*, *поздно*, *честный*, *повестка* сыяктуу сөздөр бир үнсүз тыбышын түшүрүп, *серцѣ*, *сонцѣ*, *познѣ*, *чѣсный*, *павеска* түрүндө колдонулат. Орус тилине кеңири мүнөздүү болгон мындай тыбыштык өзгөрүү д и э р е з а² деп аталат. Сөз аягында [ст] сыяктуу эки катка-

¹ Кара: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 170, 370, 537.

² *Дизреза* — грекче *diairesis* (ажырап кетүү, бөлүнүп калуу) деген сөздөн алынган термин.

лаң үнсүздүн кабатталып айтылышы кыргыз тилинин муун структурасына мүнөздүү көрүнүш болбогондуктан, *дост* (өзб. *дуст*) деген сөздүн аяккы [т] тыбышы да түшүрүлүп, *дос* түрүндө айтылып калган. Мындай тыбыштык өзгөрүү кыргыз лексикасына орус тили аркылуу келип кирген *артист, тракторист, машинист, шахматист, футболист, капиталист, журналист* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте колдонулушунан (*артист, тракторист, машинист, шахматист, футболист, капиталист, журналист*) ачык көрүнөт.

§ 17. Фонетикалык процесстердин башка түрлөрү

Речтик агымда үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн өз-өзүндө боло турган тыбыштык өзгөрүүлөрү туурасында буга чейинки сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция деп аталган параграфтарда айрым-айрым айтылып өттү. Бирок тыбыштардын өзгөрүшү бул сыяктуу бир түрдүү таасирдин натыйжасында, тактап айтканда, жалаң үндүүлөрдүн же жалаң үнсүздөрдүн арасында гана боло бербейт. Жанаша колдонулган үндүүлөр менен үнсүздөр да бири-бирине таасир этип, речтик агымда өз ара ыңгайлашып турат. Мындай ыңгайлашуу а к к о м о д а ц и я¹ деп аталат.

Сингармонизмдин тандай үндөштүгү деген закону боюнча алып караганыбызда, түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, үнсүз тыбыштардын сапаты өзү менен жанаша айтылган үндүүлөрдүн сапатына жараша ыңгайлашып өзгөрөт. Буга биз [к], [г], [л] фонемаларынын ичке үндүүлөр менен (*кереге, көл*) жана жоон үндүүлөр менен (*карагай, кол*) катар келип, ар түрдүү сапатка ээ болуп айтылышын мисалга келтирсек болот.

Үндүүлөрдүн сапаты бардык үнсүз тыбыштарга таасир этиши — сингармонизм закондору күчтүү сакталган тилдердин бирден-бир касиети. Жалпы эле түрк тилдери, ошонун ичинде кыргыз тили да, ушундай тилдердин тобуна кирери белгилүү. Үнсүздөр үндүүлөргө карата ыңгайлаша турган закон ченемдүүлүк өкүм сүргөн тилдер үчүн [к], [г] гана эмес, бардык үнсүз фонемалардын жоон жана ичке үндүүлөр менен айтылган учурдагысын өз-өзүнчө тамга менен белгилөөнүн зарылдыгы

¹ *Аккомодация* — латынча *accomodatio* (ыңгайлашуу) деген сөздөн алынган термин.

жок деп, бул маселени фонологдор туура аныкташкан. Кыргыз, түркмөн, татар, алтай тилдеринде, ошондой эле Түркиядагы түрктөрдө [к], [г] фонемалары үчүн бир гана тамга алуу керек деп, өздөрүнүн улуттук алфавитине ашыкча тамгаларды жүктөй бербегендиги жогоркудай фонетикалык закон ченемдүүлүктүн негизинде келип чыккан туура аракет болуп саналат.

Кыргыздар кириллицага өтүп, жаңы алфавитин түзүп жаткан мезгилде проф. К. К. Юдахин ушул маселеге катуу кийлигишип, кыргыз алфавитин ашыкча жүктөн сактап калгандыгы белгилүү. Муну түшүнбөгөн айрым адамдар алиге чейин ушул маселенин тегерегинде катуу талаш-тартыш туудуруп жүрүшөт.

Үндүүлөрдүн үнсүз тыбыштарга тийгизген таасири каткаландарды жумшак үнсүздөргө өткөрүп өзгөртүү жагынан да көрүнөт. Демек, речтик агымда үнсүздөр үндүү тыбыштарга мына ушул жагынан да белгилүү денгээлде ыңгайлашып турат.

Каткалан үнсүздөрдүн жумшарышы алтай, хакас, тува сыяктуу бир катар түрк тилдеринде өтө кеңири өнүккөн. Аларда үндүү тыбыштардын таасири аркылуу бардык каткалан үнсүздөр комбинатордук өзгөрүүгө учурап, өзүнүн жумшак түгөйлөрүнө өтүп айтыла берет. Буга тува тилинен төмөнкүдөй мисал келтирсек болот: *кижи* («киши»), *кижен* («кишен»), *ажык* («ачык»), *бажы* («башы»), *эжик* («эшик»), *көжөге* («көшөгө»), *кежээ* («кечээ»), *эдик* («этек»), *чадыр* («чатыр»); алтай тилинен: *кижи*, *бажы*, *көжөгө*, *эжик*, *эдек*; хакас тилинен: *күжүк* («күчүк»), *сүдем* («сүтүм»), *адым* («атым»), *кiзi//кiжi* («киши»), *iзiк* («эшик»), *тазым//тажым* («ташым»), *пазым//пажым* («башым»), *шажым//сазым* («чачым») ж. б.

Түркмөн тилинде болсо [к], [п], [т], [ч] тыбыштары гана жумшарат, калган каткалан үнсүздөр үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Ал эми кыргыз тилинде болсо үндүүлөрдүн таасирине карай жумшарып айтылуучу тыбыштардын саны өтө эле аз. Алар: [к], [п]. Бул тыбыштар казак тилинде да ушул сыяктуу комбинатордук өзгөрүүгө учурайт.

Булардын үндүүлөр аркылуу жумшарып өзгөрүүсү көбүнчө регрессивдүү аккомодациялык кубулуштарга жатат, прогрессивдүү аккомодация боюнча өзгөрүшү анча кеңири өнүккөн эмес. Эгерде башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы [к], [п] тыбыштары жумшарып, [к > г], [п > б] болуп өзгөрөт. Демек, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалан үнсүздөргө таасир этет. Жазууда да

булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрү сактала берет. М и с а л ы: *бак + ым > багым, жук + уу > жугуу, чык + ар > чыгар, тек + ы > теги, тик + уу > тигүү, көк + ар > көгөр, топ + ым > тобум, чап + уу > чабуу, сеп + ыл > себил ж. б.*

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалан [к], [п] тыбыштарынын бири менен аяктап, андан кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткаландар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, [п], [б] тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү жазууда берилбейт. М и с а л ы:

атылышы:

*агала
көгала
турагуй
жогеле
бегекен
кебук
чөбүймөк
сатыбал
тобойно*

жазылышы:

*ак ала
көк ала
турак үй
жок эле
бек экен
кеп ук
чөп үймөк
сатып ал
топ ойно*

Бул айтылган тыбыштардын прогрессивдүү аккомодация боюнча өзгөрүшүн төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот (бирок мындай өзгөрүү эки сөз ортосунда гана учурайт).

айтылышы:

*алагийиз
карагарга
соогелди
суугуйду
барагой
алдагачан
эртегел
карагүрөң
тоо гийик*

жазылышы:

*ала кийиз
кара карга
соо келди
суу куйду
бара кой
алда качан
эрте кел
кара күрөң
тоо кийик*

Үнсүздөрдүн жогоркудай өзгөрүүсү эки сөз ортосунда сонор үнсүз+каткалан үнсүз болуп айтылып калган учурда да боло бериши мүмкүн. Жазууда булардын өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. М и с а л ы: *таңгалды < таң калды, меңгим < мен ким, жөңгой < жөн кой, шамгуйду < шам куйду, каргетти < кар кетти, тоңгуйди < тон кийди ж. б.*

Бирок бул каткалаң үнсүздөр бардык учурда эле үндүүлөрдүн таасиринен улам өзгөрө бербейт. Айрым учурда булар эки үндүүнүн ортосунда келип айтылганына карабастан, өзүнүн каткалаң абалында кала бериши да мүмкүн. Маселен, *бек, кек, шек* деген сөздөр мүчөлөр аркылуу өзгөрүп, *беки, бекем, кекен, шекин* болуп, аяккы үнсүз тыбышы каткалаң боюнча кала берет. Аягы [к], [п] тыбыштары менен келген тууранды сөздөргө *-ылда* мүчөсү айкашкан учурда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбастан, мурдагы калыбынча колдонула берет. Мисалы: *бак + ылда — бакылда, шак + ылда — шакылда, как + ылда — какылда, күңк + ылда — күңкүлдө, дүк + ылда — дүкүлдө, топ + ылда — топулда, дүп + ылда — дүпүлдө* ж. б.

Фонетикалык процесстердин жалпы тобуна кире турган дагы төмөнкүдөй тыбыштык кубулуштар бар.

Эпентеза. Сөздөгү тыбыштардын арасына кандайдыр бир кошумча тыбыштын кыстырылып кирип калышы *э п е н т е з а*¹ деп аталат. Эки үндүүнүн арасына үнсүз тыбыштын кошулуп калышы орус тилине кеңири мүнөздүү. Орус тилинин диалектилеринде же элдин карапайым сүйлөө речинде *радио* деген сөздүн *радиво*, ал эми *нрав, срам* деген сөздөрдүн *ндрав, страм* болуп колдонулушу, *Ларион, Родивон, Леонтий* сыяктуу энчилүү аттардын *Ларивон, Родивон, Левонтий* болуп айтылышы тыбыштык кубулуштардын ушул түрүнө жатат. Сырттан кабыл алынган сөздөр эне тилдин тыбыштык закондоруна ылайыкташып өзгөрсө, мындай кубулуштар эпентезанын жаралышына себеп болушу мүмкүн. Мисалы, кыргыз тилиндеги *керебет* — орусча *кровать* деген сөздөн жаралган эпентезанын бир көрүнүшү. Орус тилинен кабыл алынган *метр, литр, трактор, трико, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь* сыяктуу сөздөрдүн оозеки речте *метир, литир, тырыйке, тырактыр, сентябир, октябир, ноябир, декабир* түрүндө айтылып калышы да жогоркудай тыбыштык кубулуштун натыйжасында пайда болгон.

Протеза. Негизинен, бул эпентеза сыяктуу эле тыбыштык кубулуш, анын бир көрүнүшү болуп саналат. Муну андан айырмалап турган негизги белги катарында төмөнкүдөй өзгөчөлүктү айта кетсек болот. Эпентезада кошумча тыбыш сөздүн ортосуна кыстырылса, протезада мындай тыбыш сөздүн

¹ *Эпентеза* — французча *epenthese*, бул грек тилиндеги *epenthesis* (кошунду) деген сөздөн алынган.

алдына кошулуп айтылат. А. А. Реформатский түрк тилдерине мындай кубулуш өтө мүнөздүү деп, бул оюн орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айтылышын мисалга келтирүү аркылуу бекемдейт¹. Сөз башында эки үнсүз тыбыштын катар келиши кыргыз тилинин (бул башка түрк тилдерине да тиешелүү) муун структурасынын кадимки стандартына ылайык келбегендиктен, *стол, стакан, справка, станция, штан, шкаф, штраф* сыяктуу орус тилинен кабыл алынган сөздөр оозеки-речте *үстөл, ыстакан, ыспырапке, ыстанса, ыштан, ышкап, ыштарал* түрүндө айтылып келди. Айрымдары (*үстөл, ыштан* ж. б.) ушундай айтылышы боюнча адабий норма катары кабыл алынып, азырга чейин колдонулуп келе жатат.

Сөз башында [л], [р] тыбыштарынын колдонулушу кыргыздын төл сөздөрүнө мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан төмөнкүдөй араб-иран сөздөрү да протезделип (башына үндүү тыбыш кошулуп) айтылат, булар ушул турушунда жазылып да жүрөт: *ылай, ылайык, ырай, ыраң, ырайым, ыраазы, ыракмат, илеген*.

Кыргыз тилиндеги орус деген сөздүн (*орус эли, орус тили*) алдындагы үндүү протезделүүнүн натыйжасында пайда болгон, бул этноним өзбек адабий тилинде, орус тилиндегидей, *рус* түрүндө колдонулат: *рус тили, рус маданияты, рус халки*.

Метатеза. Сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып өзгөрүү кубулушу м е т а т е з а деп аталат. Бул — түрк тилдеринде кенири кездеше турган фонетикалык кубулуштардын бири. Аны төмөнкүдөй бир катар сөздөрдүн түрк тилдериндеги тыбыштык көрүнүшүнө назар салып, бирин экинчисине салыштыруу аркылуу баам кылсак болот. Мисалга *өлкө* деген сөздү алсак, мунун үнсүз тыбыштары биринде [пк], экинчисинде [кп] түрүндө болуп (*өклө*), орундары алмашкан көрүнүштө болуп турат. А. А. Пальмбах менен Ф. Г. Исхаковдун маалыматы боюнча алып караганда, бул сөздүн [пк] сыяктуу тыбыштык айкалыш менен колдонулушу кыргыз, кумык, өзбек, уйгур, татар тилдерине, ал эми [кп] түрүндөгү айкалыш менен колдонулушу алтай, казак, ногой, тува, хакас тилдерине туура келет². Муну авторлордун төмөнкүдөй мисалдарынан көрүүгө болот:

¹ А. А. Реформатский Введение в языкознание. М., 1960, с. 172.

² А. А. Пальмбах, Ф. Г. Исхаков. Явления метатезы в тувинском и некоторых других языках. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Фонетика. М., 1955, с. 293.

алт. *өкпө* — кырг. *өпкө*
каз. *өкпе* — кум. *өпге*
ног. *өкпе* — өзб. *упка*
тув. *өкпе* — уйг. *өпкэ*
хак. *өкпе* — тат. *үпкэ*

Кыргызча *терезе* деген сөз башкырт тилинде *тэзрэ*, кыргызча *жамгыр* түрүндө колдонулган сөз түркмөнчө *ягмыр*, кыргызча *капкан* болуп айтылса, бул сөз хакас адабий тилинде *хахпан* түрүндө айтылат. Тува тилинде *өдүрек*, *ышкаш*, *аскак* түрүндө айтылган сөздөрдүн тыбыштык орун тартибин кыргыз тилиндеги ушул сөздөргө салыштырсак, *өрдөк*, *окшош*, *аксак* сыяктуу өзгөчө тыбыштык көрүнүштө болуп чыгат. Кыргызча *тамга* деген сөз түркмөнчө *тагма* түрүндө айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, метатеза кубулушу түрк тилдеринин эң эле көп сөздөрүнө таралган. Аны ар бир түрк тилдеринин жогоркудай фактыларын өз ара салыштырып, алардын кайсы тыбыштарынын орун тартиби кандайча оошуп кетерин аныкташка болот.

Метатеза бир эле тилдин өзүндөгү сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөчөлөнүп колдонулушу аркылуу да пайда болот. Алсак, айрым бир сөздөрдүн жергиликтүү диалектилерде же оозеки речте айтылышы анын адабий тилдеги колдонулуш нормасынан өзгөчөлөнүп, натыйжада кээ бир тыбыштардын орун тартиби алмашылган абалда болуп калат. Буга казак тилиндеги *капкан* — *какпан*, *тепкi* — *текпi*, *түпкiр* — *түкпiр* сыяктуу айтылыштарды мисал кылсак болот. Кыргыз тилинде сөздөгү жанаша колдонулган тыбыштар да, кээде обочо жайгашкан тыбыштар да жогоркудай орун которуштуруп, метатеза кубулуштарын жаратат. М и с а л ы: *бөксө* — *бөскө*, *мыкчы* — *мычкы*, *чепкен* — *чекмен*, *курумшу* — *курмушу*, *кыргый* — *кыйгыр*, *кыйнал* — *кыйлан*, *тегирмен* — *темирген*, *көңтөрүш* — *төңкөрүш*, *күмөн* — *күнөм*, *карачкы* — *каракчы*, *жылаңач* — *жыңалач* ж. б.

ОРФОЭПИЯ

§ 18. Орфоэпия жөнүндө түшүнүк

Ар бир элдин адабий тилинин белгилүү деңгээлде калыптанып, оозеки речте эреже катары кармап турган орфоэпиялык нормалары болууга тийиш. Тилдин сүйлөө речте колдонулган бирдиктүү адабий нормаларын аныктоочу эрежелердин жыйындысы орфоэпия¹ деп аталат. Орфоэпия менен фонетиканын тыгыз байланышы бар. Адабий тил өзүнүн орфоэпиялык эрежелерин нормалаштырып, аларды бирдиктүү (жалпы элдик) деңгээлге жеткирүүдө тилдин фонемалык системасын, фонемалардын речтик агымда пайда болгон түрдүүчө өзгөрүү закондорун негизге алып, оозеки речте же диалектилерде колдонулуп жүргөн ар түрдүү айтылыштардын ичинен тил практикасына ылайыктуусун, ийкемдүүсүн иргейт, аныктайт. Ошентип, адабий нормада сүйлөөнүн эталону болгон бирдиктүү орфоэпиялык эрежелер жаралат.

Ар бир адабий тилдин орфоэпиясы тыбыштардын сүйлөө процессинде өз ара айкалышып турган тиркемин гана эмес, жалпы эле сөздүн өзүн, фразаларды туура айтуунун эрежелерин да өз ичине камтыйт. Анткени сөздөр менен сөз айкаштарынын айтылыш жана жазылыш нормалары ар дайым эле бири-бирине төп келе бербейт. Мисалы, «Түн бою тынбай жааган жамгыр эртеси күн кечтеп калган маалда басылды» деген сүйлөмдөгү *түн бою*, *тынбай*, *кечтеп* сыяктуу сөздөргө көңүл буруп көрөлү. Булардын оозеки речте *түм бою*, *тымбай*, *кештеп* болуп айтылышы тилдин орфоэпиялык нормаларына туура келет да, жазылышынан кескин айырмаланып турат. Анткени мындай сөздөрдөгү тыбыштардын [н + б], [ч + т] болуп айкалышкан комбинациясы [н > м], [ч > ш] сыяктуу өзгөрүүлөрдү жаратат.

¹ Орфоэпия — грекче orthos (түз, туура) жана epos (сөз, сүйлөө) деген сөздөрдөн куралып жасалган термин.

Ошол себептен улам орфоэпияга түздөн-түз тиешеси болгон жогоркудай тыбыштык кубулуштар туулат.

Жазылышы менен айтылышы бири-биринен алыстап, жазылыш жагы тилдин орфографиялык эрежелерине туура келсе, айтылышы орфоэпиянын талаптарына төп келе турган учурлар тил практикасында кенири кездешет. Буга орус тилинен да төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот. Жазууда *будет* болуп колдонулса, оозеки речте бул сөз *буит* түрүндө да айтыла берет, жазылышта *сберкасса, сделать, сделка* түрүндө колдонулган сөздөр оозеки речте *зберкасса, зделать, зделка* болуп айтылат. Сөздүн басымсыз айтылган муундарында «о» тамгасы келип жазыла турган төмөнкүдөй сөздөр орус тилиде [а] тыбышы аркылуу айтылат: *кастюм, раман, рамашка, кастер, вада* ж. б. (бул мисалдарда басым түшпөй айтылып жаткан биринчи муундагы үндүү [о] түрүндө эмес, [а] түрүндө айтылып жатышына назар салуубуз керек).

Жалпы эле басым маселеси — орус орфоэпиясындагы олуттуу мааниге ээ болгон ири маселелердин бири. Анткени орус тилинде басым сөздүн белгилүү бир муунуна түшпөстөн, анын орду ар кандай муунга туура келе берет (бул жөнүндө кара: § 11). Ошондуктан ар бир сөздөгү басымдын ордун так аныктап, аны адабий нормага шайкеш келтирип, туура колдоно билиштин өзү да оной-олтоң эле ишке аша койбойт. Бул тилде үндүү тыбыштардын басым түшкөн муундагы айтылышы кээде басымсыз муундагы айтылышынан айырмаланып калат. Алсак, орусча *вода, нога* деген сөздөрдөгү [о] басымсыз айтылган үчүн [а] түрүндө колдонулуп (*вада, нага* сыяктуу болуп), бирок ушул эле сөздөрдү табыш жөндөмөсүнө коюп, *воду, ногу* түрүндө өзгөртүп колдонсок, биринчи муундагы [о] басым аркылуу өз калыбынча айтылары мына ушундай тыбыштык кубулуштардын бир көрүнүшүн элестетет. Басымдын ар башка муунга түшүрүлүп айтылышы аркылуу бири-биринен айырмалуу ар башка сөздөр маани жактан ажыратылат. М и с а л ы: *атлас* (географиялык же анатомиялык атлас) — атлас (жибек кездеменин бир түрү); *замок* (сепил, чеп) — замо́к (кулпу) ж. б.

Орус тилинде басымды туура колдонууга жетектей турган ар кандай справочниктердин иштелип чыгышы, орусча сөздүктөрдө басымдын белгиси коюлуп, ар бир сөздүн туура айтылышын аныктап берүүгө жасалган аракеттер орус орфоэпиясында басымдын канчалык чоң мааниге ээ экендигин айдан ачык айгинелеп турат. Түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинде да, басым маселеси орфоэпия үчүн орус ти-

линдегидей орчундуу маселелерден болуп саналбайт. Анткени бул тилдерде басымдын орду, негизинен, туруктуу (бул туурасында биз басым жөнүндөгү параграфта кенен токтолуп өткөнбүз).

Тыбыштардын бир сөз ичинде да, ошондой эле жанаша айтылган эки сөздүн аралыгында да бири-бирине өз ара ыңгайлашып, үндөшүү абалында болуп айтылышы орфоэпиялык эрежелерге негиз боло турган закон ченемдүүлүккө жатат. Буларды эсепке алмайынча, адабий тил өзүнүн айтылыш нормаларын тактай албай, чар жайыттык, баш аламандык көбөйө берүүгө тийиш. Сөздөр кандай жазылса, аны ошол белгисине карап айтууга аракет кылсак, анда биз, маселен, *бала, болочок, бөлчөк, бер, бил* деген сөздөрдөгү жана *аба, абал, дөбө, табышмак, обон* сыяктуу сөздөрдөгү [б] тыбышына бирдей мамиле жасап, ар бир учурдагысын өз-өзүнө ылайыктуу орфоэпиялык норма боюнча айта албаган болор элек.

Жанаша айтылган эки сөздүн, кээде үч сөздүн аралыгындагы үндүү, үнсүз тыбыштар түрдүүчө фонетикалык кубулуштарга дуушар болору эсепке алынбаса, анда *ак ала, көк ала, ала карга, ак улак, түз сал, таап алды, бере албайт, таба албай калды, айтып бере койду* сыяктуу татаал сөздөрдү тийиштүү орфоэпиялык норма боюнча туура айтууга мүмкүн эмес. Анткени булардын бири-бирине жанашып турган ички чегиндеги үндүүлөр менен үнсүздөр жазылышы боюнча эмес, өзүнө тиешелүү орфоэпиялык нормасы боюнча айтылат. Өз эне тилин жакшы билген кыргыз мындай сөздөрдүн жазылышы менен айтылышын чаташтырбай, ар бирин өз орду менен туура колдоно алат.

Жалпы элдик адабий тилдин орфоэпиялык эрежелери адабий нормага сыйбаган нукура диалектилик өзгөчөлүктөргө карама-каршы туруп, алардын күндөлүк байланыш-катыштан четтелиши жана адабий тилдин тазалыгы үчүн кызмат кылышы керек.

Адабий тилдин орфоэпиялык нормаларынын калыптанышына, алардын күндөлүк байланыш-катышта туура сакталып, жетекчиликке алынышына, ошол аркылуу тил маданиятынын өркүндөшүнө мектептер менен жогорку окуу жайларынын, театр, кино ж. б. маданий мекемелердин, радио уктуруу менен теле берүүлөрдүн аткарган иштери айрыкча чоң роль ойнойт. Ар бир билимдүү адам сөздөрдү жалпыга бирдей адабий нормалар боюнча туура жазууга да жана орфоэпиялык нормаларды бузбай, туура айтууга да аракет кылса, анын тил маданияты өркүндөйт, сабаттуулугу артат.

Кыргыз тилиндеги бардык эле сөздөр кыргыз элинин бүткүл өкүлдөрү тарабынан адабий тилдегидей бир түрдүү норма боюнча айтыла бербейт. Анткени кыргыз тилинин адабий формасы менен катар анын жергиликтүү диалектилик формасы да азырынча байланыш-катыш куралынын милдетин азыркөптүр аткарып келе жатат. Демек, кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөрү толук жоюлуп, алардын орду адабий нормалар менен толукталып бүттү деп айтуу азырынча эртелик кылат. Адабий тилдик норма боюнча сүйлөөгө толук үйрөнө элек айрым адамдар бир катар сөздөрдү орфоэпиялык эрежелерге ылайык туура айта албай, аларды диалектилик айтылыш боюнча колдонушу мүмкүн. Маселен, Талас ерөөнүндө жана Кыргызстандын түштүгүндөгү айрым райондордо жашаган жергиликтүү өкүлдөр *тоо, суу, күйөө, бирөө, элуу* сыяктуу сөздөрдү адабий тилдегидей созулма үндүү менен айтпастан, *тов, суш, күйөш, бирөш, элуш* түрүндө дифтонг аркылуу колдонушат. Чүйдө, Таласта жана Нарын областынын аймагында жашаган кыргыздарда [з], [с] тыбыштарынын ар бири өз-өз орду менен так колдонулбастан, [с] менен айтылып, [з] тыбышы колдонулбай калышы учурай берет. Демек, мындай өкүлдөрдүн речинде *зарыл, кызыл, кыз* деген сөздөр *сарыл, кысыл, кыз* болуп айтыла бериши мүмкүн. Ысык-Көл аймагындагы айрым жергиликтүү өкүлдөр *пияз, маки, чабалекей* деген сөздөрдү *мыяз, баки, чабиекей* деп айтары диалектологиялык изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн.

Бул өңдүү айтылыштар адабий нормага жатпаган, нукура диалектилик көрүнүштөрдөн болуп саналат. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык эрежелери мына ушул өңдүү диалектилик өзгөчөлүктөрдү жоюп, адабий нормалардын тезирээк калыптанышын камсыз кылышы керек. Орфоэпиялык эрежелердин дагы бир негизги милдети адабий тилде жазылышы менен айтылышы бирдей боло бербеген сөздөрдү талдоого алып, алардын айтылыш нормасын тактап көрсөтүү болуп саналат. Мындай сөздөргө жазылышы — *тынчтык, нанбы, тунбу, бирөө, экөө*, ал эми айтылышы — *тынштык, намбы, туңку, бүрөө, өкөө* болуп колдонулуп жүргөн фактыларды кошууга болот.

Кыргыз тилине орус тилинен кирген кээ бир сөздөрдүн да айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербейт. Мисалы: айтылышы — *раман, клуп, парат*, жазылышы — *роман, клуб, парад*.

Мындай сөздөрдүн айтылышын жазылышына окшоштуруп колдонуу да туура боло бербейт. Айтылышы кандай болсо,

жазылышын ошого окшоштуруп койсок, анда булар тилдин орфографиялык нормасына ылайык келбей калат. Ошондуктан бул эки маселени бири-бири менен чаташтырбоо керек.

§ 19. Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери

Жергиликтүү диалектилердин орфоэпиялык жактан адабий тилден өзгөчөлөнүп турган айрым мүнөздүү белгилери жөнүндө буга чейин кыскача баяндалып өттү. Төмөндө бул өңдүү дагы бир катар фактылардын адабий тилге орфоэпиялык норма катары кабыл алынган жана кабыл алынбай, нукура диалектилик факт катары эсептеле турган түрлөрүнө кыскача токтоло кетебиз.

1. Адабий тилде [н] тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: *нарк, найза, нагыз, начар, нике, нокто, небере, нечен, нөшөр, ным (нымдуу, нымда), номер.*

2. Түштүк диалектиде [г] тыбышы менен башталып айтылуучу бир катар сөздөр адабий тилде [к] тыбышы менен айтылат: *кеп, килем, күмбөз, күнөө.* Бирок *гул, газета, газ, гектар, гербарий, гудок* сыяктуу сөздөр адабий тилде [г] тыбышы менен айтыла берет.

3. Адабий тилдин орфоэпиялык нормасы боюнча *пайда, пахта, пейил, пул, пикир, пенде* сыяктуу сөздөр [п] тыбышы менен башталып айтылат. Булардын түндүк диалектидегидей [б] аркылуу айтылышы адабий нормага жатпайт.

4. Кыргыз тилинин түштүк диалектисине мүнөздүү болгон [э] тыбышы адабий тилдин орфоэпиялык нормасына туура келбейт. Ошондуктан түштүктө *кэсэл, майдэ, мэрт, гэл, шээр, мэгни, бээри* түрүндө айтылуучу сөздөрдүн *кесел, майда, март, кеп, шаар, маани, баары* болуп айтылышы гана орфоэпиялык нормага ылайык келет.

5. Кээ бир этиш сөздөрдөн [л] тыбышын түшүрүп айтуу (*кебейт, бобойт, кеген, богон*) адабий тилдин нормасына ылайык келбейт. Ошондуктан түштүктүн айрым райондорунда жашаган жергиликтүү өкүлдөрдүн речинен орун алган мындай өзгөчөлүк орфоэпиялык нормага сыйбай турган көрүнүш болуп саналат.

Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын бири-бирине туура келбей калышы кайсы учурда пайда болот, андай сөздөрдүн айтылыш нормасы кандай болмокчу? Төмөндө орфоэпиялык эрежелердин мына ушул маселеге тиешелүү жерлерин талдап көрөбүз.

I. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР БОЮНЧА

Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда [зс] түрүндө кабат келген үнсүздөр [сс] болуп айтылып калат. Анткени булардын бири жумшак, экинчиси каткалан үнсүз болгондуктан, бири-бирине таасир этүүнүн натыйжасында [зс > сс] болуп өзгөрөт. М и с а л ы: *сөссүз* (жазылышы — *сөзсүз*), *туссуз* (жазылышы — *тузсуз*), *сосо* (жазылышы — *созсо*), *жасса* (жазылышы — *жазса*), *көс сал* (жазылышы — *көз сал*), *жүс сом* (жазылышы — *жүз сом*) жана башкалар.

Ушул сыяктуу кубулуштар [нб], [нм] болуп кабатталып айтылган үнсүздөрдө да учурайт. Бул кабатталган тыбыштардын экинчи түгөйү болгон [б] жана [м] — кош эринчил үнсүздөр, ошондуктан ал өзүнөн мурдагы [н] тыбышын кош эринчил [м] тыбышына өткөрөт да, [нб > мб], [нм > мм] сыяктуу өзгөрүү пайда болот. М и с а л ы: *тамба* (жазылышы — *танба*), *томбу* (жазылышы — *тонбу*), *көрүмбөс* (жазылышы — *көрүнбөс*), *түм бою* (жазылышы — *түн бою*), *тумма* (жазылышы — *тунма*), *жууммайынча* (жазылышы — *жуунмайынча*), *карым май* (жазылышы — *карын май*).

Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөз ортосунда [ч] тыбышына [с], [ч], [т] тыбыштары [чс], [чч], [чт] болуп, кабат келип айкашкан учурда [ч] тыбышы [ш] тыбышына өтүп айтылат. М и с а л ы: *чашса* (жазылышы — *чачса*), *кашты* (жазылышы — *качты*), *ушчул* (жазылышы — *уччул*), *жыгашчы* (жазылышы — *жыгаччы*), *кеш чыкты* (жазылышы — *кеч чыкты*), *күш сынады* (жазылышы — *күч сынады*).

Жогоркудай эле комбинацияда [н] тыбышы [к], [г] тыбыштары менен кабатталып айкалышса, анда [н] тыбышы [н] тыбышына өтүп айтылат. М и с а л ы: *түңку* (жазылышы — *түнку*), *жааңга* (жазылышы — *жаанга*), *көңгөн* (жазылышы — *көнгөн*), *ээң калды* (жазылышы — *ээн калды*), *мең келдим* (жазылышы — *мен келдим*).

Каткалан [к], [п] тыбыштарынын эки сөз ортосунда жумшарып айтылышы да адабий тилдин орфоэпиялык нормасына толук ылайык келет. М и с а л ы:

айтылышы:

коног үй
аг улак
бара гел
кара гарга

жазылышы:

конок үй
ак улак
бара кел
кара карга

тааб ал
көб эл
караб отур

таап ал
көп эл
карап отур

II. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР БОЮНЧА

Бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн бирөө үндүү менен аяктап, экинчиси дагы үндүү тыбыш менен башталса, бул үндүүлөрдүн бирөө сыйлыгышып түшүп калат. Мындай айтылыш адабий тилдин орфоэпиялык нормасына толук ылайык келет. Бирок жазууда ал үндүү тыбыш түшүрүлбөстөн, толук сакталып жазылат. М и с а л ы:

айтылышы:

карат
карала
сарала
торала
көрөлөк
билалбады
көналбады

жазылышы:

кара ат
кара ала
сары ала
тору ала
көрө элек
биле албады
көнө албады

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөрдүн бир сөз ичинде кабат келип колдонулушу жана булардын ушул турушунда жазылышы — орфографиялык нормага толук ылайык келе турган көрүнүш. М и с а л ы: *баалоо, ээлөө, таануу, уулоо* (ууга чыгуу), *баалуу, суулуу, тоолуу, күүлүү* ж. б. Бирок оозеки речте бул созулмалардын бардыгы тең бирдей деңгээлде созулуп айтылбастан, кантсе да бирөө (көбүнчө кийинки муундагысы) кыска үндүү сыяктуу колдонулары белгилүү. М и с а л ы: *баало, ээле, таану, ууло* (же *улоо: балык улоо*), *баалу, суулу, тоолу, күүлү*. Бул сөздөрдүн ушундай түрдө айтылышы кыргыз тилинин орфоэпиялык нормасына төп келет. Демек, мындагы бардык созулмаларды жазылышына карата толук созултуп айтуу орфоэпиялык нормага сыйбайт. Бул сөздөрдүн морфемалык составында (уңгусу менен мүчөсүндө) созулма үндүүлөрдүн колдонулуп жазылышы кыргыз орфографиясынын морфологиялык принцибине ылайык келет. Бирок орфоэпияда ошол созулма үндүүлөр өз калыбында сактала албайт, бирөө созулуп айтылса, экинчиси кыска үндүү сыяктуу созулбай колдонулат.

§ 20. Кыргыз тилиндеги орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айтылыш нормасы

Кыргыз тилинин төл сөздөрүндө эмес, орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө колдонулуучу [в], [ф], [х], [ц], [щ], [ж] (журнал, вожатый) тыбыштарын жана муун структурасы боюнча төл сөздөрдөн өзгөчөлөнгөн *справка, станция, искусство, трест, текст, пункт, прогресс, процент* ж. б. сөздөрдү орус тилинин орфоэпиялык нормасына ылайык туура колдонуу кийинки мезгилдерде кыргыз адабий тилинде уламдан-улам толугураак өздөштүрүлүп бара жатат.

Кыргыз лексикасына орус тили аркылуу келип кирген сөздөрдүн айрымдарынын айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербейт. Мындай сөздөрдүн кыргыз тилиндеги айтылышы жалпы эле орус адабий тилинин орфоэпиялык эрежелеринин талабына толук туура келет. Демек, бул сөздөр орус тилинде да жазылышы боюнча айтылбастан, андан бир аз өзгөчөлөнүп, тийиштүү орфоэпиялык норма боюнча колдонулат. Ал норма ошол сөздөр менен бирге кыргыз адабий тилине да өткөн. Муну төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот.

1. Айрым жумшак үнсүздөр сөз аягында каткалаң болуп колдонулат. Мындай өзгөрүш [б], [в], [г], [д], [ж], [з] сыяктуу жумшак үнсүздөр менен аякталган төмөнкүдөй кабыл алынган сөздөрдүн айтылышында кездешет.

[б] ордуна [п] келип айтылган сөздөр: *дуп* (дуб), *клуб* (клуб), *герп* (герб), *гардероп* (гардероб), *штап* (штаб);

[в] ордуна [ф] келип айтылган сөздөр: *афтор* (автор), *афтамат* (автомат), *актиф* (актив), *устаф* (устав), *спрафка* (справка);

[д] ордуна [т] келип айтылган сөздөр: *парат* (парад), *отрят* (отряд), *склат* (склад), *доклат* (доклад), *авангарт* (авангард), *миллиарт* (миллиард);

[ж] ордуна [ш] келип айтылган сөздөр: *гараж* (гараж), *багаж* (багаж), *экипаж* (экипаж), *тираж* (тираж), *морж* (морж);

[з] ордуна [с] келип айтылган сөздөр: *союз* (союз), *эскис* (эскиз), *совхоз* (совхоз), *синтес* (синтез), *княсь* (князь);

[г] ордуна [к] келип айтылган сөздөр: *биолок* (биолог), *хирурк* (хирург), *комсорк* (комсорг), *пирок* (пирог), *рычак* (рычаг), *шланк* (шланг).

2. Кээ бир кабыл алынган сөздөрдүн жазууда «о» тамгасы аркылуу берилүүчү, бирок басым түшпөй колдонулуучу муу-

нунда [о > а] сыяктуу өзгөрүү пайда болот да, натыйжада ал муундагы [о] тыбышы [а] түрүндө айтылып калат. М и с а л ы: организм (организм), олимпиада (олимпиада), актава (октава), камиссия (комиссия), канцерт (концерт), касметика (косметика), канспект (конспект), кастюм (костюм), праграмма (программа), прагресс (прогресс), прафессор (профессор), батаника (ботаника), бастон (бостон), бакал (бокал), баксер (боксер), дацент (доцент), раяль (рояль), раман (роман), рататор (ротатор), салдат (солдат), саната (соната).

ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

§ 21. Жазуу, анын түрлөрү жана өнүгүү этаптары

Адамзат коому башталып, жер жүзүндө алгачкы тил жаралгандан бери жарым миллион жылдан ашуун мезгил өттү деген илимий болжол бар. Жазуунун алгачкы түрлөрү пайда болгондон бери, көп эле болсо, он миңдей же андан да аз жылдар өттү. Тамгага негизделген жазуунун тарыхы (азыркыдай алфавиттердин тарыхы) үч миң жылга жетпеген мезгилди ичине алат.

Жазуу — адамзат коомунун эң маанилүү табылгасы, маданияттын зор ийгиликтеринин бир көрүнүшү. Жер жүзүндөгү цивилизация жазуунун жаралышы менен тыгыз байланышта өнүккөн. Адам билимге жетүү үчүн жазылгандарды окуйт, анткени жазма тилде илим-билимдин кенчи сакталган. Адамзат коомунун азыркыдай илим-техникага ээ болушу, маданий турмуштагы ийгиликтер, мамлекет аралык официалдуу байланыш-катыштар, элдердин маданий, экономикалык, соодасатык, чарбалык жактан байланыш түзүп, өз ара тажрыйба алмашып турушу жазуу, сабаттуулук аркылуу гана ийгиликтүү ишке ашып келүүдө.

Оозеки речь мезгил жагынан да, аралык жагынан да чектелген гана мүмкүнчүлүккө ээ. Мунун себеби төмөнкүчө: биринчиден, айтылган кепти сүйлөшүп жаткан маалда гана угууга болот; экинчиден, адамдар жакын аралыкта туруп гана сүйлөшө алат, азыркыдай техникалык каражаттарды эсепке албаганда, үн жетпеген алыстыкта туруп сүйлөшүүгө мүмкүн эмес. Жазууда мындай чектелгендик болбойт. Анткени биз кечээги жазылганды да, мындан жүз же миң жыл мурда жазылганды да окусак болот. Жазуу аркылуу биз жер жүзүнүн бардык булуң-бурчундагы жаңылыктар, болгон окуялар менен тааныша алабыз. Адамдар кандай аралыкта турса да, кат аркылуу кабар алышып, байланышып туруу мүмкүндүгүнө ээ.

Жазуу аркылуу ата-бабаларыбыздын өткөндөгү тарыхы, маданияты, үрп-адаты, турмуш-тиричилиги менен таанышпыз. Жазма эстеликтерде сакталып калган нечен тарыхый сырлардын түйүнүн чечип, адамзат коомунун маданий байланыштарын, басып өткөн жолун изилдөө мүмкүндүгүнө ээ болобуз. Ошентип, жазуу мурдагы доор менен азыркы доорду байланыштырат, бүгүнкүлөрдү келечектегилерге жеткирүү милдетин аткарат.

Оозеки речь адамдын эсинде гана сакталат, бирок ооздон чыккан кептин бардыгы тең толук бойдон эсте кала бериши да мүмкүн эмес. Анткени бардык эле адамдын ошончолук көп маалыматты толук бойдон эсине сактап, кийин төкпөй-чачпай айтып берүүгө кудурети жетише бербейт. Анын үстүнө эс да толук ишеничтүү каражат болуп саналбайт. Эсте калгандар унутулуп, экинчи кайтып жанбай (эске түшпөй) калышы да мүмкүн. Эстеп жүргөн кишилердин өмүрү да түбөлүктүү эмес. Же болбосо эсине сактап жүргөн кишилер керектүү учурда жок болуп (учурабай) калышы да мүмкүн.

Турмуштагы ушул өндөнгөн түрдүү шарттарга жараша адамдар байыркы кездерде эле оозеки речти алмаштыра турган көп амалдарды ойлоп көрүшкөн. Анткени адамдардын оозеки речь аркылуу берилүүчү ой-пикири айтылып эле тим болбостон, ал андан кийин да жашай бериши жана узак аралыктагы кишилерге да жиберилип турушу турмуш үчүн өтө зарыл болгон. Ушундай зарылдыктын натыйжасында жазуунун эң алгачкы типтери пайда боло баштаган.

Жазуунун тарыхы байыркы замандарда эле башталган, анын баштапкы (эң алгачкы) тиби катарында п и к т о г р а ф и я (сүрөттүү жазуу) эсептелип келе жатат. Бул термин латынча *pictus* «сүрөттүү» жана грекче *grapho* деген сөздөрдөн алынган. Пиктография аркылуу берилүүчү ой-пикир же кандайдыр бир түшүнүк п и к т о г р а м м а л а р д ы н (ар кандай сүрөттөрдүн) жардамы менен ишке ашырылып келген. Пиктограммалар жеке сөздөрдү белгилөө үчүн эмес, бүтүндөй бир кабардын, белгилүү бир окуянын жөнүн жалпы баяндап, анын мазмунун туюндуруу үчүн керектелүүчү сүрөттөрдөн турган шарттуу белгилердин системасы болуп саналат.

Жазуунун бул түрү бардык элдерде, жер шарынын бүткүл бөлүгүндө колдонулуп келген. Бирок пиктография байланышкатыш жүргүзүүгө толук жарамдуу болгон бирден-бир жазма каражат катарында туруктуу сакталып жүрүп отурган эмес.

Мунун системасы да анчалык так иштелбегендиктен, сүрөт аркылуу берилген ойлордун бардыгын чечмелеп окуп чыгыштын өзү эле көп кыйынчылыкты туудурган. Ал бир топ чеберчиликти, жөндөмдүүлүктү талап кылгандыктан, мындай жазууну колдонуу бардык адамдардын колунан келе берген эмес. Ошондуктан цивилизациянын эң баштапкы өнүгүш доорунда эле бул жазуунун өзгөрүү, өнүгүү эволюциясы башталат. Мындай эволюция, биринчиден, сүрөттөрдүн жөнөкөйлөштүрүлүшү, экинчиден, символиканын (сүрөттүү жазуудагы шарттуулуктун) практикалык зарылдыктан улам андан ары карай өнүгүшү менен түшүндүрүлөт.

Ошентип, жазуунун андан кийинки жаңы этабы башталат. Ал идеография же логография деп аталат. Биринчиси грекче *idea* (идея, ой, түшүнүк) жана *grapho* (жазамын) деген сөздөрдөн жасалган термин, экинчиси ошол эле тилдеги *logos* (сөз) жана *grapho* деген сөздөрдүн курамынан турат.

Алгачкы өткөөл этабынын башталышында идеографияда пиктографиянын эле сүрөттүү белгилери (пиктограммалар) колдонулуп келген, бирок алар мурдагыга караганда абстракттуу түшүнүктөрдү да туюндуруп, берген мааниси да кыйла кең жана татаал боло баштайт. М а с е л е н, көздүн сүрөтү пиктограмма катарында «көз» деген мааниси билдирген болсо, кийин ал идеограмма катарында мурдагы маанисин кенитип, «кыраакылык», «сергектик», «көрүү» ж. б. сыяктуу түшүнүктөрдү да туюндуруп калган. Күндүн сүрөтү идеограмма катары «ачык», «жарык», «ак», «күн» (день), «бакыт» деген түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонулган.

Кийинчерээк идеографиялык жазууда сөз эмне жөнүндө болуп жаткандыгын баяндоо үчүн ошого ылайык сүрөттөрдү тартуунун зарылдыгы болбой, бул ыкма бара-бара өзгөрүлө баштайт. Ошол себептен улам ар бир сөздүн маанисине ылайык шарттуу белгилер (идеограммалар же логограммалар) пайда болот. Мунун өзү пиктографиялык жазуудан бара-бара идеографиялык жазууга өтүүнүн алгачкы этабынын натыйжасы болуп саналат. Алгачкы идеограммалар нерселердин кадимки сүрөттөрүнө окшоп турган болсо, кийин алар өз ордун башка сүрөттөргө бере баштайт. Ал сүрөттөр дагы өзгөрүлүп отуруп, кийин жөн гана шарттуу белгилерге — символдорго айланып калат.

Идеограммалар көпчүлүк учурда и е р о г л и ф т е р деп да аталат. Бул наам мындай жазууну башта жрептер колдо-

нуп келгендигине байланыштуу пайда болгон (грек тилинде hieroglyphoi, мунун сөзмө-сөз котормосу «касиеттүү окуу», «касиеттүү жазуу», «жрецтердин окуу» дегенге туура келет). Адепки башталышында сүрөттөргө окшогон иероглифтер бара-бара шарттуу белгилердин жөнүнчө бир түрүнө айланып, эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп келген. Тигр менен Евфраттын аралыгындагы өрөөндө, Месопотамияда жашаган байыркы шумерлер нерселердин болжолдуу сүрөтү (сөлекөтү) сакталган идеографикалык белгилерден турган мына ушундай жазууну колдонушкан. Египеттик жазууда да сүрөттөр менен иероглифтер бири-бирине айкалышып, бирок нерселердин сырткы кебетесин көрсөткөн мурдагы сүрөттөргө окшогон эмес. Маселен, «басуу» деген түшүнүк египеттик жазууда буттун жөнөкөй сөлекөтү аркылуу берилген. Ортосуна чекит коюлган тегерек «күн» дегенди, куштун кебетесин элестеткен чийме «учуу» дегенди билдирген.

Биздин эрага чейинки IV миңинчи жылдан бери колдонулуп келе жаткан кытай жазуусу да иероглифтик жазуу болуп эсептелет. Анын түпкү теги сүрөттөрдөн алынган, бирок нечен кылымдык тарыхый жолдорду басып өтүүдө орчундуу өзгөрүүлөргө учурап отуруп, бул жазуу баштапкы түрүн жоготкон. Ошентип, адепки башталыштагы сүрөттөрдүн ордуна азыркы кытай иероглифтери пайда болгон.

Жазуунун жогоруда баяндалып өткөн түрлөрү (пиктография жана идеография) сөздөгү тыбыштарга эмес, түшүнүккө, мааниге негизделгендиктен, мындай жазуунун кайсынысы болсо да тилдик өзгөчөлүк менен тикеден-тике байланышы жок болгон. Ошондуктан бул эки система менен жазылган каттарды бардык уруулардын өкүлдөрү сүрөтүнө, символдук белгисине карата ажыратып окуй алышкан. Демек, анда тигил же бул уруунун тилдик материалдары (тыбыштары, лексикасы, грамматикасы ж. б) эсепке алынбастан, сүрөттөр, шарттуу белгилер гана бардыгына тиешелүү болуп колдонула берген. Бул жагынан алганда, жазуунун мындай системасы санды туюндурган цифраларга, химиялык формулаларга же илимий символиканын дагы башка түрлөрүнө окшоп кетет десек болот. Бул айтылгандардын иероглифтерге да тиешеси бар. Кытайда, маселен, «киши» деген түшүнүк бир нече сөз менен берилет. Пекиндик кытай кишини *жень* десе, кантондук кытай *янь* дейт, ал эми шанхайлык кытайларда киши *нинг* деген сөз аркылуу берилет. Бирок жазууда киши бир гана иероглиф менен туюнтулган соң, мунун мааниси бардык кытайга тү-

шүнүктүү. Эгерде тыбыштык жазуу аркылуу жазышка туура келсе, кытайларда кишини билдирүүчү жогоркудай сөздөр, кантсе да, үч башка болуп чыкмак, бирок аларды бардык эле кытай түшүнө бербейт болчу.

Кытай тилинин толук кураштырылган сөздүктөрүндө 40 миңден ашык иероглифтер камтылгандыгы белгилүү. Азыркы тексттерде колдонулган иероглифтердин саны эки миңден беш миңге чейин жетет. Ошол себептен кытай тилинде сабаттуулукка жетүү — арзанга турбаган оор иш, аны үчүн узак мезгил бою катуу аракеттенишке туура келет.

Жазуунун андан аркы өнүгүшү фонографиянын пайда болушуна алып келген. Ф о н о г р а ф и я (грекче *phone* — тыбыш, *grapho* — жазамын) жазуунун кыйла өнүккөн, мурдагыдан алда канча өркүндөтүлгөн түрүнө жатат. Мында сөздүн айтылыш жагы негизге алынып, анын тыбыштык элементтерин — муундарын же тыбыштык составын чагылдыруу аракети жасалат. Ошого жараша бул жазуунун төмөнкүдөй эки түрү болгон: 1) м у н д у у ж а з у у (сөздүн ар бир мууну өзүнчө белгиленген жазуу); 2) т ы б ы ш т ы к ж а з у у (сөздөгү ар бир тыбыш өз-өзүнчө тамга менен көрсөтүлгөн жазуу).

Жалпы эле фонография системасынын буга чейин колдонулуп келген жазуунун эки түрүнө — пиктография менен идеографияга караганда көп артыкчылык жактары бар экендиги белгилүү. Мында графикалык белгилердин саны мурдагы идеограммаларга караганда алда канча аз, анткени бул жазууда ар бир сөз үчүн өзүнчө белги алына бербестен, сөздүн муундары же тыбыштары үчүн зарыл болгон тамгалар гана иштетилет. Ошондуктан мындай жазуу өздөштүрүүгө жана колдонушка да ыңгайлуу болгон, окутуу иштерине да бир топ жеңилдик алып келген. Бул жазуу аркылуу тилдин сөздүк составы, грамматикалык формалары, сөз айкаштары менен сүйлөмдөр текстте кенен чагылдырылат. Демек, тексттен ошол тилдин жөнүн аныктап билүүгө боло турган материалдар көз алдыга элестелип турат.

Жазуунун фонографиялык системасынын бул эки түрү бир мезгилде жарала калган эмес. Фонографиянын эң алгачкысы муундуу жазуу болгон. Муну тарыхта биринчи колдонушкан элдер — шумерлер менен египеттиктер. Алар мурдагы эле жазуунун белгилерин (идеограммаларды) сөздүн муундарын белгилеп жазыш үчүн колдоно баштайт. Муундуу жазуунун азыркы кезге чейин колдонулуп келе жаткан үлгүлөрү ката-

рында Индиядагы деванагари деген жазууну, Япониядагы канака жазуусун, эфиоп жазуусун ж. б. эсеп кылууга болот.

Муундуу жазуу аз муундан (көбүнчө бир же эки муундан) турган сөздөрдүн жазылышына өтө ыңгайлуу болгон, анткени мындай сөздөрдүн ар бир муунуна ылайыктуу белгилерди коюп чыгуу анчалык кыйын болгон эмес. Эгерде сөздөр көп муундан турса, анда бул жазуунун системасы өтө татаал жана колдонууга да ылайыксыз болуп, бир топ кыйынчылык туудурган. Ошол себептен улам сөздүн муунуна караганда, тыбыштык составын толук чагылдырып жазуунун коом үчүн практикалык зарылдыгы көбүрөөк болгон.

Тарыхый жактан алып караганда, дүйнөдөгү эң алгачкы деп эсептелген тыбыштык жазуунун үлгүсү — финикийлердин алфавити. Бул жазууда үнсүз тыбыштар гана атайын арип менен белгиленип, үндүүлөр жазылган эмес. Финикий жазуусунун негизинде өнүгүп чыккан байыркы арамей алфавити аркылуу араб жазуусу жаралган. Армян, грузин, уйгур, согди сыяктуу толук жаткан башка жазуулардын чыгыш тарыхы да финикийлердин жазуусунан башталат. Байыркы гректер да өз алфавитин ушул башкы булактан алып жаратышкан.

Грек жазуусунда жалаң гана үнсүздөр эмес, үндүү тыбыштар да өз алдынча тамга менен белгиленет. Дүйнөгө эң кеңири тараган латын алфавити батыш грек жазуусунун эң байыркы формаларына негизделип жаралган, ал эми чыгыш формаларынан славяндардын кириллицасы пайда болот. Кириллицанын негизинде дагы бир кеңири таралган алфавит — орус алфавити жаралган. Азыркы колдонулуп жүргөн кыргыз алфавити да кириллицага негизделген.

§ 22. Кыргыз жазуусунун тарыхынан кыскача маалымат

Орхон-Енисей алфавити. Кыргыздар азыркы колдонулуп жүргөн алфавитке чейин бир катар башка жазуулардан да пайдаланып келишкен. Алсак, кыргыздардын Орхон-Енисей жазуусу же байыркы түрк алфавити деп аталган жазуу системасын колдонушкандыгы жөнүндө проф. С. Е. Маловдун эмгегинде таамай аныктама берилген. Автор Енисей эстеликтеринин тилин байыркы кыргыз тили деген жалпы жыйынтыкка келет¹.

¹ С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М. — Л., 1952, с. 3 — 8.

Биздин байыркы доордо жашаган ата-бабаларыбыз буга чейин эмне деген жазма-чиймени колдонуп келишти экен, ал кандай жазуу болду экен деген ойлор туулушу мүмкүн. Бул туурасында, чынын айтканда, кандайдыр бир тарыхый маалымат же кат түрүндө сакталып калган жазма эстелик болбогондуктан, Орхон-Енисей алфавитин гана кыргыздар колдонгон жазуулардын тарыхта изи сакталган жана илимий негизде аныкталган эң алгачкы үлгүсү деп эсеп кылсак болот.

Байыркы түрк уруулары (анын ичинде кыргыздар да) кылымдар бою колдонуп жүрүп, кийин такыр унутулуп, дайыны чыкпай калган табышмактуу жазуунун сыры XIX кылымда гана толук ачылып, дүйнөгө кенири тааныла баштайт. Булар туурасында төмөнкүдөй кыска баяндама бере кетсек болот.

Эң эле кенири аймакка, атап айтканда, Сибирден Монголияга чейин таралып, ал гана эмес, Орто Азиянын чегине чейин, андан тышкаркы жактарга да жеткен бул байыркы түрк жазуусу, негизинен, таш беттеринде сакталган. Башка нерселерге (карапага, металлга, жыгачка ж.б.) жазылгандары эң эле аз. Көпчүлүк бөлүгү же эң алгачкылары Орхон менен Енисейдин боюнан табылган соң, бул алфавиттин наамы да шарттуу түрдө ушул эки дарыянын атына негизделип коюлган.

Орхон-Енисей жазуулары бар таш эстеликтер жөнүндөгү алгачкы кабар XVII кылымдын аяк ченинде пайда болгон. Мындай кабарды 1692-жылы амстердамдык бургомистр Николас Витзен биринчи ирет билдиргендиги илимий эмгектерде белгиленип келе жатат. Андан соң, 1697-жылы, Тобольск шаарындагы боярдын уулу Семен Ремезов «Чертеж всех Сибирских градов и земель и чертеж земли безводной и малопроездной каменной степи» деп аталган карта сызып, анда Талас суусунун баш жагы «Орхон камень» (Орхон таш) деп белгиленген. Бирок булар анча такталбаган, үстүртөн гана учкай айтылып өткөн маалыматтар болгон.

Белгисиз рун¹ жазмасы аркылуу берилген байыркы түрк эстеликтеринин кайсы жерде экендигин так көрсөткөн маа-

¹ Рун — байыркы скандинавиялыктардын тилинде бул сөз «жашырын сыр» деген мааниде колдонулган. Орхон-Енисей эстеликтеринде сакталган жогоркудай жазуунун түйүнү чечилип, дүйнөлүк илимде чоң ачылыш жаралганга чейин бул сырдуу (табышмактуу) маселе болуп келгендиги талашсыз.

лыматтар XVIII кылымдын башында гана пайда болот. Мындай эстеликтердин алгачкы үлгүлөрүн швед армиясынын Тобольск жакта сүргүндө жүргөн капитаны Ф. И. Страленберг «Европа менен Азиянын түндүк жана чыгыш бөлүктөрү» (Стокгольм, 1730, немец тилинде) аттуу эмгегинде жарыялайт. Сибирде 1720 — 1727-жылдары экспедиция менен саякатта жүрүп, ушундай эстеликтер туурасында уккан белгилүү саякатчы Д. Г. Мессершмидт өзүнүн күндөлүгүндө булар жөнүндө жазып калтырат, күндөлүктө рун жазмасынын бир канча сүрөттөрү (көчүрмөсү) да берилет. 1793-жылы П. С. Паллас рун жазуусу бар бир канча эстеликтердин сүрөтүн жарыялап, булар гот уруусуна тиешелүү болуш керек деген гипотезаны сунуш кылат. Г. Байер бул табылган жазуулар кельт жазуусу болуу керек деген ойду билдирет.

Француз окумуштуусу, белгилүү востоковед Абель Ремюза бул табышмактуу рун жазмасы түрктөрдүкү (байыркы усундардыкы) болуу керек деп, чындыкка жакындап барып токтогон оюн сунуш кылат. Бул гипотезага Г. И. Спасский таптакыр каршы турган. Ал түштүк Сибирде түрктөрдүн пайда болушу кийинки мезгилге туура келет, мурда алар бул аймакта болушкан эмес деп эсептеп, бул эстеликтер тек жагынан монгол же калмак урууларына таандык болуш керек деген ойдо болот. Кийинчерээк Спасский буларды байыркы славяндарга тиешелүү деген жалган теорияны да сунуш кыла баштайт. Академик А. А. Шифнер бул жазуунун түпкү теги байыркы түрк урууларынын тамгасына негизделип пайда болгон деген ойду айткан, муну кийинчерээк бир катар окумуштуулар жактап чыгышкан. 1874-жылы Ж. Аспелин орхон-енисейлик рун жазмаларын финдерге таандык деп чыгат. Ал 847 тамганы өз ара салыштырып көрүп, булар бар болгону 38 же 40 гана тамганын ар түрдүү варианты болуу керек деп эсептейт.

Кыскасы, бул жазма эстеликтер кимдердики, кандай жазуу, мында эмнелер жөнүндө айтылган — булар туурасында толгон ойлор, ар кандай сунуштар айтыла берип, арадан жыйырмадай жыл өтсө да, табышмактуу рун жазмасынын сыры ачылбай келе берди. Жазууну чечмелеп окуу жагы ишке ашканга чейин Орхон, Енисей дарыяларынын боюнан, Абакан, Туба, Талас жактардан жана Сибирдин бир катар жерлеринен дагы жаңы эстеликтердин үлгүлөрү табыла баштады.

Николай Михайлович Ядринцев ошол мезгилде И. С. Боголюбский менен А. В. Адрианов тарабынан табылып, Минусин музейинде сакталып турган эстеликтердин баяндамасы

берилген макаласында, булардын түрктөргө таандык экендигин айтуу менен бирге, жалпы эле Орхон-Енисей жазма эстеликтерин фин, гот, грек, славян сыяктуу батыш жактагы калктарга тиешелүү деген жалган теорияларды четке кагат. Анын 1889-жылкы археологиялык экспедициясы дүйнөлүк мааниси бар бул чоң проблеманын чечилишине зор салым кошкон табылгаларды берген: Монголиядагы Орхон дарыясынын куймасы Көкшүн-Орхондун боюндагы Кошо-Цайдам өрөөнүнөн Күлтегин менен анын бир тууганы Могуланханга коюлган монументтер ачылды. Бул эки эстеликтин каптал беттеринде жана артында кытай иероглифтери чегилип коюлган сон, кийин негизги тексттердин окулушуна булардын чоң жардамы тийди. Ядринцевдин экспедициясынын жыйынтыгы белгилүү болгондон кийин, Ж. Аспелиндин теориясын жактаган финдер 1890-жылы Г. Гейкель баштаган экспедицияны Монголияга карай ошол маршрут боюнча жөнөтүшөт, 1891-жылы ушундай экспедиция Россия илимдер академиясынын атынан да жөнөтүлөт, буга атактуу тюрколог академик В. В. Радлов башчылык кылат.

Кийин бул эки экспедициянын жыйынтыгы өз-өзүнчө атлас болуп жарыяланат. Орустар жарыялаган атласты толуктоо максатында алты томдон турган эмгектердин жыйнагы да басылып чыгат. Эки атластын жарык көрүшү жана эки чоң эстеликтеги кытайча жазылып калган тексттер аркылуу бул рун жазууларында түрктөр жөнүндө баяндалат деген маалыматтын пайда болушу даңазалуу сырдын түйүнүн чечүүнүн биринчи ачкычын жаратты. Иштин мындан аркы багыты бул табышмактуу жазуунун тамгаларын ажыратып таап, чечмелеп окуп чыгуу жагына бурулуп, буга Даниядагы лингвист, филолог жана тарыхчы проф. Вильгельм Томсен жана Россиядагы атактуу тюрколог, академик Василий Васильевич Радлов киришет.

В. В. Радлов менен Г. Гейкелдин экспедициялары топтогон материалдардан турган эки атластын негизинде рун жазмасынын тамгаларын таап чыккандыгы жөнүндө проф. В. Томсен 1893-жылы 15-декабрда Даниянын илимдер академиясынын конференциясында доклад жасайт. Ошол кезде академик В. В. Радлов бул жазууларды окууга аракет кылып, анын он бешке жакын тамгасын ажыратып таап койгон эле. Бул алфавиттин толук ачкычын Томсенден алары менен, ал Күлтегиндин урматына коюлган эстеликтин («Памятник в честь Кюльтегина») сөздөрүн (текстин) орус тилине которуп чыгып, аны 1894-жылы 19-январда Петербург илимдер академиясында

окуйт. Ошентип, дүйнөгө белгилүү болгон чон ачылыш жаралып, бардык табылган жазма эстеликтер түрктөрдүкү болуп чыгат.

В. В. Радлов менен бирдикте бул ишке П. М. Мелиоранский да активдүү катышып, баалуу салымдарын кошту. Кийинчерээк мындай эстеликтердин бир канчасын орус тилине, чет тилдерге которуу, алардын тилин изилдеп, грамматикалык очерктерин жаратуу, сөздүктөрүн түзүү, жарыялоо ж. б. иштер жүргүзүлүп, буга көптөгөн илимпоздор өз салымдарын кошуп келишти. Бул жагынан алганда В. Л. Котвич, Г. Рамстедт, С. Е. Малов, С. В. Киселев сыяктуу түркологдордун ысымын өзгөчө бөлүп атоого болот.

Мындай эстеликтердин бир канчасы Кыргызстандын Талас өрөөнүнөн революцияга чейин да, андан кийинки мезгилде да табылып келди. Алсак, 1896 жана 1898-жылы жергиликтүү край таануучу (краевед) В. А. Каллаур менен мугалим Гастев экөө Таластын Айры-Там-Ой өрөөнүнөн эски түрк жазмасы бар үч таш табышат. 1898-жылы Таласка финдердин Г. Гейкель баштаган археологиялык экспедициясы келип, ушундай жазмасы бар дагы эки таш табылат. 1930-жылы М. Е. Массон тарабынан Чийим-Таш жана Терек-Сай капчыгайлары кайрадан изилденип, кезегинде В. А. Каллаур көрүп кеткен орхоненисейлик рун жазуусунун эки сабына тактоо киргизилет, ошол эле капчыгайдагы аска беттеринен мурда байкалбай калган бир канча жаңы рун белгилери табылат. Таластан ушундай жазуусу бар жол таякчасы 1932-жылы табылып, ал жыгач таякчаны археолог М. Е. Массон изилдеп чыгат. Таластан табылган жазма эстеликтерди чечмелеп окуп чыгуу ишине өз кезегинде В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов, Ю. Немет, Х. Н. Оркун сыяктуу белгилүү илимпоздор катышып, болгон жыйынтыктары жарыяланып турду.

Акырында, 1961-жылы, ошол эле Талас өрөөнүнөн дагы төрт-беш таштын бетине түшүрүлгөн эски рун жазууларынын үлгүлөрү табылып, алар түрколог И. А. Батманов тарабынан изилдөөгө алынган.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринин бири болгон бул ташты (Талас өрөөнүнөн табылган ташты) жана анын бетиндеги жазуунун текстин жалпы эле Орхон-Енисей алфавитинин үлгүсү катары келтире кетсек болот:

Бул алфавиттин төмөндө келтирилген таблицасы академик А. Н. Кононовдун «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII — IX вв.» аттуу эмгегинен алынып берилди (анын 58 — 59-беттерин караныздар).

Тюркские рунические знаки			Звуковое значение (чтение)
Таласские	Енисейские	Орхонские	
𐰇 𐰈	𐰇𐰈𐰉 𐰇	𐰇	a, ä, (e)
𐰏 𐰐	𐰏𐰐𐰑 𐰒 𐰓 𐰔 𐰕	𐰏 𐰐	ï, i, (e)
𐰙 𐰚	𐰙 𐰚	𐰙 𐰛 𐰜	o, u
𐰞 𐰟	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡	ö, ü
𐰇	𐰇 𐰈 𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 𐰍 𐰎	𐰇 𐰈 𐰉 𐰊 𐰋	b
𐰒	𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖 𐰗 𐰘 𐰙	𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖	b'
𐰛	𐰛 𐰜 𐰝	𐰛 𐰜 (iē)	č, č'
𐰞	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥	𐰞 𐰟	d, (ð), (t)
𐰟	𐰟 𐰠 + 𐰡 𐰢 𐰣	𐰟 𐰠 +	d', (ð'), (t')
𐰛 𐰜 𐰝	𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥	𐰛 𐰜 𐰝	ž
𐰟 𐰠	𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧	𐰟 𐰠 𐰡 𐰢	g'
𐰇 𐰈	𐰇 𐰈 𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 𐰍 𐰎 𐰏 𐰐	𐰇 𐰈 𐰉	j
	𐰑 𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖 𐰗 𐰘 𐰙 𐰚 𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿	𐰑 𐰒	j'
𐰞 𐰟 𐰠 𐰡	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿	𐰞 𐰟 𐰠	q
	↓ ↑	↓	q при o, u
	▷ ◁ ▷ ◁	▷ ◁	q при ï
𐰛 𐰜	𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥	𐰛 𐰜 𐰝	k'
	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥	k' при ö, ü
𐰇 𐰈 𐰉	𐰇 𐰈 𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 𐰍 𐰎 𐰏 𐰐 𐰑 𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖 𐰗 𐰘 𐰙 𐰚 𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿	𐰇 𐰈	l
𐰛	𐰛	𐰛	l'

2-сүрөт

Түрктөрдүн байыркы рун алфавитинин (Орхон-Енисей жазуусунун) кайсы жерде, качан жана кимдер тарабынан түзүлүп чыккандыгы жөнүндө илимде азырынча так маалымат жок. Айрым окумуштуулар муну түрктөр Орто Азиядагы иран тилдеринде сүйлөгөн (ираноязычные) калктардан кабыл алышкан, бул алфавиттин тарыхы арамей алфавитинен башталып, пехлебий, хорезм жана согди алфавити аркылуу келип жеткен болуу керек деген ойду айтышат.

Бул алфавиттин составында баш-аягы кыркка жакын тамга бар (кээ бир авторлор 38 тамга деп эсептешет), алар 8 үндүү тыбышты жана 16 үнсүздү белгилөө үчүн колдонулган. А. Н. Кононовдун берген маалыматына караганда, үндүүлөр үчүн беш гана тамга иштетилген, калгандары үнсүздөрдүн тамгаларына жатат. Үнсүздөрдүн жоон үндүүлөр менен айкашкандары өзүнчө, ичке үндүүлөр менен айкашып колдонулгандары өзүнчө тамгалар менен белгиленген. Үнсүздөрдүн айрым тамгалары үндүүлөрдүн жогоркудай эки түрүнө тең бирдей колдонула берген¹. Бул алфавитте жалпы эле үнсүз тыбыштарды белгилөөчү тамгалардын сан жагынан көп болуп калышынын негизги себеби да мына ушуга байланыштуу болуу керек.

Орхон-Енисей алфавитиндеги тамгалардын жазууда колдонулушу оңдон солго же жогортон төмөн карай багытталган. Үндүү тыбыштар жазууда белгиленбей да кала берген. Ошол себептен бул жазуунун системасы, негизинен, консонанттык система болгон.

Араб алфавити. Айрым окумуштуулардын (В. В. Бартольд менен Ч. Лоукотканын) болжолуна караганда, кыргыздын эзелки ата-бабалары эски уйгур алфавитин да колдонуп келишкен болуу керек. Бирок муну толук далилдей турган документалдуу фактылар азырынча табыла элек.

Дүйнөгө кеңири таралган жазуулардын бири — араб жазуусу. Муну Египеттеги, Ливиядагы, Алжирдеги, Тунистеги, Мароккодогу, Судандагы, Сириядагы, Ливандагы, Сауд Аравиядагы, Ирактагы, Ирандагы, Афганистандагы жана дагы бир катар өлкөлөрдөгү элдер колдонушат. Орто Азиядагы, Кавказдагы бир катар калктар да мурда ушул алфавитти колдонуп келишкен. Орто Азияда бул алфавиттин таралышы

¹ А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII — IX вв.). Л., 1980, с. 60 — 62.

арабдардын үстөмдүгүнө жана ислам дининин кабыл алынышына байланыштуу болгон.

Проф. В. М. Насилов мындай деп жазат: «960-жылы Караханиддердин мамлекетинде ислам официалдуу дин катары кабыл алынат. Ушуга байланыштуу араб алфавити да официалдуу жазуу катары кабыл алынды»¹.

Кыргыздарга араб алфавити арабдардын өздөрү аркылуу эмес, ошол кезде ислам динине өтүп калган өзбек, уйгур жана татар элинин динчил өкүлдөрү тарабынан диний китептерди окутуу, жергиликтүү калкты ислам динине өткөрүү максатында таралып келген. Ал кездеги карапайым калкты сабаттуулукка үйрөтүү иши, негизинен, дин менен ажырагыс байланышта жүргүзүлгөн. Бирок, ошондой болсо да, бул алфавит аркылуу эл арасынан кат тааныган айрым сабаттуу адамдардын чыга башташына аздыр-көптүр өбөлгө түзүлүп, алар бир катар адабий чыгармаларды, санжыраларды, айрым бир тарыхый документтерди жазып калтырышкандыгы бизге белгилүү. Ж. Шүкүров тарабынан Алматынын тарыхый архивинен табылган жана анын «Кыргыз тилинин тарыхынан» аттуу макаласында² айтылып кеткен маалыматтар боюнча алып караганыбызда, ушундай тарыхый документ 1854-жылга туура келет, андан кийин 1861 жана 1863-жылга туура келген дагы эки документ табылган.

Албетте, кыргыздар араб жазуусун мындан алда канча мурда эле колдоно баштаган болуу керек. Бирок кол жазмалар же кандайдыр бир жазма эстеликтер сакталып калбагандыктан, бул алфавитти кыргыздар кайсы мезгилден тартып колдоно баштагандыгы азырынча белгисиз.

Араб алфавитинде сабаты ачылган айрым акындар, элдин тилин, тарыхын иликтеген сабаттуу адамдар тарабынан 1911—1914-жылдардын аралыгында Казанда жана Уфада араб жазуусу менен басылган төрт китеп жарык көргөн. Алар: улуу акын Молдо Кылычтын «Зилзала» поэмасы, Осмонаалы Сыдык уулунун «Тарыхы Кыргызия», «Тарыхы Шадмания» аттуу эки китеби жана Ишпенаалы Арабаевдин «Кыргыз алиппеси».

Белгилүү акын Молдо Кылычтын мындан башка да көп казалдары, ырлары кол жазма түрүндө эл арасында кеңири

¹ В. М. Насилов. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв. М., 1974, с. 9.

² Труды института языка и литературы Киргиз ФАН СССР, вып. II, 1952, с. 68—74.

тарап келген. Бул туурасында белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев мындайча баяндайт: «Молдо Кылычтын кол жазмасы — бул чындыгында да кыргыз көркөм сөз искусствосундагы жаңы багыттын башталышы, кол жазма адабиятынын (манускрипттик адабияттын) башталышы болчу. Акындын чыгармаларынын бир нече вариантта бизге келип жетиши — бул манускрипттик адабияттын бирден-бир белгиси. Анткени акындын чыгармалары өз учурунда ар түрдүү көчүрмөлөрдө эл арасында кеңири эле таралган. Маселен, Т. Саманчиндин билдирүүсү боюнча, Молдо Кылычтын чыгармаларын көчүрүп тараткандардын бири көрүнүктүү жазгыч акын Ысак Шайбеков болгон. Кийинчерээк Молдо Кылычтын чыгармаларын жазып калтыруу, жарыялоо ишине Белек Солтоноев, Ишенаалы Арабаев сыяктуу өз заманынын белгилүү адамдары, агартуучу ишмерлери бел байлап катышканынын өзү эле акындын кол жазмасы эл арасына канчалык таанымал, белгилүү экенин ырастайт»¹.

Революцияга чейин басма аркылуу жарыялана албаса да, кол жазма түрүндө эл арасына кеңири таралган чыгармаларды Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков сыяктуу бир катар жазгыч-акындар да жаратышып, булар өз заманынын шартына жараша мыкты иштерди аткарып келишкендиги коомчулукка кеңири белгилүү.

Араб алфавитинде жазылган адабий чыгармаларда же башка мазмундагы кол жазмаларда кыргыз тилинин тыбыштык бөтөнчөлүктөрү же кээ бир грамматикалык формалары эне тилге мүнөздүү нормада сакталбай, орфографиялык жактан өзгөчөлөнүп калган жерлери болбой койгон эмес. Мунун бир катар объективдүү себептерин түшүнбөй, кыргыз авторлорунун колу менен жаралган мындай чыгармалардын, ар кандай документтердин тилин кыргыздыкы эмес, булар чагатай тилинде жазылган деп ойлогон адамдар да болуп келген. Бул туурасында проф. Х. К. Карасаевдин «Кыргыз орфографиясынын тарыхынан» деген көлөмдүү макаласында кеңири маалымат берилип, толгон мисалдардын негизинде кыргызча тексттердин орфографиясы жакшы талданып чыккан. Мунун негизги себептерин автор мындайча түшүндүрөт: «Ырас, мын-

---

¹ Бул Молдо Кылычтын «Казалдар» (Фрунзе, 1991) аттуу чыгармалар жыйнагына К. Асаналиевдин «Башат» деген ат менен жазган баш сөзүнөн алынды (17-бет).

дан 100 — 150 жыл илгери араб тамгасын кыргыздар өзүнүн тилинин тыбыш өзгөчөлүгүнө ылайыктай албагандыгы, коңшулаш жашаган башка түрк элдеринин орфографиясын ээрчип жазгандыгы белгилүү, анткени кыргыздын уруулары бир гана эл менен эмес, бир нече эл менен экономикалык байланышта болгон, алгачкы араб тамгасын окуган бирин-серин адамдар ошол коңшу элдин тилинде окуп, ошол элдин тилинде түзүлгөн китеп менен сабатсыздыгын жойгондугунда талаш жок. Бирок, ошондой болсо да, өзүнүн колу менен жазган документтерде жана адабий чыгармаларда өз эне тилинин өзгөчөлүгүн киргизбей койгон да эмес. Мындайлар ошол «чагатай тилинде жазылган» деген документтерден ачык эле көрүнүп турат»¹.

«Ошол кездеги орфографиянын бир өзгөчөлүгү — араб тамгасын колдонгон түрк элдери айрым терминдерди жана сөздөрдү бирдей жазган да, ар кимиси өз тилине ылайыктап окуган... Революциядан мурунку акындардын кол жазмаларын алсак, бардыгы дээрлик бир түрдүү жазышкан, бирок кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталып окулган, анткени ошол кездеги жалпы түрк элдеринин колдонуп жүргөн орфографиялык принциби ар элдин тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкталган эмес»².

Араб алфавитинин жазууда, окууда кыйынчылык келтиретурган, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө анча ылайык келбеген жактары болсо да, ал өз учурунда кыргыз элинен сабаттуу адамдардын чыгышына, ошол аркылуу маданиятыбыздын, көркөм өнөрүбүздүн да өнүгүшүнө, алгачкы жазма традициябыздын да башталышына аздыр-көптүр таасирин тийгизбей койгон жок. Мунун бардыгы кыргыз элинин ошол учурдагы коомдук түзүлүшүнө, замандын ошол кездеги шартына жараша болгондугун эске алышыбыз керек.

Араб алфавитинин төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөрү болгон:

1. Көпчүлүк тамгалардын жазылышы окшоп турат. Ошондуктан алар бири-биринен асты-үстүнө коюлган чекиттердин саны боюнча гана айырмаланат. Эгерде чекит өз ордуна туура коюлбай калса, ал катышкан сөз башкача маани берип калган. Мисалы:

¹ Тюркологические исследования. Сборник статей, посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина, Фрунзе, 1970, с.74.

² Жогорку жыйнактын 75-бетинде.

ب (б), پ (п), ت (т.)

2. Бир эле тамга сөз ичинде алган ордуна карай түрдүүчө жазылган. Ошондуктан бир эле тыбышты колдонулуш шартына жараша ар башка жазышка туура келген.

3. Кээ бир тамгалар өзүнөн мурунку тамга менен кошулуп жазылса, кээ бири кийинки тамга менен кошулуп жазылган; айрымдары бири-бирине кошулбай да жазыла берген.

4. Жазуу ондон солго карай, цифралар солдон оңго карай жазылган.

5. Үндүү тыбыштарды белгилей турган атайын тамгалардын саны өтө эле чектүү болгон.

Алфавиттеги 28 тамганын ичинен 9 тамга кыргыз тили үчүн керексиз (зарылдыгы жок) болуп, бирок эне тилибизге мүнөздүү бир катар тыбыштарды белгилөөгө керектүү тамгалар мындан орун алган эмес. Үндүү тыбыштарга бар болгону үч гана тамга ыйгарылган. Алар:

آ (а), و (о), ی (ы).

Муну менен кыргыз тилиндеги сегиз кыска, алты созулма үндүүнү толук белгилеп жазууга мүмкүндүк болгон эмес.

Мына ошондуктан жыйырманчы жылдардын ичинде араб алфавитине тийиштүү өзгөртүүлөр киргизип, мурда традиция катары баштапкы калыбы бузулбай колдонулуп келген жазууну кыргыз тилинин ички бөтөнчөлүктөрүнө, мүмкүн болушунча, ылайыкташтыруунун аракети жасалган. Бул иштин кандайча жүргүзүлгөндүгү жана мындан эмне натыйжа чыккандыгы жөнүндө «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» (авторлору: К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, Ю. Яншансин, Фрунзе, 1958) деген эмгекте кенири баяндалган. Анда мындай деп айтылат: «Реформанын негизги максаты араб алфавитиндеги кыргыз тилине жараксыз, артык баш тамгаларды алып таштап, жетишсизин тамганын астына же үстүнө чекит коюу аркылуу толуктап, алфавитти кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайыктоо болгон» (38-бет).

Аталган эмгекте бул реформанын төмөнкүчө жүргүзүлгөндүгү жөнүндө сөз болот:

1. Араб алфавитинин составынан кыргыз тилине керексиз, артык баш тамга катарында төмөнкүлөр алынып ташталган:

ث (с), ح (хь), ح (х), ذ (дзе), ض (дъ), ص (съ), ط (тъ), ظ (зъ), غ (гъ).

2. Алфавиттин составындагы айрым тамгалардын ордуна эне тилдеги бир катар үндүү тыбыштарды белгилөө үчүн түрдүү кошумчалар киргизилип, аларды кыргыз тилинин тыбыштык бөтөнчөлүктөрүнө мүмкүн болушунча ылайыкташтыруунун аракети жасалган. Ошонун натыйжасында [э], [о], [у] тыбыштарын белгилөөнүн жаңыча ыкмасы иштелип чыгып, кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн составын жазууда толугураак жана даанараак берүүгө шарт түзүлгөн. Ошондой эле [ө], [ү], [ы] тыбыштары араб алфавитинде өзүнчө тамга менен берилбеген. Реформа жүргүзгөн элдерде алар [о], [у], [и] тыбыштарына окшош болуп жазылып, бул тыбыштар катышкан сөздөрдүн алдында ичкертүү белгиси (кыбачы) коюлган.

Жогоркудай өзгөртүүлөрдүн натыйжасында кыргыз тилинин араб графикасына негизделген алфавити төмөнкүдөй болгон (жогорку эмгектин 39-бетинен алынды):

آ (а), ب (б), پ (п), ت (т), چ (ч), ج (ж), د (д), ر (р), ز (з),
 ش (ш), س (с), غ (гъ), ق (къ), ك (к), گ (г), ك (н),
 ل (л), م (м), ن (н), ؤ (ө), ي (у), ف (в), ء (э), ي (й, и,
 ы), ء (кыбачы).

Традиция катары өзгөртүлбөй колдонулуп келген бул алфавитти кыргыз тилинин ички бөтөнчөлүктөрүнө ылайыктап өзгөртүү аракети 1924-жылы ишке ашырылып, реформаланган араб алфавити менен ошол жылдын 7-ноябрынан тартып биринчи кыргыз газетасы «Эркин Тоо» басылып чыга баштайт. Бул газетанын эң биринчи жана кийинки бир катар сандары Ташкентте басылып чыккан.

Эски араб алфавитине караганда, реформаланган алфавит элди сабаттуулукка үйрөтүү ишин мүмкүн болушунча жеңилдеткен. Бул алфавит менен окуу китептери, адабий чыгармалар, коомдук-саясий китептер басылып чыгат. Кыргыз жаштарын өз эне тилинде окутуу иштери жүргүзүлөт. Мамлекеттик документтерди, ар кандай иш кагаздарын жазуу ушул алфавит аркылуу жүргүзүлө баштайт. Бирок ошондой болсо да араб алфавити кыргыз элинин күн сайын өсүп жаткан жаңы талаптарына толук жооп бере алган жок. Ал калктын сабаттуулугун кыска мөөнөттүн ичинде көтөрүү, газета-журналдарды, ар кандай китептерди көбүрөөк чыгарыш туруу ишине анча жарамдуу боло

бербегендиктен, арадан көп убакыт өтпөй эле, кыргыз жазуусун латын алфавитине которуу маселеси козголо баштайт.

Латын алфавити. Бул жаңы алфавитке өтүүгө даярдык көрүү иши 2—3 жылга созулуп, латын алфавитинин артыкчылыгы жөнүндөгү маселе нечен ирет талкууланып, жергиликтүү органдар тарабынан тийиштүү токтомдор кабыл алынып келди.

Араб алфавитине караганда, латын алфавитинин бир катар артыкчылыгы бар экендиги төмөнкүдөй негизги шарттарга байланыштуу: 1) тамгалардын айрым жазылышы; 2) араб алфавитинде колдонулуучу кошумча белгилердин жоктугу; 3) алфавиттеги тамгалардын баш тамга, кичине тамга болуп, эки түрдүү жазылышы; 4) техникалык жактан алганда, латын алфавитинин көп оңтойлуу жактары болуп, колдонулушу жагынан алда канча ийкемдүү жазуу экендиги.

Ушул себептерди эске алуу менен, Кыргызстанда гана эмес, башка түрк элдеринде да латын алфавитине өтүү маселеси ар мезгилде козголуп келди.

Латын алфавитине өтүүнү биротоло чечүү үчүн 1926-жылдын март айында Баку шаарында Бүткүл союздук биринчи түркологиялык съезд чакырылып, анда араб алфавитин колдонуп келген элдердин латын графикасына өтүү жөнүндөгү демилгеси колдоого алынып, жер-жерлерде жаңы алиппе комитеттерин түзүү боюнча чечим кабыл алынат. Жаңы алфавитке өтүү маселеси ар бир элдин өзүндө жана бир катар шаарларда өткөрүлгөн Борбордук жаңы алиппе комитетинин пленумдарында нечен ирет коюлуп, буга көп даярдык көрүлүп, нечен долбоорлор түзүлүп, алар кеңири талкууланып келген.

Бакуда өткөн биринчи түркологиялык съездде Жаңы түрк алфавитинин борбордук комитети түзүлгөн. Бул кийинчерээк Жаңы алфавиттин бүткүл союздук борбордук комитети болуп кайра уюшулган. Комитеттин туруктуу орду Баку шаарында болгон. Комитет СССР элдеринин тилдери боюнча бардык адистерди бириктирип, жаңы алфавитти түзүү, анын составын тактоо жана колдонуу иштерине түздөн-түз жетекчилик кылып турган.

Кыргызстанда латын алфавитине өтүүгө даярдык көрүү иштерин Областык эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы Билим комиссиясы жүргүзүп келген. 1926-жылы октябрь айында Кыргызстандын областык аткаруу комитетинин сессиясы болот. Сессияда Билим комиссиясы тарабынан латын алфавитинин негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүү жөнүндөгү сунуштун долбоору каралган. Сунуш бир добуштан жактырылып, сессия реформаланган араб алфавитинен акырындык менен

латын алфавитине өтүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул сессияда жаңы алфавитке өтүү ишине жалпы жетекчилик кылуу үчүн Областтык жаңы алфавит комитети түзүлөт. Жаңы алфавитке өтүү боюнча илимий-методикалык иштерди жүргүзүү жагы Областтык эл агартуу бөлүмүнүн алдындагы Билим комиссиясына тапшырылат. Мына ушундан тартып жер-жерлерде жаңы алфавит боюнча курстар ачылып, анда мугалимдер жаңы алфавитти үйрөнө башташат. Эл арасында жаңы алфавиттин артыкчылыгы жөнүндө кеңири түшүндүрүү иштери жүргүзүлөт.

Кыргыз АССРинин Советтеринин 1927-жылдын март айында болгон I учредителдик съезди жаңы кыргыз алфавитин Кыргызстанда 1927-жылдан тартып милдеттүү түрдө киргизүү жөнүндө токтом кабыл алган. 1927-жылдын декабрь айында жаңы алфавит өкмөт тарабынан мамлекеттик алфавит катары бекирилген. 1928 — 29-окуу жылынан баштап, мектептердеги бардык сабактар жаңы алфавит менен өтүлө баштаган. Мекемелерде иш кагаздарын жазуу, окуу китептерин жана башка адабияттарды, газета-журналдарды басып чыгаруу иши 1929-жылдын аягына чейин толук бойдон жаңы алфавитке көчүрүлүп бүткөн. Кыргыз АССРинин аткаруу комитети 1929-жылы 29-ноябрдагы токтому менен 1930-жылдын 1-январынан тартып Кыргызстандын территориясында араб алфавитин колдонууга тыюу салган.

Алгачкы кабыл алынган мезгилде латын алфавитинде да бир катар жетишпегендиктер болгон. Анын жетик эмес жактарын толуктоо, тактоо маселеси коомдук турмуштун ошол учурдагы талаптарына ылайык кайрадан каралып, улам өзгөртүүлөр кийрилип турду. Жаңы алфавиттин составында адегенде 24 гана тамга болгон. Баш тамгалар жана ичке үндүүлөрдү билдирүүчү ө, ү, и тамгалары жок болчу, о, у, ы тамгалары катышкан сөздөрдүн четине кыбачы (ичкертүү белгиси) коюлса, сөз ичке болуп окулган. Башкача айтканда, [ө], [ү], [и] тыбыштары катышкан сөздөрдүн башына кыбачы (v) белгиси колдонулуп, ошолор аркылуу [о], [у], [ы] тыбыштарын билгизген тамгалар ичкертилип окулган.

Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген жаңы сөздөрдүн туура жазылышын жаңы алфавиттин мурунку составы толук камсыз кыла алган эмес. Ошондуктан 1928-жылы май айында Кыргыз АССР эл агартуу комиссариатынын коллегиясында алфавиттин составы кайрадан каралып, кыбачы белгиси (v) чыгарылып ташталган. Ичке үндүүлөрдү белгилөө үчүн ө, у, і, тамгалары, бир

катар үнсүздөрдү белгилөө үчүн х, в, f, h тамгалары жаңыдан киргизилип, тамганын саны 24 эмес, 31 графикалык белгиге жеткен. Бирок коллегиянын бул жолку чечиминде баш тамга кабыл алынган эмес.

1930-жылы июль айында Фрунзе шаарында баш тамгаларды кабыл алуу, терминология жана орфография маселелери боюнча кеңешме өткөрүлгөн. Кеңешмеде баш тамгалар кабыл алынган. Кыргыздын төл сөздөрүндө h тамгасы колдоңулбагандыктан, алфавиттин составынан чыгарылган. Орус тили аркылуу кирген айрым сөздөрдү туура жазуу үчүн 1938-жылы z (ж) тамгасы кабыл алынган.

Ошентип, кошумча тамгалар менен биротоло толукталган латын алфавити төмөнкүчө болгон:

Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ff Gg Gg Ii Jj Kk
 а б ч ж д э ф г гъ и й к

Ll Mm Nn ñ Oo Öö Pp Qq Rr Ss
 л м н ñ о ө п къ р с

Şş Tt Uu Vv Xx Yy Zz Zz Ъь
 ш т у в х ү з ж ы

Жаңы алфавиттин мурунку составына караганда, кийинки такталган түрү менен сөздөрдү туура жазуу иши барган сайын жеңилдеп олтурган. М и с а л ы: kolhoz, neft, janvar, vagon, zurnal ж. б.

Кыргызстанда латын графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүүнүн даярдыгы жүрүп жаткан мезгилде бул ишке көрүнүктүү илимпоз Касым Тыныстанов активдүү катышып, Бакуда өткөн түркологиялык съездде «Жаңы алфавитти түзүүнүн негизги принциптери жөнүндө» деген темада доклад жасады. Андан соң бул алфавиттин долбоорун түзүү, аны талкуулоо, элге тааныштыруу, айрым ондоолорду киргизүү, толуктоо иштерин аткарып келди. Кыргыз орфографиясынын жаңы алфавитке негизделген долбоорун иштеп чыгып, аны 1934-жылы жарыялады, 1936-жылы бул автордун «Кыргыз имласы жөнүндөгү докладдын негизги багыттама жоболору» аттуу эмгеги жарык көрдү. Кыскасы, Касым Тыныстанов кыргыз элинин маданий турмушунда зор мааниге ээ болгон жогоркудай мамлекеттик денгээлдеги чоң иштерге бардык күч-аракетин жумшап, көп эмгек сиңирди.

Латын алфавити, араб жазуусуна караганда, кыргыз калкынын сабаттуулугун өстүрүп, маданий деңгээлин жогорулатууда чоң роль ойноду, анткени бул жаңы алфавит менен элди жазууга, окууга үйрөтүү алда канча жеңил болгон. Бирок отузунчу жылдардагы саясий жана социалдык кырдаалдын таасири менен, Советтер Союзундагы толуп жаткан башка элдердей эле, кыргыздар да орус графикасына негизделген жаңы алфавитке өтүүнү ылайык деп табышып, бул маселе Кыргыз ССР Жогорку Советинин 1940-жылы декабрь айында чакырылган сессиясында чечилип, жаңы алфавиттин жана анын негизинде иштелип чыккан кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин долбоору жактырылды.

§ 23. Графика жөнүндө жалпы түшүнүк. Кыргыз графикасынын айрым өзгөчөлүктөрү

Сөздөрдү биз айтып гана тим болбойбуз, аларды тамгалар аркылуу жазабыз. Тамгалар аркылуу сөздөр басмага да басылат. Тамгалар — сөздөгү тыбыштарды жазуу же басма иштеринде графикалык белгилер аркылуу түшүрүү үчүн колдонула турган шарттуу белгилер.

Сөздөрдү жазууда жана басма аркылуу түшүрүүдө тыбыштар эмес, алардын белгилери болгон тамгалар пайдаланылат. Тыбыштардын тамгалар аркылуу белгиленүүсүнүн түрдүү өзгөчөлүктөрү бар. Тил илиминин мына ушундай өзгөчөлүктөрдү үйрөтүүчү атайын бөлүмү г р а ф и к а деп аталат.

Кыргыз тилиндеги көпчүлүк тыбыштардын ар бири өзүнчө тамга менен белгиленет. Маселен, [а], [о], [ы], [и] сыяктуу үндүү тыбыштарды же болбосо [б], [в], [п], [д], [т], [с], [з] сыяктуу үнсүз тыбыштарды алсак, жазууда булардын ар бири бир гана тамга менен берилет.

Бирок бардык учурда эле сөздөгү тыбыштарга тамгалардын саны туура келе бербейт. Кыргыз тилинде эки тамга менен белгилене турган тыбыштар да бар. Маселен, созулма үндүүлөрдүн ([аа], [ээ], [оо], [өө], [уу], [үү]) ар бири эки тамга менен белгиленет. Ошондуктан созулма үндүү келип айтылган сөздөрдө тыбыштар аз, тамгалар көп болот. М а с е л е н, *тоо* деген сөздө үч тамга жазылып турган менен, мында эки эле тыбыш бар ([т] жана [оо]). Ал эми *тоолуу* деген сөздө алты тамга жазылган, бирок бул сөз төрт гана тыбыштан турат ([т], [оо], [л], [уу]).

Бир эле тыбыш эки башка тамга менен берилген учур да кездешет. Буга э жана е тамгаларынын колдонулушу мисал боло алат. Сөз башында э тамгасы колдонулса, сөз ортосунда жана сөз аягында е тамгасы колдонулуп, бирок бул эки тамга бир гана тыбышты билдирет. М и с а л ы: *эмгек, эртең менен, электр энергиясы*.

Кыргыз графикасында к, г сыяктуу тамгалардын ар бири эки түрдүү тыбышты билгизет. М и с а л ы: 1) *кол, орок, акыл — көл, күрөк, өкүл*; 2) *торгой, кыргый, агар — бүгүн, тегирмен, көгөр*.

Ушундай эле көрүнүштү биз ж тамгасынын колдонулушунан да байкайбыз. Буга төмөнкүдөй сөздөрдү мисал келтирүүгө болот: 1) *жарык, жеңиш, тажрыйба, эжигей*; 2) *журнал, жури, абажур, этажерка*. Биринчи топтогу мисалдарда айтылган [ж] менен экинчи топтогу мисалдарда айтылган [ж] тыбышынын айырмасы бар. Бирок бул эки тыбыш бир гана ж тамгасы менен белгиленет.

Кээ бир тамгалар жанаша айтылган эки тыбышты белгилөө үчүн колдонулат. Мындай графикалык белгилер йоттошкон тамгалар деп аталат. Алар: я(йа), е(йэ), ё(йо), ю(йу). М и с а л ы: *таяк, аяк, баятан, чие, киед, иет, коён, боёк, тоёт, куюн, оюн, суюк*. Бул жерде да тыбыш менен тамгалардын саны бири-бирине туура келе бербейт. Алсак, *таяк* деген сөздө төрт тамга жазылып турган менен, мында беш тыбыш бар. Алар: [т], [а], [й], [а], [к]. Ал эми *чие* деген сөздө үч тамга, төрт тыбыш бар ([ч], [и], [й], [е]).

Эгерде [оо], [уу] сыяктуу созулма үндүүлөр [й] тыбышынан кийин келип айтылса, анда йоо, йуу болуп жазылбастан, ёо, юу түрүндө жазылат. М и с а л ы: *боёо* (бойоо эмес), *таёо* (тайоо эмес), *аюу* (айуу эмес), *союу* (сойуу эмес). Мындай учурда тыбыштардын да, тамгалардын да саны бирдей болуп чыгат. Аны төмөнкүдөй салыштыруудан ачык байкайбыз: *боёо* деген сөз төрт тамгадан турат, мында [б], [о], [й], [оо] сыяктуу төрт тыбыш бар; *аюу* деген сөз үч тамгадан турат, мындагы тыбыштардын саны үчөө — [а], [й], [уу]. Бирок [үү], [өө] созулмалары [й] тыбышынан кийин колдонулган болсо, кадимки калыбында жазыла берет; *чийүү, күйүү, күйөө, сүйөө*. Бул мисалдарда тамгалардын саны тыбыштардыкына караганда көптүк кылат, анткени созулма үндүүлөрдүн ар бирөө эки тамга менен берилип жатат.

§ 24. Азыркы кыргыз алфавити

Ар бир тилде колдонулуп жүргөн бардык тамгалардын белгилүү тартипке салынган ирети а л ф а в и т деп аталат.

Ушул кылымдын кыркынчы жылдарынын башында кыргыздар орус графикасына негизделген жаңы алфавитке өткөндүгү туурасында биз буга чейин сөз кылдык. Бул алфавитке орус графикасында колдонулган 33 тамганын бардыгы берилип, улуттук тилдин тыбыштык составындагы өзгөчө тыбыштарды толук белгилөө үчүн дагы үч тамга кошумчаланды. Алар: *ө, у, ң*. Кошумчасы менен бирге эсептегенде, кыргыз алфавитинин составы 36 тамгадан турат. Созулма үндүүлөр кыска үндүүлөрдү белгилей турган тамгаларды эки кайталап жазуу аркылуу белгиленди: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү*. Кыргыз тилинде да *я, ю, е, ё* сыяктуу йоттошкон тамгалар бар, булар кыргыздын төл сөздөрүн жана орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү жазууда колдонулат. Ошентип, кыргыз алфавитинин жалпы составы төмөнкүдөй тамгалардан турат: *А, Б, В, Г, Д, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Ц, Ч, Щ, Ш, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я*.

Ажыратуу (*ъ*) жана ичкертүү (*ь*) белгилери өзүнчө тамга катары алфавиттин составында жүргөнү менен, булар эч кандай тыбышты билдирбейт. Бул эки тамга кыргыз лексикасына орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө (*съезд, разъезд, пальто, толь*) гана жазылат.

Сөздүктүн ар кандай түрлөрү, тизмелер, китепканалар картотекасы ж. б. алфавит тартиби боюнча түзүлөт, алфавит тартибине салууда сөздүн башкы тамгасы гана эмес, андан кийинки тамгалары да толук бойдон эсепке алынат. Ошондо гана сөздөрдүн жайгаштырылышы толук алфавиттик тартипке келет. Тамгалардын алфавиттик тартибин жакшы билген адам сөздүктөрдөн же ар кандай тизмелерден керектүү сөздөрдү, фамилияларды, картотекадагы көрсөтүлгөн китептерди ж. б. тез таап алат, өзү да алфавит тартибине салып тизме түзүүгө же ошол сыяктуу башка иштерди аткарууга жөндөмдүү болот. Демек, алфавит тартибин жатка билүүнүн жогоркудай практикалык иштерде чоң мааниси бар.

§ 25. Орфография жана анын мааниси, практикалык милдеттери жөнүндө жалпы түшүнүк

Тил аркылуу байланыш-катыш жасоо, пикир алышуу, негизинен, эки түрдүү формада боло тургандыгы жалпыга белгилүү. Мунун биринчиси, оозеки речъ, адамдар өз ара сүйлөшүп, пикир алышып жаткан белгилүү бир учур үчүн гана кызмат кылса, экинчиси, жазуу аркылуу берилген речъ, тескерисинче, узак убакыт бою сакталып, адам баласынын бир нече муундарын (мурункулар менен кийинкилерди) өз ара байланыштырып туруучу касиетке ээ.

Жазуу аркылуу болуучу байланыш-катыш үчүн тилдин жалаң гана графикалык системасы жетиштүү боло бербейт. Графикалык каражаттарды (тамгаларды) колдонуп, ар ким өз билгенинче жаза берсе, анда бир эле сөз кээде бир нече түрдүү болуп жазылып, орфографиялык баш аламандыкка алып келиши мүмкүн. Айтылышы менен жазылышы бири-бирине төп келбей, орфограммаларды пайда кылуучу тилдик кубулуштар көп учурда сөздөрдүн тыбыштык составындагы комбинациялык жана позициялык өзгөрүүлөрдүн эсебинен жаралат. М а с е л е н, *күн, тун* деген эки сөзгө *-да, -бы, -га* мүчөлөрүн улап айтып көрсөк, оозеки речте булар *күндө, түндө, күмбү, түмбү, күңгө, түңгө* болуп, үч түрдүү колдонулары талашсыз (биринчисинде сөздүн унгусу — *күн, тун*, экинчисинде — *күм, түм*, үчүнчүсүндө — *күң, түң* түрүндө айтылат). Бирок орфографияда мындай айтылыштар эсепке алынбайт. Ошондуктан *күн, тун* деген сөздөр өзүнүн унгу түрүндөгү абалын өзгөртпөй, бардык учурда бирдиктүү нормага салынып, бир түрдүү жазылат. Эгерде орфографиялык эрежелер эске алынбай, ар ким айтылышына карата жаза берсе, анда *кара ат, ала карга, он беш, качты, туссуз* деген сөздөр *карат, алагарга, омбеш, кашты, туссуз* болуп жазылышы да ыктымал.

Кандай жазыларын тийиштүү орфографиялык эрежелер аркылуу тактап коюуга туура келген (башкача айтканда, орфограммалардан турган) сөздөр ар бир тилде болбой койбойт. Орфографиянын милдети мына ушундай сөздөрдү бир түрдүү жазууга жетектөөчү эрежелердин илимий негизин аныктап, алардын практика жүзүндө туура колдонушун камсыз кылуу болуп саналат.

Жалпыга орток (жалпы элдик) мүнөздөгү бирдиктүү нормалардын болушу — адабий тилдин эң негизги белгилеринин бири. Адабий тилди толук өздөштүрүү үчүн оозеки сүйлөөдө

да, жазуу иштеринде да анын бардык тилдик нормаларын туура колдоно билүүгө үйрөнүү керек. Орфографиялык нормалар, адабий тилдин башка нормалары сыяктуу эле, тил маданиятын көтөрүүнү, сабаттуулукту өркүндөтүүнү көздөйт.

О р ф о г р а ф и я — адабий тилдин жазууда колдонулуучу бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы. Орфографиялык эрежелер сөздөрдү туура жазуунун ар кандай маселелерин өз ичине камтыган төмөнкүдөй негизги бөлүмдөрдөн турат:

1. Сөздүн жана сөз мүчөлөрүнүн (морфемалардын) жазылыш эрежелери.

2. Сөздөрдү бирге, бөлөк жана араларына дефис белгисин коюп жазуунун эрежелери.

3. Баш тамгаларды жазуунун эрежелери.

4. Сөздөрдү ташымалдап жазуунун эрежелери.

Булардын ар биринин өзүнчө милдети жана негиз катары таяна турган ички принциптери бар. Ошондуктан алардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

§ 26. Уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы жалпысынан эки түрдүү орфографиялык принципке негизделген. Анын бирөө — морфологиялык принцип, экинчиси — фонетикалык принцип.

1. Морфологиялык принцип. Мындай принцип көбүнчө уңгу сөздөрдүн жазылышына негиз болот. Бул принцип боюнча уңгу сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбай, жазууда алардын уңгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык көрүнүшү, негизинен, өзгөрүлбөй сакталууга тийиш. Демек, морфологиялык принцип уңгу сөздөрдүн түрдүүчө өзгөрүп айтылышына карабай, бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Маселен, айтылышы *жээке, текстин, бүрөө, өкөө* болуп угулганы менен, морфологиялык принцип боюнча бул сөздөр *жээкке* (жээк + га), *тексттин* (текст + нын), *бирөө* (бир + өө), *экөө* (эки + өө) болуп, уңгу түрүндөгү калыбы бузулбай жана мүчөлөрдүн да тыбыштык составы толук сакталып жазылышы орфографиялык жактан туура деп эсептелинет.

Эгерде созулма үндүүлөр бир сөз ичинде кабат келип калса, оозеки речте анын бардыгы тең созулуп айтылбастан,

көбүнчө кийинки муундагысы кыска үндүү катары колдонулат. Морфологиялык принцип боюнча мындай сөздөрдүн бардык муундарындагы созулма үндүүлөр жазууда толук сакталат. М и с а л ы:

айтылышы:

жазылышы:

баалу

баалуу

суулу

суулуу

тоолу

тоолуу

уулу (уулу заттар)

уулуу (уулуу заттар)

тууралу

тууралуу

улоо (балык улоо)

уулоо (балык уулоо)

таану

таануу

мээлө

мээлөө

ээлө

ээлөө

күнөөлө

күнөөлөө

жоопту

жооптуу

күүлү

күүлүү

каарду

каардуу

бороонду

бороондуу

Жазылышы жогоркудай морфологиялык принципке негизделип, бирок айтылышы жазылышынан бир аз өзгөчөлөнүп турган сөздөрдүн пайда болушу кыргыз тилиндеги үндүү, үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде же жанаша колдонулган эки сөздүн арасында комбинациялык өзгөрүүгө учурап айтылышына байланыштуу. Мына ушундай жалпы закон ченемдүүлүктүн натыйжасында бир сөз ичинде же жанаша келген эки сөздүн аралыгында [ч] тыбышы [ш] тыбышына өтүп, же болбосо [н] тыбышы [ң] же [м] тыбышына өтүп айтыла бериши мүмкүн.

Ункудагы кээ бир каткалан үнсүздөрдүн жумшарып же жумшак үнсүздөрдүн каткаландашып айтылышы да мына ушундай өзгөрүүлөрдүн түрүнө кирет. Бирок жазууда мындай айтылыштар эсепке алынбай, сөздөрдүн унгу түрүндөгү бөлүгү өзүнө таандык тыбыштык көрүнүштү толук сактап кала берет. Демек, унгу сөздөрдүн өзүнөн кийин ар кандай мүчөлөр жалганып же экинчи бир сөз менен жанаша айтылып калган учурдагы абалын морфологиялык принцип эсепке алып отурбайт.

Ошондуктан мындай сөздөрдүн айтылышы менен жазылышы бири-бирине төп келбей, кээ бир айырмачылыктар бо-

луп калуусу мүмкүн. Муну төмөнкүдөй мисалдардан ачык байкоого болот:

жазылышы:

качты
кечти
ишенбе
тунма
көрүмбөйт
бүгүнкү
наңга
тузсура
көз сал
созсо
таап ал
кеп айт
ак уй
ала карга
көк улак
жооп бер
топ бер

айтылышы:

кашты
кешти
ишембе
тумма
көрүмбөйт
бүгүңкү
наңга
туссура
көссал
сосо
таабал
кебайт
агуй
алагарга
көгүлак
жооппер
топпер

Морфологиялык принцип боюнча төмөнкүдөй сөз айкаштарынын ар бир составдык бөлүгү айрым-айрым ажыратылып жазылат:

жазылышы:

кара уй
тору ала
сары ала
кара ала
тору ат
көрө элек
бара элек
бере алат
ала алат

айтылышы:

каруй
торала
сарала
карала
торат
көрэлек
барэлек
бералат
алалат ж. б.

2. Фонетикалык принцип. Ункудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карата сөз мүчөлөрүнүн өзгөрүп айтылышы — кыргыз тилине өтө мүнөздүү көрүнүш. Ошол себептүү кыргыз тилинде мүчөлөр эң эле көп варианттуу болуп колдонулат. Орфографияда алардын белгилүү бир вариантын гана калтырып, кал-

гандарына орфографиялык укук бербей коюуга, башкача айтканда, бардыгын бир формага келтирип жазууга эч мүмкүн эмес. Маселен *-лар* мүчөсүнүн 12 вариантта (*-лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр*) колдонулуп айтылышын бир гана түргө келтирип коюуга туура келсе, анда *таштар, аттар, малдар, жолдор* деген сөздөр *ташлар, атлар, маллар, жоллар* болуп жазылууга тийиш. Бул тилдик норманы бузгандык болор эле. Ошондуктан *-лар* мүчөсүнүн сөзгө жалганып айтылган бардык 12 варианты жазууда толук берилүүгө тийиш. Мисалы: *аталар, энелер, тоолор, көчөлөр, айбандар, кийимдер, коёндор, үнсүздөр, балыктар, жемиштер, тооктор, бөжөктөр*.

Унгулар жана ага жалганып айтылган сөз мүчөлөрү биринен биринен ажыратылбай чогуу жазылгандыктан, кыргыз орфографиясынын жогоркудай эки принциби бир сөз ичинде эле өз ара айкалышып турат. Анткени сөздүн бир бөлүгү (унгусу) морфологиялык принципке негизделсе, ошол эле сөздүн экинчи бөлүгү (мүчөлөрү) фонетикалык принципке негизделип жазылат. Бирок бул эки орфографиялык принциптин жогоркудай нормалары бардык эле сөздөр үчүн туруктуу колдонула бербейт.

Кээ бир сөздөрдө морфологиялык принциптин талабы толук сакталбай, ага фонетикалык принцип үстөмдүк кылып кетиши да мүмкүн. Мындай сөздөрдүн унгулары өзүнүн баштапкы (унгу түрүндөгү) тыбыштык көрүнүшүн сактабай, мүчөлөр аркылуу бир аз өзгөрүп айтылган калыбында жазылат. Демек, фонетикалык принцип мындай сөздөрдүн мүчөлөрүн гана эмес, унгуларын да бир аз камтый кеткендиктен, унгу сөздөрдүн жазылышы толук бойдон морфологиялык принципке негизделбей, фонетикалык принципке да баш ийип калат. Муну унгунун аягындагы кээ бир каткалаң үнсүздөрдүн мүчөдөгү үндүүлөр аркылуу жумшарып айтылышын жана жазууда да ушундай айтылышы толук сактала берерин көрсөтүүчү төмөнкүдөй мисалдар аркылуу далилдешке болот:

китеп + ы — китеби

бутак + ы — бутагы

тап + уу — табуу

көнүк + уу — көнүгүү

ысык + ыраак — ысыгыраак

көп + ыраак — көбүрөөк

ак + ыш — агыш

чап + ыш — чабыш

тап + ыл — табыл

тик + ыл — тигил ж. б.

Кыргыз тилиндеги кээ бир унгу сөздөр айрым мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу тыбыштык составын өзгөртүп, бир аз

кыскарган түрдө да айтылып калат. Жазууда да ушундай айтылышы толук сактала берет. Тактап айтканда, бул уңгу сөздөрдүн жазылышында да фонетикалык принцип көбүрөөк үстөмдүк кылат.

М и с а л ы:

бала + лар — балдар
жыйын + а — жыйна
кыйын + а — кыйна
оюн + а — ойно
жумуш + а — жумша
сана + оо — саноо
тиле + оо — тилөө
эрин + ы — эрди

эки + оо — экөө
алты + оо — алтоо
жети + оо — жетөө
сары + гыч — саргыч
дайын + ы — дайны
мурун + ы — мурду
карын + ы — карды
орун + ы — орду ж. б.

Таандык мүчө жалганганда *карын, мурун, эрин, орун* сыяктуу уңгу сөздөрдүн жогоркудай өзгөрүп кетүүсү тилде орфографиялык норма катары биротоло бекиген көрүнүш эмес. Ошондуктан уңгу сөздөрдүн таандык мүчө аркылуу өзгөрүлүп же өзгөрүлбөй толук сакталган эки түрүнө (*карыны — карды, муруну — мурду, эрини — эрди, оруну — орду*) бирдей орфографиялык укук берилет. Демек, көрсөтүлгөн уңгу сөздөрдүн таандык мүчө аркылуу айтылган учуру морфологиялык принцип боюнча да жазыла берүүгө тийиш.

Таандык мүчөнүн жалганышы *кайын, ийин, кийим, моюн, оюн, айыл ж. б.* уңгу сөздөрдүн тыбыштык составын да өзгөртүп, аяккы муунундагы үндүүнүн кыскарып айтылышына себепчи болот. **М и с а л ы:** *кайын + ы — кайны, ийин + ы — ийни, кийим + ы — кийми, моюн + ы — мойну, оюн + ы — ойну, айыл + ы — айлы ж. б.* Кыргыз орфографиясында бул сөздөрдүн жогоркудай өзгөрүп айтылышына да жана өзгөрүлбөй, тыбыштык составын толук сактап айтылган түрүнө да бирдей укук берилет. Ошондуктан булар *кийми — кийими, айлы — айлы, мойну — моюну, ийни — ийини ж. б.* болуп, эки түрдүү жазыла берет.

Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу этиштерге *-ыл* мүчөсү жалганганда, уңгу менен мүчөнүн чеги так ажырабай, экөө тең деформацияланган абалга чейин келип жетет. Жазууда да алардын мына ушундай көрүнүшү толук сакталат. **М и с а л ы:**

там + ыл — таамп
чап + ыл — чаап

көп + ып — көөп
өп + ып — өөп
кап + ып — каап
сеп + ып — сээп ж. б.

Созулма үндүүлөр менен аяктаган сөздөргө *-ып* мүчөсү төмөнкүдөй кыскарган формада жалганат, жазууда да ушул түрү толук сакталат:

саа + ып — саап
жаа + ып — жаап
куу + ып — кууп
оо + ып — ооп ж. б.

3. Дифференциялык жана традициялык принциптер. Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин жалпы системасын кеңири камтыган жогоркудай эки негизги принципке караганда, үстөмдүгү алардан азыраак болгон дагы эки орфографиялык принцип бар. Анын бирөө *д и ф ф е р е н ц и я л ы к* (айтылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон омоним сөздөрдү бири-биринен ажыратып жазуу принциби), экинчиси *т р а д и ц и я л ы к* принцип деп аталат. Булардын ар биринин жөнү төмөнкүчө.

Оозеки речте бири экинчисинен айырмаланбай, айтылышы окшош болгон кээ бир сөздөрдү бири-биринен айырмалап (бирине экинчисин окшоштурбай) жазуу үчүн колдонула турган орфографиялык принцип дифференциялык принципке жатат. Мындай принцип кыргыз тилиндеги айрым бир сөздөрдүн жазылышына гана таралган. Оозеки айтылышта бири-бирине омонимдеш болуп, экөө тең созулма үндүү менен айтылып, бирок жазууда бири кыска, экинчиси созулма үндүү аркылуу жазылып жүргөн *сулу — сулуу, бүлө — бүлөө* сыяктуу сөздөр жогорудагы орфографиялык принципке дал келүүчү фактыларга жатат.

Оозеки речте эле эмес, айрым адабий чыгармаларда да бул сөздөр алиге чейин созулма үндүү менен берилип келе жатат. Демек, булардын омоним сөздөр катары колдонулуп жүрүшү азырынча толук бойдон жоюлуп кете элек. Муну адабий чыгармалардан келтирилген төмөнкүдөй мисал аркылуу далилдесек болот: *Арпа, буудай, сулуулар эжигейдей болуп бышып калгандыктан, машина менен чаап, ошол талаага бастырып алуу үчүн Алмарек Ичке-Тасманын оюна көчүп барды (Жантөшев). Макмалга сайма сайгандай Кавказдын*

сулуу жерин көр (Токомбаев). Эр бүлөөнүн көбү казатта (Сыдыкбеков). Кылычтай болгон ак канжар Бүлөө таш менен кайраган (Осмонкул).

Кыргыз тилинде *гүл* жана *күл* деген сөздөрдү өз ара айыр-малоо үчүн гана бирөөнүн *г*, экинчисин *к* тамгасы менен жазууга туура келгенин байкоо кыйын эмес. Кыргызстандын түндүгүндө *гүл* деп айтуу анча мүнөздүү болбогондугу *килем*, *күмбөз* сыяктуу сөздөрдүн [г] эмес, [к] тыбышы менен башталып айтылышы жана кыргыз орфографиясында да ушундай жазылсын деп нормаланып калышы аркылуу ачык көрүнүп турат. Анткени *килем*, *күмбөз* деген сөздөр да *гүл* сыяктуу эле кабыл алынган иран сөздөрү жана иран тилдеринде булар [к] эмес, [г] тыбышы менен айтылат. Кыргыз тилинде [г] сөз башында колдонулбагандыктан, *гилем*, *гүмбөз* болуп айтылуучу сөздөр *килем*, *күмбөз* түрүндө айтылып калган жана ушундай айтылыш боюнча жазылып да жүрөт. Демек, *гүл* деген сөз да *күл* болуп айтылышы толук закон ченемдүү көрүнүш. Проф. К. К. Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) бул сөздүн азыркы кезге чейин жогоркудай эки түрдүү айтыларын ачык белгилеп кеткен.

Мына ошентип, *гүл* (кызыл гүл, алманын гүлү) жана *күл* (куурайдын күлү, күл чыгаруу) болуп, эки түрдүү жазуунун себеби айтылышы окшош болгон эки сөздү бири-биринен ажыратуу (дифференциялоо) максатына көбүрөөк байланыштуу деп айтууга толук негиз бар.

Айтылышы бири-бирине окшош келип, бирок жазууда бири экинчисинен айырмаланып, *кан* жана *хан* түрүндө эки башка берилип жүрүштүн себеби да жогоркудай эле принципке байланыштуу болуу керек. Бул эки сөздүн кийинкиси проф. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө *хан* эмес, *кан* түрүндө негизги вариант катарында берилген, анткени оозеки речте (орфографияда эмес) бул сөздүн башкы тыбышы [к] аркылуу айтылат да, *кан* түрүндөгү (орусча *кровь*) башка бир сөз менен омонимдеш болуп колдонулат.

Бир эле сөздүн ар кандай тыбыштык көрүнүшкө ээ болгон варианттарынын ар бири өз алдынча сөз болуп, маани жагынан алганда бирине экинчиси таптакыр туура келбей калышы да мүмкүн. Ошондуктан мындай сөздөрдүн ар бир вариантына бирдей орфографиялык укук берилет. Анткени түпкү теги боюнча булар бир эле сөздүн ар башка варианты болгону менен, тил практикасында ар бири өз алдынча лексикалык каражат катары кызмат өтөйт. Буга кыргыз тилиндеги *дүйнө* — *дүнүйө*,

табыш — тыбыш, чабынды — чамынды, форма — борум, завод — зоот, ряд — ирет ж. б. сөздөрдү мисал кылууга болот. Мурда *дүйнө* жана *дүнүйө* бир эле сөздүн эки башка тыбыштык көрүнүшү болуп колдонулуп келген болсо, кийин булар бир-биринен ажырап (дифференцияланып), маани жагынан алганда ар бири өзүнчө сөз болуп бөлүнүп кетти.

Аны төмөнкүдөй мисалдардан ачык көрүүгө болот: *тынчтыкты жактоочулардын бүткүл дүйнөлүк конгресси, биринчи дүйнөлүк согуш, экинчи дүйнөлүк согуш, дүйнө бөлүктөрүнүн географиясы, жаныбарлар дүйнөсү, байыркы дүйнөнүн тарыхы, дүйнө жүзү, дүйнөлүк рекорд, дүйнөлүк чемпион, атагы бүткүл дүйнөгө белгилүү, дүйнөдөн так өтүү* ж. б. Мына ушул мисалдардагы *дүйнө* деген сөз *дүнүйө* болуп айтылып же жазылып калса, анда тилдик норманы сактабагандык ачык эле сезиле түшөт. Анткени азыр *дүнүйө* деген сөздүн мааниси *мүлк, байлык* дегенди билдирип, *дүйнө* деген сөздүн маанисине эч жакындашпай калды.

Ал эми *форма — борум, завод — зоот, ряд — ирет* деген сөздөрдүн ар бирөө өзүнчө сөз болуп колдонулуп кетиши да кийинки варианттарынын таптакыр башка мааниге өтүп кетипине байланыштуу келип чыккан тилдик кубулуш десе болот.

Азыр *борум* «кооздук», «сулуудук», «көркөмдүк», «салттуулук» деген мааниде колдонулуп жүрүшүнө төмөнкүдөй мисалдар далил боло алат: *Борумуңдан, боз бала, Воздопчочу, садага* (Осмонов). *Борумдуу элден ажырап, Бозоруп кайда жүрдүңүз?* (Эшмамбеттин Токтогулга учурашкандагы ырынан). *Борумуңду көргөндө, Бозодой ичим кайнады. Жаза берсем бир китеп, Керме-Тоонун боруму. Мурунуң борум мистедей* (бул мисалдар К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» берилген).

Кыргыз тилинде малга карата *зоот тукум, зоот мал, зоот жылкы, зоот уй, зоот чалыш* ж. б. сыяктуу сөз айкаштары кеңири колдонулуп келген. Мындагы *зоот* орус тилинен кабыл алынган *завод* (жылкы заводу) деген сөздөн пайда болгон. Кыргыз тилиндеги мындай сөз айкаштары *завод тукум, завод жылкы, завод чалыш* болуп колдонулушу эч мүмкүн эмес, анткени *зоот* менен *завод* эки башка мааниде колдонулуп, бири-биринен кескин айырмаланып кеткен.

Проф. К. К. Юдахин *ирет* деген сөздүн түпкү тегин орус тилиндеги *ряд* менен байланыштырып карайт. Бирок *ирет* орусча *ряд* менен болгон маанилик байланышын жогото баштап, акырында ага эч кандай жакындыгы болбогон бир нече

жаны мааниге ээ болуп кеткен. Алсак, К. К. Юдахин *ирет* деген сөздүн биринчи маанисин гана орус тилиндеги *ряд* менен бир аз жакындаштырат, ал эми калган үч мааниси болсо орус тилиндеги мааниден алда канча алыс турат.

М. И. Матусевич орус тилиндеги *цирк*, *фонтан*, *фантазия* деген сөздөрдүн жазылышы айтылышына толук окшошпой калышы бул сөздөрдүн традициялык принцип боюнча жазылып жүргөндүгүнө байланыштуу деп карайт. Орус тилиндеги айтылышы боюнча алганда, *цирк* эмес, *цырк* (маселен, *цыплёнок* болуп жазылган сыяктуу), ал эми *фонтан*, *фантазия* деген сөздөрдүн бирөөнүн гана эмес, экөөнүн тең биринчи мууну *а* тамгасы аркылуу жазылууга тийиш эле. Бирок француз, немец тилдеринде *цирк* деген сөз *ы* эмес, *и* аркылуу жазылып жана кийинки эки сөздүн биринчиси *о*, экинчиси *а* менен берилип жүрүшү орус орфографиясында да традиция катары кабыл алынып кеткен. Традициялык принциптин бул сыяктуу ролу кыргыз орфографиясынан да байкалат. Бирок кыргыз тилиндеги бардык эле кабыл алынган сөздөр жазылыш традициясын өзү менен кошо ала келген эмес. Кыргыз орфографиясындагы традициялык принцип орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр үчүн гана кеңири мүнөздүү.

Кыргыз тилиндеги араб, иран сөздөрү жергиликтүү шартка толук баш ийдирилип, кыргызча айтылышы боюнча жазылат. Анткени бул кабыл алынган сөздөр кыргыз лексикасына биротоло бекип, төл сөз катары сиңип калгандыктан, кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна толук баш ийип бүткөн. Демек, кыргыз тилиндеги *мектеп*, *китеп*, *адабият*, *маданият*, *анар*, *арзан*, *шаар*, *базар* ж. б. толуп жаткан араб, иран сөздөрүн атайлап иликтегенде гана кыргыздын төл сөздөрү эмес деп ажыратпаса, жөнүчө алганда булардын эч кандай «бөлөк-бөтөндүгү» байкала койбойт. Арабча да, иранча да билбеген эл мындай сөздөрдүн түп нускадагы айтылышы менен жазылышы кандай экендигин так биле албайт. Ошондуктан мындай сөздөрдүн кыргыз тилиндеги азыркыдай айтылып жүргөн түрүн өзгөртүп, традициялык принцип боюнча мурдагы калыбына келтирип жазышка мүмкүн эмес, анткени көбүнчө оозеки речте гана колдонулуп жана оозеки реч аркылуу кыргыз лексикасына кабыл алынып отургандыктан, жалпы эл массасы бул сөздөрдүн түп нускасын кескин өзгөртүп, эне тилинин тыбыштык закондоруна багындырып алган.

Араб-иран сөздөрүнө караганда, орус тилинен кирген сөздөрдүн орфографиялык нормага салыныш маселеси оңойго турган жок. Ал учурдагы социалдык факторлорго жараша улам өзгөрүлүп, улам жаныча каралып жүрүп отурду. Орус тили кыргыздарга чоочун тил эмес. Ошондуктан орус сөздөрү да тааныш, аларды күндөлүк байланыш-катышта көп угуп, өздөрү да көп колдонуп жүрүшөт. Мындай лексикалык каражаттар кыргыз тилине түрдүүчө жолдор менен кабыл алынып, кыргыздар булардын орус тилиндегидей колдонулуш нормаларын (айтылышы менен жазылышын) практика жүзүндө өздөштүрө баштаган сайын, кыргыз орфографиясында да бул маселе кайрадан каралып, өзгөртүлүп отуруп, 1953-жылкы бекитилген эрежелер жыйнагында төмөнкүчө талап коюлду: «Мурунку орфографияда Улуу Октябрь социалисттик революциясынан мурун орус тилинен кыргыз тилине кирген кээ бир сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол коюлган. Азыркы орфографияда алар орус орфографиясы боюнча жазылат».

Бирок кыргыз лексикасына Октябрь революциясынан мурда кирген бардык эле орус сөздөрүн орус орфографиясындай бир түрдүү жазууга мүмкүн боло бербегендиктен, 1955-жылы Кыргыз ССР агартуу министрствосу тилчи адистер менен басма сөз кызматкерлеринин кеңешмесин өткөрүп, орфографиялык эрежелердин айрым жерлерин кайрадан тактап чыгып, аны менен бирге *сот, турма, чиркөө, ирет, бөтөлкө, каамыт, самоор, меш, соко, момосуй, кемсел, желетке* сыяктуу бир катар сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү эрежелерге толуктоо кийирген эле. Булар кыргыз элинин улуттук басма сөзү жок мезгилде кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна баш ийип, эне тилибиздин лексикалык составына төл сөздөр сыяктуу эле синип кеткен. Ошондуктан буларды орус тилиндегидей орфографиялык норма боюнча жазганга караганда, жалпы элдик нормага салып, кыргызча айтылышы боюнча жазуу алда канча ылайыктуу болору талашсыз. Демек, жогоркудай кабыл алынган сөздөрдү *хомут, соха, церковь, суд, бутылка* деп, орус тилиндегидей жазууга эч мүмкүн эмес десек болот.

Жалпысынан алганда, жогоркудай саналуу гана сөздөргө тарабаганы менен, кыргыз орфографиясынын бул принциби орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган жана дагы кабыл алынып жаткан лексикалык каражаттардын жалпы негизин кеңири камтыйт.

§ 27. Сөздөрдү бөлөк, бирге жана араларына дефис белгисин коюп жазуу

Тексттеги сөздөрдү бириктирбей, ар бирин айрым-айрым жазуу принциби айтылып жаткан ойду так, туура түшүнүүгө да, сүйлөмдөгү ар бир сөздүн чегин ажыратып таанууга да толук мүмкүндүк берет. Мына ушундай практикалык зарылчылыктан улам ар бир сүйлөмдөгү өзүнчө лексикалык мааниси бар атооч сөздөр (зат, сын, сан, ат атоочтор), этиштер, тактоочтор гана эмес, кызматчы сөздөрдүн бардык түрү (байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр, модаль сөздөр) жана тууранды сөздөр менен сырдык сөздөр да бири-биринен бөлүнүп, айрым жазылат.

Эгер сөздөрдү бири-бирине туш келди эле кошуп жаза берүүгө туура келсе, анда ошол кошулуп жазылган сөздөрдүн айрымдары таптакыр башка маанидеги бир сөз катары кабыл алынып калышы да мүмкүн. Маселен, «сонун кураганбы?» деп, нерсенин бири-бирине куралышы жөнүндө айтылып жаткан сөз «сонункураганбы?» болуп жазылса, анда бир нерсени сонун көрүү дегендей таптакыр башка маани келип чыгар эле. Демек, бөлөк жазылууга тийиш болгон ар башка сөздөрдүн ушул сыяктуу өз ара айкалышкан түрүн бириктирип жазганда, алар таптакыр башка маанидеги сөздөргө окшоп калат. Муну төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот:

бат ат — батат	кара май — карамай
кур алды — куралды	суу май — суумай
жай калды — жайкалды	ал ачык — алачык
куркак тал — кургактал	ал аман — аламан
мал алат — малалат	ант алат — анталат ж. б.

Орфографияда жалпы эле сүйлөм ичиндеги ар кандай сөздөрдүн чегин ажыратып, бири-биринен айырмалап жазуу маселеси гана каралбастан, татаал сөздөрдүн составдык бөлүктөрүн бириктирип же бөлүп жазуу, араларына дефис белгисин коюп жазуу жөнүндөгү маселе да каралыш керек. Ансыз орфографиялык бирдиктүүлүктү толук камсыз кылууга мүмкүн эмес. Демек, орфографияда татаал сөздөрдүн жазылышы боюнча атайын принциптердин жана анын негизинде иштелип чыккан эрежелердин болушу зарыл.

Бирок татаал сөздөрдүн бардык түрлөрүн бир гана эрежеге багындырып жазуу мүмкүн эмес, анткени алардын ар бир түрүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Ошондуктан татаал

сөздөрдүн жазылышы кыргыз орфографиясында төмөнкүдөй үч түрдүү эрежеге негизделген.

1. Тарыхый жагынан татаал сөз болуп эсептелген менен, составдык бөлүктөрү өз ара биригип, тыбыштык түрүн өзгөртүп жиберген жана тилдин азыркы абалында жөнөкөй сөз катарында колдонулуп жүргөн сөздөр бирге жазылат. М и с а л ы:

улутун (улуу+тын)

бүгүн (бу+күн)

унчук (үн+чык)

китепкана (китеп+кана)

быйыл (бу+жыл)

токсон (тогуз+он)

таяке (тай+аке)

сексен (сегиз+он)

агайын (ага+уни)

кантип (кандай+этип)

кайнене (кайын+эне)

чугой (чу+кой) ж. б.

Эгер татаал сөздөрдүн жогоркудай өз алдынча колдонулбаган жана мааниси да жоюлуп кеткен бөлүктөрү жанындагы түгөйүнөн бөлүнүп, өзүнчө басым менен айтылса, андай татаал сөздөрдүн ар бир бөлүгү айрым-айрым жазылат: *кара өзгөй, кара мүртөз, кеч курун, калы килем, өрө кийиз, чар карга, коң карга, актив сөрөй, ак жуумал, чала моңол, бир жаңсыл, бир саам, суй жыгыл, төрт түлүк, бышы кулак, көк шилти, тай талаш, бир оокумда, жай баракат, төш жары, орто саар, керт башы, тири карак, өнө бою.*

Адамдардын, жаныбарлардын бир нече сөздөн турган татаал энчилүү аттарынын бардык составдык бөлүктөрү чогуу жазылат: М и с а л ы: *Керимкул, Кожожаш, Мамбеткерим, Турдумамбет, Эркесары* (адам аттары), *Бөрүбасар, Алгара, Аккула, Суркоён, Сарала, Суречки, Гүлсары* (жаныбарлардын энчилүү аттары) ж. б.

Өз аты менен катар колдонулган же өз атынын ордун басып, ылакап катары колдонулуп кеткен адам аттарынын (татаал аттардын) ар бир сөзү айрым-айрым жазылат. М и с а л ы: *Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Жаңыл Мырза* ж. б.

2. Кошмок сөздөрдүн ар бир составдык бөлүгү бириктирилбей, айрым-айрым бөлүнүп жазылат. М и с а л ы: *таш бака, алп кара куш, кош аяк, айры куйрук, таш көмүр, темир жол, бала бакча, жол башчы, кара жыгач, козу карын, ат кулак, ит мурун, эчки маарак, кара боор, эжеке бээ саа* ж. б.

Татаал сандардын жана татаал сын атоочтор менен тактоочтордун, татаал этиштердин ар бир бөлүгү айрым-айрым жазылат: *он беш, эки жүз элүү, кырк биринчи; көк ала, мала кызыл, кара күрөң, ак ала; ар качан, бир кезде, таң эртең*

менен, таңга маал, кечке жуук, бара албады, алып бара кой, берип жибер, сүйлөй бер, көрүп отургула, таап бергиле ж. б.

Жардамчы этиш жат кээ бир негизги этиштер менен биригип кетип, ат түрүндө айтылса, ал негизги этишке кошулуп, бирге жазылат: *Бараткан жолубуз алыс. Кайда баратышкан экен? Окуудан тарап келатышкан балдар.*

3. Кош сөздөрдүн арасына дефис белгиси коюлуп жазылат. Кыргыз тилиндеги кош сөздөр, негизинен, төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт.

1) Сыңар маанилүү кош сөздөр: *арык-торук, аркы-терки, бала-бакыра, кыз-кыркын, кемпир-кесек, жип-шуу, кийим-кечек, жолдош-жоро, ыйлап-сыктап, кейип-кепчип, будуң-чаң, оңой-олтоң, кем-карч, кир-кок, кийим-кече, эгин-тегин, жоон-жолпу, чай-пай, эт-мет, май-сай, эптеп-септеп, тыйын-тылыр, төркүн-төс, кең-кесири.*

2) Түгөйлөрдүн эч бири өз алдынча колдонулбаган жана маани бербеген (туяк маанилеш) кош сөздөр: *уйгу-туйгу, акыр-чикир, ыйкы-тыйкы, кажы-кужу, ыз-быз, илең-салаң, азан-казан, ымыр-чымыр, бирин-серин, убай-чубай, уңкул-чуңкул, өңгүл-дөңгүл, алай-дүлөй, оргу-баргы.*

3) Түгөйлөрү бир-бирине маанилеш (синонимдеш) кош сөздөр: *күбүр-шыбыр, оюн-шоок, ачык-айкын, кайгы-капа, бөлөк-бөтөн, чыр-чатак, күч-кубат, алдуу-күчтүү, курал-жарак, тууган-туушкан, жарды-жалчы, сурап-тилеп, сылап-сыйпап, арып-ачып, жадырап-жайнап, арыз-арман, куулук-шумдук, жорук-жосун, кылык-жорук, кеп-сөз, төкпөй-чачпай.*

4) Карама-каршы маанилүү (антонимдеш) кош сөздөр: *өйдө-төмөн, улуу-кичүү, эртели-кеч, келим-кетим, жакшы-жаман, ары-бери, тердеп-кургап, чоң-кичине, маңдай-тескей, жоон-ичке, жайы-кышы, баш-аяк, кары-жаш.*

5) Жамдама кош сөздөр: *курт-кумурска, чымын-чиркей, ит-куш, айыл-кыштак, ата-эне, кыз-келин, ун-талкан, чыны-чайнек, аяк-табак, айран-сүт, кант-чай, жер-суу, коон-дарбыз, алма-өрүк, кой-эчки, музоо-торпок, кулун-тай.*

6) Кайталама кош сөздөр: *улам-улам, кайра-кайра, жүрө-жүрө, бара-бара, араң-араң, тез-тез, бат-бат, узун-узун, чоң-чоң, башма-баш, колмо-кол, көзмө-көз, жекеме-жеке, оозмо-ооз.*

Кошмок сөз тибиндеги төмөнкүдөй географиялык аттардын ар бир бөлүгү айрым-айрым жазылып, арасына дефис белгиси коюлат: *Талды-Булак, Чоң-Далы, Кум-Бел, Узун-Акмат, Тянь-Шань, Ысык-Көл, Чоң-Сары-Ой, Тескей-Ала-Тоо ж. б.*

§ 28. Баш тамгалардын колдонулушу

Жазуу иштеринде баш тамгалар жалпысынан төмөнкүдөй үч түрдүү орфографиялык милдет аткарат.

Биринчиден, баш тамгалар чекит, суроо, илеп белгилеринен же көп чекиттен кийин жазылган айрым сүйлөмдөрдүн башталышын айырмалап көрсөтүү милдетин аткарат. Ошону менен бирге, алар тексттеги ар бир сүйлөмдүн өз ара-чегин ажыратып турат. Бул жагынан алганда баш тамгалардын колдонулушу жалаң гана орфография эмес, синтаксис үчүн да чоң мааниге ээ.

Экинчиден, баш тамгалар сүйлөмдөгү энчилүү аттарды жалпы аттардан айырмалап жазуу үчүн колдонулат. Демек, энчилүү аттар бардык учурда (сүйлөмдүн кайсы жеринде колдонулса да) баш тамга менен жазылууга тийиш. Баш тамгалар аркылуу жалпы ат да, энчилүү ат да болуп колдонулган сөздөрдүн (*алтын — Алтын, эрмек — Эрмек, кең арал — Кең Арал, чоң таш — Чоң Таш*) кандай мааниде айтылып жаткандыгы ачык көрүнүп турат. Демек, баш тамгалардын сөз маанилерин ажыратуу жагына да бир аз катышы бар.

Үчүнчүдөн, ыр саптары да көбүнчө баш тамгалар менен башталып жазылат. Ырдын ар бир сабы өзүнчө сүйлөм болбо-со да, анын биринчи сөзүн баш тамга менен жазуунун негизги максаты ошол саптарды белгилүү формага келтирип, башталышын айкыныраак көрсөтүү болуп саналат.

Булардын ичинен өзгөчө татаал энчилүү аттарга арналган орфографиялык эрежелерде көп чаташуулар болуп, орфографиялык бирдиктүүлүктү сактоо оңойлук менен ишке ашпай, бир катар практикалык кыйынчылыктар туулбай койбойт. Көп түрдүү орфографиялык талаптардын негизинде иштелип чыккан мындай эрежелерди толугу менен эсте сактоо жана жазуу иштеринде туура колдоно билүү үчүн булардын ар биринин жөнүн ачык түшүнүп алуунун эң чоң практикалык мааниси бар.

Орфографиялык эрежелерде көрсөтүлгөн талаптарга ылайык, бир катар татаал энчилүү аттардын бардык сөздөрү баш тамга менен жазылат. М и с а л ы: *Кыргыз Республикасы, Россия Федерациясы, Америка Кошмо Штаттары, Кичи Азия, Орто Азия, Борбордук Азия, Батыш Европа, Ыраакы Чыгыш, Жаңы Зеландия, Түндүк Кавказ ж. б.*

Бир нече сөздөн турган төмөнкүдөй географиялык, административдик-территориялык аттардын *арал, жарым арал, кырка тоолор, булуң, кысык, деңиз, океан, область, көчө ж. б.*

сөздөрдөн турган аяккы бөлүгү кичине тамга менен, калгандары баш тамга менен жазылат: *Түндүк Муз океаны, Балтика деңизи, Кара деңиз, Жер ортолук деңизи, Каспий деңизи, Арал деңизи, Дарданелл кысыгы, Магеллан кысыгы, Алай кырка тоолору, Кавказ кырка тоолору, Филиппин аралдары, Куриль аралдары, Балкан жарым аралы, Таймыр жарым аралы, Челюскин тумшугу, Фин булуңу, Перекоп мойногу, Волга-Дон каналы, Орто-Токой суу сактагычы, Жети-Өгүз району, Ош областы, Фергана өрөөнү, Ленин көчөсү, Ала-Арча көчөсү, Жетиш аянты ж. б.*

Адабий же искусство чыгармаларынын, газеталардын, журналдардын, китептердин аттары тырмакчага алынып, көп сөздөн тургандарынын биринчи сөзү баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен башталып жазылат: *«Таң алдында», «Тоо арасында», «Биринчи мугалим», «Каныбек», «Сынган кылыч», «Олжобай менен Кишимжан», «Манас», «Эр Табылды», «Согуш жана тынчтык», «Тынч Дон», «Абай» (адабий чыгармалар), «Сынган бугу», «Ибарат», «Ак тамак, көк тамак», «Камбаркан», «Көкөй кести», «Насыйкат» (күүлөрдүн аттары), «Көл боюнда», «Айчүрөк», «Чолпон», «Ажал ордуна», «Аида», «Отелло», «Спартак» (искусстволук чыгармалар), «Кыргыз туусу», «Кыргыз маданияты», «Асаба», «Кут билим», «Республика», «Ала-Тоо», «Чалкан», «Байчечекей» (газета, журналдардын аттары) ж. б.*

§ 29. Сөздөрдү ташымалдап жазуу

Эгерде сөз жазып келе жаткан жолго батпай калса, анын батпай калган бөлүгүн экинчи жолго жазууга туура келет. Бирок сөздөрдү бир жолдон экинчи жолго туш келди бөлө берүүгө болбойт. Ал ташымалдын төмөнкүдөй эрежелерине ылайык иштелүүгө тийиш.

1. Сөздөр бир жолдон экинчи жолго муун тартиби боюнча ташымалданат: *чар-ба, кар-ма, ке-реге же кере-ге, тан-далма же тандал-ма, канаттуулар же канат-туулар*. Ар бир созулма үндүү бирден гана муун түзгөндүктөн, созулма үндүүлөрдүн тамгаларын бири-биринен ажыратып ташымалдоого болбойт: *тала-ада эмес, талаа-да; коро-олор эмес, короо-лор; жэ-эктеги эмес, жээк-теги.*

2. Эгерде сөз бир гана муундан турса, аны бөлүктөргө ажыратып ташымалдоого болбойт. Ошондуктан *он, өр, эл, жер,*

той, акт, нефть, уу, ээ, жаак, уук, ээр, күү, төө сыяктуу бир муундуу сөздөр бөлүнбөстөн, чогуусу менен бир сапка жазылат.

3. Эки муундан турган *ага, ата, атак, аалам, аары, араа, эне, эшик, ээле, элек, өмүр, өтүк, ысык, оона, уула, унаа, ишен, имер* сыяктуу сөздөрдү ташымалдап жазууга болбойт. Анткени бул сөздөрдүн бир гана тыбыштан турган (үндүү тыбыштан турган) муунун өзүнчө калтырып, калган бөлүгүн экинчи жолго ташып жазуу ылайыксыз. Демек, бул сөздөр *а-га, а-та, а-так, аа-лам, аа-ры, а-раа, э-не, э-шик, ээ-ле, э-лек, ө-мүр, ө-түк, ы-сык, оо-на, уу-ла, у-наа, и-шен, и-мер* болуп, муунга бөлүнүшү боюнча ташылбастан, бардыгы чогуу (экинчи жолго бөлүнбөй) жазылат.

4. Сөздүн *е, ё, ю, я* сыяктуу жалгыз тамга менен берилген муунун өзүнчө бөлүп ташымалдоого болбойт. Ошондуктан *та-я, сы-я, то-ё, бо-ё, чи-е, акаци-я, арми-я, ю-мор, я-щик* болуп ташылбайт. Бул келтирилген мисалдардагы *акация, армия* деген сөздөр *ака-ция, ар-мия* болуп ташылышы мүмкүн, калгандары ташымалдоого ылайыксыз.

5. Ичкертүү (*ь*), ажыратуу (*ъ*) белгилерин өзүнөн мурунку үнсүз тыбыштан бөлүп ташымалдоого болбойт. Ошондуктан *батал-ъон, консул-ътация, раз-ъезд, под-ъезд* болуп ташылбастан, *баталь-он, консуль-тация, разъ-езд, подъ-езд* болуп ташылышы эрежеге туура келет.

6. Үндүүлөр арасында айтылган эки окшош үнсүз тыбышты чогуу койбостон, бири-биринен ажыратып ташымалдоо керек: *мас-са (ма-сса эмес), кас-са (ка-сса эмес), тон-на (то-нна эмес), салтанат-туу (салтана-ттуу эмес), кат-та (кат-тта эмес), тап-па (та-ппа эмес), булак-ка (була-кка эмес), жээк-ке (жээ-кке эмес).*

§ 30. Сөз варианттары, алардын түрлөрү жана жазылышы

Кыргыз тилинде эки, айрымдары андан да көп варианттуу болуп колдонулган бир катар сөздөр бар. Бирок булардын бардык эле варианттары орфографиялык эрежеге туура келе бербейт. Мындай сөздөрдүн көпчүлүгүнүн бир гана түрү орфографиялык вариант болуп эсептелип, калгандары оозеки айтылышта же жергиликтүү диалектилерде гана колдонулган (орфографиялык нормага сыйбаган) сөз варианттарына жатат. Буга төмөнкүлөрдү мисал кылып көрсөтүүгө болот.

**Орфографиялык
варианттар:**

*балчык
жагжай
мына бу
маки
мөөн
пейил
пияз
тоот
табылгы
тыгыз
обон
чабалекей*

**Оозеки жана диалектилик
варианттар:**

*балкыч
жакжай
мобу, мабу
баки
бөөн
бейил
быяз, мыяз
тобот, тогот
тобулгу
тыкыс
абан, абен
чабиекей ж. б.*

Жогоркудай көп варианттуу сөздөрдүн орфографиядан орун алып, жазыла берүүгө тийиш болгон адабий варианттарын аныктоо жана колдонууга сунуш кылуу иши орфографиялык сөздүктүн милдеттерине жатат.

Кыргыз тилинде бардык түрү жазыла бере турган сөз варианттары да бар. Аларга төмөнкүлөр жатат: *бак — бакты — бакыт, убак — убакыт — убакты, бардык — барлык, түрдүү — түрлүү, тара — тарка, аткар — атказ, өткөр — өткөз, куткар — кутказ, далдал — далдалчы, жапан — жапайы, силк — силки, жый — жыйна, жыш — жышы, жышаан — жышаана, жымыр — жымкыр, отур — олтур, тайгак — тайгалак, чалкасынан — чаңкасынан, чуму — чумку ж. б.*

Л Е К С И К О Л О Г И Я

§ 31. Лексикология жана анын предмети, милдеттери

Тилдеги бардык сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексика (грекче *lexis* — «сөз») деп аталат. Аны тилдин сөздүк составы же лексикалык составы деп да атоого болот. Тилдин сөздүк составын (лексикасын) изилдөөчү илим лексикология деп аталат. Бул термин грек тилинин *lexis* — «сөздүк состав» жана *logos* — «илим», «окуу» сыяктуу эки сөзүнөн куралган, жалпы мааниси «сөздөр жөнүндөгү илим» же болбосо «сөздүк состав жөнүндөгү окуу» дегенге туура келет. Бул илим сөздөрдүн маанисин, колдонулушун, өнүгүү булактарын, пайда болушун ж. б. маселелерди изилдейт. Мына ушундай милдеттерине жараша лексикология илими бир нече тармактарга бөлүнөт. Анын бирөө семасиология деп аталат (бул грек тилинин *semasia* «белги», «тамга» жана *logos* «илим», «окуу» деген сөздөрүнөн куралган). Мында тилдин сөздүк составындагы сөздөр маани жактан текшерилет. Сөздөрдүн көп маанилүү болушу, көп маанилүүлүктүн өнүгүү, пайда болуу жолдору, себептери элдин коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, маданий өнүгүшү ж.б. маселелер менен тыгыз байланышта каралат. Булардан тышкары, омонимдер, синонимдер, антонимдер да семасиологиянын изилдөө объектилерине жатат.

Сөздөрдүн чыгыш тегин, анын кайсы тилдерден кабыл алынгандыгын ж. б. маселелерди тарыхый планда текшерүү лексикологиянын этимология деген бөлүмүнүн милдети болуп саналат (бул термин грекче *etymon* «чындык» жана *logos* деген сөздөрдөн куралган). Энцилүү аттарды — адам аттары менен жер-суу аттарын изилдөө ономастиканын (грекче *onoma* «ат», «атоо» деген сөздөн алынган) милдетине жатат.

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү, объективдүү чындыктагы заттар менен кубулуштар жеке сөздөр менен гана

эмес, туруктуу сөз айкаштары (татаал сөздөр) менен да аталат. Булар да жеке сөздөр сыяктуу эле атоо (номинативдик) функциясын аткарат. Мындай милдетти тилдин лексикалык составындагы фразеологиялык сөз айкаштары да аткара тургандыгы белгилүү. Тилдин сөздүк составындагы фразеологиялык айкаштардын көпчүлүк бөлүгү, мааниси боюнча алганда, жеке сөздөргө шайкеш келип, алар сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсү болуп да колдонула берет. М и с а л ы, *ташка тамга баскандай* (таамай, так), *кара кылды как жарган* (калыс, адилет), *кулак-мурун кескендей* (жымжырт, тыптынч), *жүрөгү жок* (коркок), *союп каптагандай* (окшош), *ооздугу жок аттай* (адепсиз, тартиби жок) сыяктуу фразеологизмдердин жеке сөздөрдөн турган синонимдери бар. Демек, булар тилде жеке сөздөр сыяктуу эле атоо функциясын аткарат.

Жалпы эле фразеологизмдердин ар кандай түрлөрүн изилдей турган илим тармагы лексикология курсунун өзүнчө бир составдык бөлүгү болуп саналат (бул туурасында «Фразеология» бөлүмүндө өзүнчө сөз болот).

Тилдин лексикалык системасындагы сөз каражаттарын топтоп, атайын иштелип чыккан принциптердин негизинде ар кандай сөздүктөргө бириктирүү (сөздүк түзүү) иштери тил илиминде л е к с и к о г р а ф и я (грекче *leksikos* — «сөздүк» жана *grapho* — «жазамын») деп аталат.

Ошентип, лексикология тилдин лексикалык каражаттарын түрдүүчө аспектиде изилдөөдө көп кырдуу проблемаларды кучагына аларын анын жогоруда аталып өткөн тармактарынын өзү эле ачык көрсөтүп турат. Лексикалык составды изилдөө жеке лексикологиянын да, ошондой эле жалпы лексикологиянын да милдетине жатат. Мунун төмөнкүдөй себептери бар. Ар бир тилдин сөздүк составынын өз-өзүнө тиешелүү ички бөтөнчөлүктөрү болуу менен бирге, дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерге жалпы мүнөздүү орток белгилер да болбой койбойт. Демек, ар бир тилдеги сөздөр бир маанилүү да, көп маанилүү да болушу мүмкүн, ар бир тилдин омонимдери, синонимдери, антонимдери, фразеологизмдери, эскирген сөздөрү, жаны пайда болгондору, лексикалык кабыл алуулары ж. б. сөзсүз болууга тийиш. Адабий тил бар жерде сөздөрдүн ар түрдүү стилистикалык катмарлары жаралбай койбойт.

Жалпы лексикология менен жеке лексикология (жеке бир тилдин сөздүк составын иликтей турган лексикология) өз ара тыгыз байланышта болуп, бирин экинчиси толуктап, бири-бирин илимий-теориялык жоболор, факт материалдар менен

байытуу аркылуу өнүгөт, чындалат, бири экинчисине таасирин тийгизет.

§ 32. Сөз жана анын мааниси. Сөз жана түшүнүк

Сөздүн эмне экендигине так аныктама берүү лексикологиянын алиге чейин толук чечилип бүтө элек татаал маселелеринин бири десек болот. Мындайча алып караганда жөнөкөй сыяктанып сезилгени менен, «Сөз деп эмнени айтабыз?» деген суроого азырынча толук жыйынтыкталып бүткөн так жооп табыла элек. Бул маселеге кайрылган авторлордун ар биринин ою ар башка чыгып, бир пикирге келише албай жаткандыгы көптөгөн илимий эмгектерде, окуу китептеринде ж. б. такай айтылып жүргөндүгү белгилүү. Бирок сөздүн аныктамасына катышы болгон авторлордун ар бири сөздү тилдин эң негизги (башкы) единицасы (бирдиги) деп эсептешет. Демек, сөздүн талаш туудурбаган жана толук колдоого ээ болгон негизги белгилеринин бири деп мына ушуну эсеп кылсак болот. Бул белгинин түпкү негизи төмөнкүдөй бир катар маанилүү факторлор аркылуу жаралган.

Дүйнө жүзүндөгү ар бир элдин тилинин лексикалык байлыгы анын сөздүк составы аркылуу аныкталат. Тилдин тыбыштык, грамматикалык түзүлүшү да сөздүк составдагы сөздөр менен тыгыз байланышта, алар сөздөр аркылуу гана жашай алат. Сөз менен байланышы болбогон, андан тышкары турган тыбыштык жана грамматикалык түзүлүштүн системасы болушу мүмкүн эмес.

Тилдеги ар бир тыбыш сөздөрдү кураштырып түзүүнүн материалы жана аларды айтуу үчүн керектелүүчү белги катарында колдонулат. Сөз үчүн керектелбеген болсо, анда мынчалык көп түрдүү тыбыштардын пайда болушу да мүмкүн эмес эле. Сөздүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон бөлүктөрү (жалпысынан «мүчө» деп аталып жүргөн морфемалар) да сөздөргө жалганып, аларды өз ара байланыштыруу, же маанисин өзгөртүп, жаны лексикалык каражаттарды түзүү үчүн жумшалат. Демек, булардын да сөз менен тикеден тике байланышы бар, мүчөлөр ансыз тилдик каражат катары өз алдынча жашай да албайт. Сөз болмоюнча биз өзүбүздү курчап турган айлана-чөйрөдөгү, объективдүү чындыктагы ар бир нерсенин, кубулуштун атын же алар жөнүндөгү өзүбүздүн түшүнүгүбүздү белгилеп туюндура албайбыз. Сөздүн эң негизги

белгиси мына ушул номинативдик (атоо) функциясы болуп саналат (латынча помен «ат», «наам» дегенди билдирет). Сөздөрдүн катышы менен сөз айкаштары жана сүйлөмдөр түзүлүп, алар аркылуу биз өз ара пикир алышуу, сүйлөшүү мүмкүндүгүнө ээ болобуз.

Тил үйрөнүү ошол тилдин күндөлүк байланыш-катышта жыш колдонулуп, турмуштук эң зарыл түшүнүктөрдү билгизген сөздөрдү үйрөнүүдөн башталат. Сөздөрдүн маанисин түшүнмөйүнчө жана сөздөр кандай грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулуп, сөз айкаштары менен сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүнө айланарын билмейинче, тилди практика жүзүндө үйрөнүп чыгуу да мүмкүн эмес.

Демек, сөз — ар бир тилдин эң башкы, борбордук бирдиги. Ал бири-бири менен өз ара тыгыз байланышы бар тилдик бирдиктердин бардыгына база болуп, аларды өзүнө топтоп турган татаал жана көп аспектилүү бирдик (многоаспектная единица) болуп саналат. Мындай аныктамага негиз болгон башкы факторлор жогоруда аталып өттү.

Тилдеги сөздөр тыбыштардын өз ара айкалышынан куралгандыктан, алардын ар бири өзүнчө тыбыштык тиркем (комплекс) катары элестелип турат. Бир нече тыбыштан куралбастан, жалгыз тыбыштан турган *уу* (уу чөптөр), *ээ* (үйдүн ээси), *оо* (жүгү ооду) сыяктуу сөздөр тилдин сөздүк составында эң эле аз, мындайлар бирин-серин гана учурайт. Сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгү эң кеминде эки же андан көп тыбыштардан турат. Бирок сөздөрдү тыбыштардын жөнүнчө эле айкалышы катарында эсеп кылууга болбойт. Бир нече тыбыштан турган, бирок эч кандай маани бербеген формалдуу айкалыштар өз алдынча сөз боло албайт. Сөздүн дагы бир негизги касиети анын белгилүү бир мааниге ээ болуп турушунда. Андай болбогондо *жаратылыш, курулуш, турмуш, эмгек, саякат, кыштак, жайлоо, асман, мейкиндик, аалам* ж. б. сөздөрдүн ар бири эмнени, кандай түшүнүктү туюндурары бизге белгисиз болуп, булар тилдин лексикалык системасында өз алдынча сөз катары жашай албас эле. Сөздүн мааниси белгилүү бир тыбыштык тиркемге (бир нече тыбыштардын тобунан турган комплекске) бекиген, аны менен тыгыз байланышкан абалда болуп, ошол тиркем менен бирдикте сөздүн өзүн да жаратуучу ички негиз катары кызмат кылат. Демек, тыбыштар сөздүн материалдык формасын, ал эми маани болсо анын ички маңызын, мазмунун түзөт. Бул экөөнүн өз ара тыгыз байланышы, биримдиги аркылуу гана сөз өзүнүн толук белгилерине ээ боло алат.

Бирок сөздүн мааниси менен анын тыбыштык жагынын бири-бири менен болгон жогоркудай ички байланышын, ошондой эле нерсенин наамы менен ошол нерсенин өзүнүн байланышын кандайдыр бир предметтик негизи бар байланыш катарында кароого болбойт. Анткени сөздүн тыбыштык жагында ошол сөз аркылуу туюнтулуп жаткан нерсенин материалдык белгилери же кандайдыр бир башка касиеттери кошо чагылдырылган эмес. Ошондуктан, маселен, эгерде кандайдыр бир сөз семантикалык жылышка дуушар болуп, мааниси өзгөрүп кеткен болсо, ошого жараша анын тыбыштык жагы да кошо өзгөрө бербейт. Же сөздүн тыбыштык жагындагы өзгөрүү менен бирге анын мааниси да кошо өзгөрүп кетпейт. Бир эле нерсенин аты дүйнөдөгү ар башка тилдерде ар түрдүүчө колдонулуп жүрүшү аркылуу да сөз менен нерсенин же сөздүн мааниси менен анын тыбыштык жагынын ортосунда шарттуу гана байланыш бар экендигин байкай алабыз. Анткени ар кандай тилде сүйлөгөн элдердин нерсе же анын сын-сыпаты, сан-өлчөмү, кыймыл-аракети ж.б. жөнүндөгү түшүнүгү, негизинен, жалпы, окшош болгондугуна карабастан, алардын сөз аркылуу туюнтулушу бардык тилдерде бирдей эмес, ар башка.

Ар бир сөздүн материалдык формасы тыбыштардан турган үчүн сөздөр тыбыштар аркылуу айтылат жана экинчи тарапка угулат, кабыл алынат. Экинчи тараптын сүйлөгөнү биринчи тараптагыларга угулат. Мына ошентип, тыбыштар аркылуу гана сөздөр колдонулат, адамдар сүйлөө мүмкүндүгүнө ээ болот. Тыбыштардын мындан башка да төмөнкүдөй маанилүү касиети бар. Сөздөгү ар бир тыбышты (фонеманы) өзүнчө тамга менен белгилеп, ар бир сөздүн көзгө көрүнүп жана окула турган элесин жаратууга да болот. Демек, тыбыштар сөздөрдү жазуу, басмага түшүрүү ишине да негиз боло алат. Биздин колдонгон жазуубуздун тыбыштык жазуу экендиги да мына ушуга байланыштуу.

Тилдин лексикалык составындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү нерселерди, кубулуштарды, сапаттык же башка белгилерди, кыймыл-аракетти атоо үчүн колдонулат. Андай сөздөргө *жаратылыш, жер, суу, китеп, стол, үй, өмүр, кыял, достук, акылмандык* жана башкаларды мисал кылууга болот. Ал-абалды, кыймыл-аракет процессин *иштөө, куруу, басуу, кел, тур, бар, оку, отур, көр, аткар, жуун, эскерт* сыяктуу сөздөр билдирет. Сын атооч, сан атооч сөздөр болсо заттын сын-сыпатын, белгисин, сан-өлчөмүн, иретин туюнтат. Бул айтылгандар лексикалык мааниси бар сөздөргө жатат.

Жогоркудай лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдүн сөз айкашындагы, сүйлөм ичиндеги өз ара байланышын, мамилесин, бири-бири менен болгон катышын билдирүүчү кызматчы сөздөр да бар. Мындай сөздөр тилде номинативдик функция аткарабайт. Алар: байламталар (*жана, менен, бирок, анткени*), бөлүкчөлөр (*го, бейм, өтө, эң, өңчөй, гана, эле*), жандоочтор (*карай, көздөй, сыяктуу, жөнүндө, карата, сымак, чалыш, сайын*).

Сөз — көзгө көрүнүп, сезилип-туюлуп, колго урунуп турган конкреттүү нерсенин гана эмес, ошол жөнүндөгү түшүнүктүн да аты. Маселен, *тоо* деген сөз бизге көрүнүп, же биз үстүндө басып-туруп, же болбосо кыдырып көрүп чыккан конкреттүү бир тоо эмес, жалпы эле тоо жөнүндөгү түшүнүктү да туюндурат. Биз тоону көрбөй туруп, тек гана *тоо* деген сөздүн өзүн уккан болсок, анын эмне экендиги биздин аң-сезимибизге дароо эле жетет. Анткени тоонун тоо экендиги бизге мурдатан белгилүү, ал жөнүндө бизде белгилүү түшүнүк бар. Ошол түшүнүктүн аты аталса, ал биздин аң-сезимибизге жетет, биз аны кабылдайбыз. Ар кандай түшүнүктүн элеси бизге сөз аркылуу келип жетет.

Т ү ш ү н ү к — реалдуу чындыкта болгон нерселердин, кубулуштардын жалпы жана эң негизги белгилеринин элеси. Түшүнүк жалпы элдик (дүйнөдөгү бардык калайык-калк үчүн жалпы) мүнөзгө ээ, анын улуттук чеги болбойт. Ал эми сөздөр болсо белгилүү бир тилде сүйлөгөн калк үчүн гана жалпы, алар дүйнөнүн бардык калкы үчүн жалпы боло албайт. Демек, сөздүн жалпылыгынын улуттук чеги бар. Ошол себептен дүйнө жүзүндөгү тилдердин саны көп. Эгерде бардык сөздөр бүткүл дүйнө калкына жалпы болуп колдонулган болсо, анда дүйнө жүзүндө мынчалык көп тилдердин болушу мүмкүн эмес эле.

Сөздөр сөз айкашынын же сүйлөмдүн карамагына түшкөн учурда алардын ар биринин лексикалык маанисине грамматикалык маанилер да кошулат. Ошондо гана сөздөр бири-бири менен байланышып, сүйлөм түзүүгө, адамдар бири-бири менен сүйлөшүү, пикир алышууга мүмкүн болот. Маселен, *шаардын эли* деген сөз айкашындагы *шаар, эл* деген сөздөргө жалаң гана лексикалык эмес, элдин шаарга таандык экендигин көрсөткөн грамматикалык маанилер да кошулду. Тактап айтканда, бул эки сөзгө жалганган жогоркудай мүчөлөр (жөндөмө мүчө, таандык мүчө) булардын бирине экинчиси таандык экендигин туюнткан грамматикалык байланыштын келип чыгышын уюштурду.

Сөздөр сүйлөмдүн составында колдонулганда кандай грамматикалык маанилерге ээ болорун байкаш үчүн *окуучу, мектеп, кел* деген сөздөрдү эң мурда лексикалык жактан талдап көрөлү: *окуучу* — мектепте окуган, мектеп жашындагы бала же кыз; *мектеп* — жаш жеткинчектерге (окуучуларга) билим, тарбия берүүчү окуу мекемеси; *кел* — бир жерден экинчи жерге баруу, белгилүү бир жайга кирүү. Бул айтылгандар жогорку үч сөздүн лексикалык маанилерине жатат.

Аталган үч сөздү катыштырып, «Окуучулар мектепке келишти» деген сүйлөм түзүп, мындагы ар бир сөздү грамматикалык жактан талдап көрөлү: *окуучулар* — зат атооч, көптүк санда, атооч жөндөмөсүндө, сүйлөмдүн ээси; *мектепке* — зат атооч, жекелик санда, барыш жөндөмөсүндө, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү; *келишти* — этиш, көптүк санда, айкын өткөн чак, сүйлөмдүн баяндоочу. Булар жогорку сөздөрдүн грамматикалык маанилерине жатат.

Сөздүн лексикалык маанилерине караганда, грамматикалык маанилери алда канча жалпы жана абстракттуу мүнөздө болот. Маселен, зат атооч жана этиш сөздөр тилде канчалык кенири, көп экендигине карабастан, алардын зат атооч же этиш экендигин билдирген грамматикалык маани бул эки сөз түркүмүнүн ар бир тобуна жалпы тиешелүү болуп турат. Ошол себептен тилдин лексикалык системасындагы *дыйканчылык, жер, суу, тоо, таш, техника, шаар, кыштак, айыл, көчө, курулуш* ж. б. сөздөргө орток болгон грамматикалык маани булардын заттык белгилеринин негизинде келип чыккан болсо, *кел, кет, оку, жаз, тур, жат, иште, чурка, ал, бер, карма, ж-йна, жумша, ойно* сыяктуу сөздөрдү жалпы камтыган грамматикалык маани бул этиштердин кыймыл-аракетти туюндурушуна карата пайда болгон. Же болбосо илик жөндөмөсүнүн мүчөсү -нын белгилүү бир зат атооч сөзгө гана эмес, ошол типтеги башка сөздөргө да бирдей жалгана бергендиктен (*эненин, атанын, баланын, айылдын, мектептин, келечектин, чарбачылыктын, техниканын* ж. б.), бул грамматикалык маанинин да жалпылыгы ошончолук кенири.

Ал эми лексикалык маани болсо жогоркудай сөздөрдүн ар биринин жеке өзүнө гана тиешелүү болуп, грамматикалык мааниге караганда алда канча конкреттүү келет. Демек, ар бир зат атооч сөздүн, же ар бир этиштин (ошондой эле башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн да) жеке өзүнө таандык болгон өзүнчө лексикалык мааниси бар. Мына ошондуктан, маселен, *жер* деген сөздүн маанисине *суу* деген сөздүн

мааниси туура келбейт, *курулуш* деген сөзгө *кыштак*, *айыл*, *чарба*, *тиричилик*, *жер*, *тоо*, *таш* ж. б. сөздөр маани жактан дал келе бербейт. Ошондой эле *оку*, *жаз*, *иште*, *ойно*, *ал*, *бер* ж. б. этиш сөздөр да семантикалык жактан бири-биринен айырмалуу, анткени булардын ар бири — өзүнчө лексикалык бирдик.

Бирок сөздүн лексикалык маанисинде да белгилүү даражада жалпылык бар, анткени сөз конкреттүү бир нерсенин аты болуу менен бирге, ал ошол типтеги (ошонун өзүнө жалпы окшоштугу бар же ошол категорияга кире турган) дагы башка нерселерди да жалпы туюндура турган касиетке ээ. Маселен, *балта*, *кетмен*, *чалгы*, *күрөк* деген сөздөрдү алсак, булар биз көрүп турган, же колубузга алып, урунуп жүргөн ушул конкреттүү куралдардын өзүн билдирүү менен бирге, чоң-кичинесине, узун-кыскасына, тышкы формасына же дагы башка белгилерине карабастан, белгилүү жалпылыкка ээ болуп турган ошол типтеги дагы башка балталардын, кетмендердин, чалгылардын, күрөктөрдүн да жалпы аты болуп колдонула берет. Анткени бул куралдардын ар бирине тиешелүү болгон түшүнүктүн өзүндө да ушул сыяктуу абстракттуулук жана жалпылап атоочулук даражалары бар. Мындай даражаны биз азыркы кыргыз жана бир катар башка түрк тилдеринин лексикасындагы *мал* деген сөздөн да көрө алабыз. Бул сөз *кой*, *эчки*, *уй*, *жылкы*, *төө* сыяктуу үй айбандарына байланыштуу бир канча конкреттүү түшүнүктөрдү өз кучагына бириктирип, алардын жалпы наамы катары колдонулат. Ал гана эмес, *мал* деген сөз жалпылап, өз кучагына камтып турган кеңири түшүнүктүн айрым бир бөлүгүн туюндурган *жылкы* деген сөздү алсак, бул сөз ушул эле малдын *кулун*, *тай*, *кунан*, *жабагы*, *байтал*, *бышты*, *асый*, *бээ*, *айгыр* деп аталуучу түрлөрүн өз ичине камтыган жалпы түшүнүктү билдирет.

Мына ошентип, сөз абстракциялоонун жана жалпылоонун куралы болуп саналат. Ал ар бир конкреттүү нерсени жана конкреттүү кубулушту гана билдирбестен, ошого окшош же ошол типтеги дагы башка нерселер менен кубулуштарды, алардын ички байланыштарын жалпылап көрсөтөт. Эгерде сөздүн мындай жалпылоочулук касиети болбой, турмуштагы ар бир конкреттүү нерселер, кубулуштар өз-өзүнчө сөз менен атала берсе, анда тилдин лексикасындагы сөздөрдүн саны эбегейсиз көп болуп, тилдин байланыш-катыш курал катары жашап турушу да мүмкүн болбос эле. Же болбосо анын коомдук турмушта колдонулушу да ийкемсиз болуп, эң эле көп баш аламандык келип чыгар эле.

СЕМАСИОЛОГИЯ

§ 33. Сөздүн көп маанилүүлүгү (полисемия). Сөздүн лексикалык маанилеринин түрлөрү

Тилдин сөздүк составындагы бардык сөздөрдүн семантикалык жүгү (семантическая нагрузка) бирдей боло бербейт, анткени бир катар сөздөр сынар мааниге ээ болсо, калгандары көп маанилүү сөздөргө жатат. Ошентип, маани жагынан болгон өзгөчөлүгүнө карата тилдеги сөздөр бир маанилүү жана көп маанилүү болуп, жалпысынан эки топко ажырайт.

Эгерде сөздөр белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн атын билдирип, сынар мааниде гана колдонулса, алар бир маанилүү сөздөргө жатат. *М а с е л е н*, *балык* деген сөз сууда сүзүүгө ылайыкталган канатчалары, куйругу бар, бакалоор менен дем алуучу, омурткалуу суу жаныбарын билдирет. Бул сөздүн мындан өзгөчөлөнгөн дагы башка кошумча мааниси жок. Балыктардын ар бир түрү өзүнчө башка-башка аталышы мүмкүн, бирок алардын жалпы наамы жогоркудай эле балык бойдон кала берет. Демек, бул сөз түрлөрү эң эле көп суу жаныбарын жалпылап атаса да, берген мааниси бирөө болгон үчүн, бир гана маанилүү сөздөрдүн тобуна кирет. Мындай сынар маанилүү сөздөргө *дарак*, *көчө*, *кыш*, *жаз*, *жай*, *күз*, *кар*, *жамгыр*, *жоокер*, *жолоочу*, *кооздук*, *сулуулук*, *көркөмдүк*, *чыгармачылык*, *достук* ж. б. толуп жаткан сөздөрдү мисал кылууга болот.

Бирок тилдин лексикалык составындагы сөздөрдүн көпчүлүк бөлүгү көп маанилүү сөздөрдөн турат. Андай сөздөргө эки же андан көп мааниге ээ болгон сөздөр кирет. *М и с а л ы*, *уңгу* деген сөз кыргыз тилинде төмөнкүдөй эки мааниде колдонулат:

1. Балта, керки, кетмен ж. б. куралдардын сап аштала турган бөлүгү. *Уңгусу карыш чоң кетмен*, *Кол учунда ойносуң* (Осмонкул).

2. Сөздүн мүчөлөргө ажырабаган негизги бөлүгү. *Сөздүн уңгусу*. *Уңгу сөздөр*.

Ал эми көз деген сөздүн мааниси мындан алда канча кеңири:

1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү органы. *Адамдын көзү. Куштун көзү. Койдун көзү.*

2. Бир нерсенин көзөнөгү, ачык жери. *Ийненин көзү. Тузактын көзү. Булактын көзү. Электин көзү. Калбырдын көзү.*

3. Куржундун бир жак бөлүгү. *Мына, куржундун эки көзү толтура бүүдай алып келдик (Жантөшев).*

4. Шакектин же башка буюмдун асыл таш, мончок жана башкалар орнотулган жери. *Шакектин көзү.*

5. Күндүн, айдын бети. *Жылтырайт бак ичинен айдын көзү (Шүкүрбеков). Күндүн көзүн далдалаган ала булуттар өйдө-төмөн көчөт («Ала-Тоо»).*

Көп маанилүү сөздөрдүн бардык маанилери тилдин нечен жылдык өнүгүү процессинде пайда болуп, өнүгүп отуруучу тарыхый кубулуштарга жатат. Сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушу элдин коомдук турмушунун өсүп-өнүгүшү менен да тыгыз байланыштуу.

Алсак, кыргыздын эзелки турмушунда *борбор* деген сөз ордо оюнундагы тегерек чийимдин дал ортосун (чүкө жана «хан» жайгашылган жерин) гана билдирген болсо, кийин бул сөз айлананын (геометриялык фигуранын) дал ортосундагы чекитти атоо үчүн да колдонула баштады. Мындан тышкары, мамлекеттин, республиканын өкмөттүк мекемелери, башкаруу органдары орношкон башкы шаары да *борбор* деп аталып кетти. М и с а л ы: *Борбор шаар. Бишкек — Кыргызстандын борбору. Өнөр жай тармактарынын борбору. Соода тармактарынын борбору. Административдик борбор. Райондун борбору.*

Кыргыз тилиндеги *уюл* (Түндүк уюл), *талкуу* (илимий талкуу, адабий чыгармаларга талкуу уюштуруу), *катор* (кыргыз тилине которуу), *бас* (китеп басып чыгаруу, машинкага басуу), *мүчө* (партиянын мүчөсү, кооперативдин мүчөсү, сүйлөмдүн мүчөсү), *күрөш* (тап күрөшү, саясий күрөш), *өкүл* (элдин өкүлү, коомдук уюмдардын өкүлдөрү) ж. б. сөздөрдүн кийинки мезгилде пайда болгон жаны маанилери элдин социалдык жана экономикалык турмушундагы олуттуу өзгөрүүлөрдүн негизинде пайда болду. Бул сөздөр кыргыз элинин мурдагы турмушунда азыркыдай кең мааниде колдонулган эмес. Алар замандын ошол учурдагы шартына ылайык түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулуп келген. Ал эми жаны маанилери болсо мурдагынын үстүнө келип кошулган семантикалык жылыштардын өзүнчө бир көрүнүшү болуп калды.

Көп маанилүү сөздөрдүн бардык эле маанилери жогоркудай бир семантикалык негизге топтолгон ички байланышын жоготпой, маанилик бирдигин бир калыпта сактап жүрө бербейт. Кээде алар бири-биринен толук ажырап, ар бири өз алдынча сөз болуп кетиши да мүмкүн.

Алсак, азыркы кыргыз тилиндеги *кайчы* I (кайчы пикир, кайчы өтүү) жана *кайчы* II (кайчы менен кесүү, кайчылоо) сыяктуу сөздөрдүн түпкү теги бир, бирок кийин ар бирөө өз алдынча сөз катары бөлүнүп чыккан. Муну аныкташ үчүн *кайчы* I деген сөздүн маанисине «кайчы» деген куралдын формасы жөнүндөгү түшүнүктү салыштырып көрүү эле жетиштүү болот. Жөнүнчө алып караганда, бул эки сөздүн тек жагынан болгон жакындыгы анча байкала бербейт.

Көп маанилүүлүктүн андан ары карай өнүгүшү аркылуу келип чыккан сөздөргө дагы төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот.

КОЛ I — адамдын бир нерсени кармоо, иштөө функциясын аткаруучу мүчөсү. *Барны эки колун артына алып, аркы-терки басты* (Байтемиров).

КОЛ II — кишилерден турган согуштук күч, аскер. *Жарактуу кол куралсын, аба* (Турусбеков).

КОЛ III — кимдир бирөөнүн өзүнө гана мүнөздүү болгон жазуу, арип тартуу өзгөчөлүгү. *Жазылган катты окуп, кимдин колу экенин айыра тааныды. Документке кол коюу.*

УЧ I — кандайдыр бир нерсенин бүткөн, аяктаган жери, чети. *Жеңдин учу. Колдун учу. Таяктын учу.*

УЧ II — калем саптын сыя же туш менен жазууга ылайыкталып, курч металлдан жасалган учтуу бөлүгү (орусча «перо» дегенге туура келет). *Калем сапка жаңы уч саюу. Калем саптын учун алмаштыруу.*

Тилдин азыркы абалы боюнча алып караганда, жогорку сөздөрдүн бири-бири менен ички байланышы жоктой эле сезилет. Анткени булардын маани жактан болгон биримдиги ажырап, ар бири өзүнчө сөз болуп кеткен. Бирок бул сөздөрдүн ар биринин ички маанисине назар салып текшере келгенде, *кол I* деген сөздүн алгачкы маанисинин базасында кийинки эки сөз пайда болгондугу, *уч I* деген сөздүн маанисине ылайык калем саптын учун билдирген өзүнчө сөз пайда болгондугу ачык элестелип турат.

Бир маанилүү сөздөрдүн эмнеге карата айтылып, кандай түшүнүктү билдирип жаткандыгы бардык учурда (сүйлөмдүн ичинде гана эмес, өз алдынча, айрым колдонулган учурда да)

ачык белгилүү болуп турат. Ал эми көп маанилүү сөздөрдүн кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы, негизинен, контекстке карата аныкталууга тийиш. Ансыз булардын кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы анча так болбой калышы да мүмкүн.

Сөздүн көп маанилүүлүгү турмуштагы белгилүү бир нерсенин, кубулуштун наамы экинчи бирөөнө да ошуп өтүү, биринен экинчисине жылышуу аркылуу өнүгө тургандыгын жогоруда келтирилген мисалдардан баам кылсак болот. Көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн бардык маанилери бир мезгилде (же бардыгы чогуу) жарала калбайт. Булардын алгачкысы жана андан кийин өнүгүп чыккан жанысы (жанылары) болбой койбойт. Буга биз жогоруда токтолуп өткөн *көз* деген сөздү мисалга келтирсек болот. Мунун «көрүү органы» деп түшүндүрүлгөн мааниси алгачкы мааниге жатат, калгандары ошонун негизинде кандайдыр бир окшоштуруунун, салыштыруунун натыйжасында өнүгүп чыккан кошумча маанилерден болуп саналат.

Сөздүн алгачкы маанисинин кандайча пайда болгондугун аныктоо мүмкүн боло койчу иш эмес. М и с а л ы, көздүн эмне үчүн «көз» деп аталып калышына же болбосо *тоо, таш, суу, кел, кет, бар, жок* сыяктуу сөздөрдүн кандайча келип чыккандыгына эч ким жооп бере албайт. Анткени булар — далилденбей турган маани (немотивированное значение). Ал эми *көз* деген сөздүн алгачкы маанисинен башка маанилери кайдан келип чыккандыгын аныктоонун эч бир кыйынчылыгы жок. Ошондуктан булар далилдене турган мааниге (мотивированное значение) жатат десек болот.

Сөздүн алгачкы мааниси менен кийинки маанисинин (же маанилеринин) ортосунда мындан башка да олуттуу айырма бар. Сөздүн алгачкы маанисинин ошол аталган нерсеге же кубулушка түздөн-түз тиешеси болот, аны менен тикеден-тике байланышат. Мындай маанилер сөздүн атоо (номинативдик) мааниси деп да, тике мааниси деп да, же эркин мааниси деп да, айтор, түрлүүчө аталып жүрөт. Калган маанилер ошмо маани (переносное значение) деп аталат, анткени алар ошол алгачкы маани аркылуу туюнтулган нерсенин, кубулуштун наамы кийинкилерге да ошуп өтүшү аркылуу жаралган туунду маанилерге жатат. Демек, түпкү маанисин негизинде кийинки (туунду) маанилер пайда болот.

Мындай маанилердин кайсынысы кайдан келип чыгарын, же булардын алгачкысы менен кийинкисин бири-биринен

ажыратып таануу, чынында, бир топ кылдаттыкты талап кылат. Муну билүү үчүн төмөнкүдөй жупташтырылып берилген мисалдарга назар салсак болот:

*ысык суу
терең көл
курч бычак
караңгы түн
адамдын башы
таш дубал
ачуу калемпир
жүк көтөрүү*

*ысык мамиле
терең акыл
курч мүнөз
караңгы адам
көчөнүн башы
таш боор
ачуу сөз
сөз көтөрүү ж. б.*

Сөздүн тике маанисинин эркин маани деп аталып калышынын себеби анын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүндүгүнүн кенен, эркин болушуна байланыштуу. Буга *таш* деген сөздү мисал кылсак болот. Бул сөз өзүнүн тике маанисинде турганда *таш үй, таш дубал, таш жол, таш көпүрө, таш короо, таш дөбө, таш кордо, таш төшөө, таш кулатуу, таш оодаруу, таш тизүү, таш ыргытуу, таш чегүү, шагыл таш, үймөк таш* ж. б. сыяктуу таштан жасалган же жалпы эле таш менен тикеден тике катышы болгон нерселердин, кыймыл-аракеттин аттарын билдирген сөздөр менен эркин айкашка биригип колдонула берет.

Жогоркудай эркин айкалышта эмес, белгилүү бир сөз айкашында (башка сөздөр менен бирге турганда) гана колдонулуучу сөз маанилери да бар. Булар көбүнчө туруктуу сөз айкаштарына (фразеологизмдердин составына) байланган маанилерге жатат. Мындай маанилер эркин сөз айкаштарын түзө албайт, башка сөздөр менен эркин айкалышып колдонулуу мүмкүндүгүнө ээ эмес. Мисалдарга кайрылып көрөлү. Биз *таш* деген сөздүн тике мааниде колдонулушу көптөгөн сөздөр менен эркин айкалышты түзөрүн буга чейин белгилеп өттүк. Бул сөздүн «катуу», «ырайымсыз» деген өтмө мааниге карата болгон катышы *таш боор* сыяктуу сөз айкашында гана көрүнө алат. Анын мындан башка сөздөр менен айкалышып колдонулушу (*таш үй, таш дубал, таш оодаруу, таш тизүү, үймөк таш* ж. б.) жогоркудай өтмө маанини жарата албайт.

Туруктуу сөз айкашына гана телинип, ага биротоло мата-лып, эркин бөлүнүп чыга албаган сөз маанилери *аскар тоо, ак жуумал, кыпча бел, чалкар көл, дырдай жылаңач, керт башы, өнө бою, өрө кийиз* сыяктуу мисалдарда да учурайт. Бул мисалдардагы *аскар, жуумал, кыпча, дырдай, керт, өнө, өрө*

сыяктуу сөздөр жогоркудай түгөйүнөн ажыраса, өзүнө тиешелүү маанисинен да ажырайт. Алардан бөлүнбөй, туруктуу сөз айкашынын бир түгөйү катарында турганда гана белгилүү бир мааниге ээ боло алат.

Мындай көрүнүштөрдү башка тилдерден да көп эле жолуктурушка болот. Мисалы, орус тилиндеги *чревато* деген сөздүн мааниси *чревато последствиями* сыяктуу сөз айкашында гана ачылат. Ал эми *пробудить* деген этиш *желание, интерес, охота* сыяктуу айрым бир сөздөр менен гана айкаша алат: *пробудить желание, пробудить интерес, пробудить охоту*.

Сөздүн туунду маанилеринин айрым бир түрү кээде ошол сөздүн сүйлөмдөгү синтаксистик милдетине түздөн-түз байланыштуу болуп калат. Тактап айтканда, сөз сүйлөмдө колдонулуу ыңгайына жараша негизги маанисинен өзгөчөлөнгөн кандайдыр бир кошумча мааниге да өтүп кетет. М и с а л ы, *Бала тилди суудай билет* деген сүйлөмдү алып карайды. Мында *суудай* деген сөз «мыкты», «өтө так», «абдан» сыяктуу өтмө мааниде турат, бул маани ушул сөздүн баштапкы маанисинен таптакыр башка. Мындай маанинин жаралышы *суудай* деген сөздүн *бил* деген этиш менен айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарып турушуна байланыштуу десек болот.

Кээ бир сөздөр белгилүү бир этиш менен байланышмайынча, тилде өз алдынча сөз катары жашай албайт жана мааниге да ээ болбойт. Алар ошол этиш сөздөр аркылуу гана сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсү болуп колдонула алат. М и с а л ы : *суй* (суй жыгылды), *топук* (топук кылалы), *дыр* (дыр койду), *жек* (жек көрөт), *итатай* (итатайым тутулат) ж. б.

Орус тилиндеги *шляпа* деген сөз «эчтеменин эбин таба албаган энөө, ыкшоо адам» маанисинде колдонулуш үчүн сүйлөмдө баяндооч катары туруш керек: *Ты просто шляпа*. Ал эми *голова* деген сөздүн «акылман, даанышман адам» сыяктуу мааниге ээ болушу (*Он у нас голова*) бул сөздүн баяндоочтук милдет аткарып турушуна байланыштуу.

Көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо сөз маанилерин жогоркудай типтерге ажыратып талдоонун чоң мааниси бар. Ансыз сөздөрдүн маани жактан болгон жылыштарын, кубулуштарын, алардын пайда болуш жолдорун так ажыратышка мүмкүн эмес.

§ 34. Көп маанилүүлүктүн пайда болуу, өнүгүү жолдору

Турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын түшүнүгү, аң-сезими да өркүндөп, өсүп-өнүгүп отурат. Мындай кубулуштар тилдин лексикалык составына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат. Бирок тилдин сөздүк составы сырттан кабыл алынган же тилде жаңыдан жасалып чыккан сөздөр аркылуу гана эмес, анын мурдатан берки материалдык негизи болуп саналган даяр сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүгө учурап, жаңы лексикалык маанилерге ээ болушу аркылуу да байыт, толукталат. Эгерде тил мындай касиетке ээ болбой, коомдогу ар бир жаңы түшүнүк өзүнчө тыбыштык тиркемеден турган жаңы сөздөрдү талап кыла берсе, анда тилдин сөздүк составы эбегейсиз көбөйүп кеткен болор эле. Анчалык көп сөздөрдү ал тилде сүйлөгөн коллективдин мүчөлөрү өздөштүрүп да бүтө алмак эмес, тилдин өзү да колдонууга ийкемсиз болуп, пикир алышууга көп кыйынчылык туудурмак. Демек, тилдин байлыгы анын сөздүк составындагы өзүнчө айрым-айрым колдонулган сөздөрдүн санына жараша гана эмес, ошол сөздөрдүн семантикалык структурасына жараша да аныкталат. Тилде көп маанилүү сөздөр канчалык кенири өнүгө берсе, анын лексикалык байлыгы да ошончолук даражада арбын, мол болууга тийиш.

Ар бир сөздүн алгачкы маанисинин негизинде анын жаңы пайда болгон кийинки мааниси (же маанилери) өнүгүп чыгып, кийинкилери мурдагынын үстүнө кошулуп турат. Ошондуктан сөздүн семантикалык структурасын түзгөн мурдагы жана кийинки маанилер тилдин лексикалык системасында катар жашай берет.

Сөздүн жаңы мааниге өтүшү ошол сөз аркылуу туюнтулган мурдагы түшүнүк менен жаңы түшүнүктүн өз ара окшоштугун, функциясы боюнча жакындыгын же кандайдыр бир ички байланышын көрсөткөн жалпы белгилердин негизинде келип чыгат. Мурдатан белгилүү болуп, тилде өз алдынча колдонулуп жүргөн айрым сөздөр аркылуу туюнтулган нерселердин, кубулуштардын же кандайдыр бир түшүнүктөрдүн атынын андан кийинки пайда болгон нерселерге, кубулуштарга, түшүнүктөргө да өтүп, анын натыйжасында сөздөрдүн көп маанилүү болуп колдонулуп калышынын түрдүүчө жолдору бар. Төмөндө булардын ар бирине жекече токтолобуз.

§ 35. Метафора

М е т а ф о р а (грекче *metaphora* «оошуу») — сөздөрдүн көп маанилүү болуп колдонулушунун кенири өнүккөн, эң ийкемдүү жана өнүмдүү ыкмасынын бири. Турмушта жаңы пайда болгон тигил же бул нерсенин, кубулуштун өзүнөн мурда белгилүү болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өнү-түсү, формасы, сапаты, функциясы ж.б. жактары боюнча жалпы бир окшоштугу болуп калат. Мунун натыйжасында булардын эскилеринин наамы жаңыларына да оошуп өтөт да, бир эле сөз өз ара окшоштукка ээ болуп турган мурдагы жана кийинки нерселердин, кубулуштардын жалпы наамына айланып, мааниси кеңийт. Бул көп маанилүүлүктүн м е т а ф о р а л ы к ы к менен пайда болушу деп аталат.

Метафора — дүйнөдөгү ар түрдүү тилдерге кенири мүнөздүү болгон кубулуш. Мурда орус тилинде *перо* куштун канатын да жана андан жазуу ишине ылайыкталып жасалган куралды да билдирген болсо, кийин бул сөз жазуу куралынын металлдан жасалган учун да билдире баштады. Анткени булар аткарган функциясы (милдети) боюнча өз ара окшош болгондуктан, мурдагынын наамы кийинкиге да өттү. Орус тилиндеги бир катар сөздөрдүн мурдагы жана кийинки маанилерин өз ара салыштырып, форма жагынан болгон окшоштуктун натыйжасында жаңы маанилердин пайда болушуна А. В. Калинин төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: «яблоко (плод) — яблоко (глазное); яблочко (уменьш. от яблоко) — яблочко (мишени); иголка (швейная) — иголка (хвойного дерева); хлеб (ржаной, пшеничный) — хлеб (колбаса в форме буханки хлеба); колокольчик (металлический) — колокольчик (цветок); груша (плод) — груша (резиновая); кольцо (на пальце) — кольцо (садов) — кольцо (окружение)»¹. Болгар тилинде *мях* деген сөздүн баштык гана эмес, ошого окшоштуруп атоодон улам келип чыккан *карын* деген да мааниси бар.

Нерселердин же кубулуштардын өз ара окшоштугу түрдүүчө болушу мүмкүн. Ошого жараша метафоралык ык да бир нече түргө бөлүнөт. Муну кыргыз тилинин толгон фактылары менен далилдесек болот. Төмөнкүдөй нерселер бири-бирине формасы жагынан окшош болгондуктан, биринин наамы экинчисине өтүп, жаңы лексикалык маанилердин жаралышына алып келген: *кулак* (угуу органы) — *кулак* (казандын, кап-

¹ А. В. Калинин. Лексика русского языка. М., 1966, с. 27—28.

тын ж.б. кармоого ылайыкталып жасалган жери); *тиш* (адамдын же башка жаныбарлардын тиштөө, чайноо үчүн кызмат кылуучу органы) — *тиш* (маланын, тырмоонун, соконун ж.б. тиши); *сай* (суу жүргөн нук, алыш) — *сай* (мылтыктын стволунун, буроонун ж.б. сайы); *кыл* (жалдын, куйруктун ж. б. жоонураак келген айрым талы) — *кыл* (комуз же башка музыкалык аспаптардын кылы); *жаа* (атуу куралы) — *жаа* (айлананын кесиндиси); *алакан* (колдуку) — *алакан* (камчыныкы); *калак* (бир нерсени сузуп алууга же салууга ылайыкталган күрөкчө) — *калак* (өсүмдүктөрдүн түбүн бошотуу, отоо ж.б. иштерге колдонулуучу курал) — *калак* (шыбак иштерине колдонулуучу жалпак курал) — *калак* (кайыктын калагы).

Метафоралык ыкка кээде нерселердин жогоркудай форма жагы эмес, алардын жайгашкан орду боюнча байкалган окшоштуктар да көбүрөөк негиз болушу мүмкүн. М и с а л ы, *чоку*, *баш*, *боор*, *этек*, *аяк*, *алкым*, *жака*, *кашат*, *каптал* ж. б. сөздөрдү алып көрсөк, булардын кийинки пайда болгон маанилери ушул нерселердин дене бөлүктөрүнөн алган ордуна карата болгон окшоштукка түздөн-түз байланыштуу экендиги байкалбай койбойт. Аны төмөнкүдөй мисалдардан ачык көрүүгө болот: *чокуларын туман чалган кырка тоолор, көчөнүн башы, дубалдын боору, тоонун этеги, жомоктун аягы, сайдын кашаты, дөбөнүн капталы, жакага көчүп баруу, алкымдагы айыл ж. б.*

Илим менен техниканын, экономиканын, элдин маданий денгээлинин өсүп-өнүгүшү менен бирге коомдук турмуштагы айрым бир түшүнүктөр, кубулуштар да кошо өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Мындай өзгөрүүлөр тилдин лексикасына да таасирин тийгизип, мурунку эле түшүнүктөрдүн, кубулуштардын наамы функционалдык жалпылыктын негизинде кийинкилерине да ошуп өтө берет. Натыйжада тилде мурдатан жашап келе жаткан даяр лексикалык каражаттардын мааниси кеңийт, алардын семантикалык структурасы белгилүү өлчөмдө жаңыланат. Тилдеги мындай кубулуштар а т т а р - д ы н ф у н к ц и о н а л д ы к о о ш у п ө т ү ү с ү (функциональный перенос) деп аталат.

Азыр чөп чабуу иштерине чалгы деген эмгек куралы гана эмес, атайын чөп чапкыч машиналар, ал эми эгин чабууга болсо комбайндар кенири колдонулары белгилүү. Бирок бул машиналардын да *чалгы* деп аталган өзүнчө техникалык түзүлүшү бар. Бул техникалык түзүлүш кадимки чалгыга жалпы функциясы (аткарган милдети) боюнча гана жакындайт. Андан башка белгилери боюнча ага эч кандай окшошпойт.

Бирок функционалдык жалпылыктын негизинде бул техникалык түзүлүшкө да мурдагыдай эле *чалгы* деген ат берилген. *Канат* деген сөз куштардын же башка учуучу жаныбарлардын гана эмес, азыр самолеттун канатын да туюндуруп келе жатат. Кош айдоо техникасы мурдагыга караганда алда канча өзгөргөндүгүнө карабастан, кыргыз тилиндеги *соко* деген сөз азыркы жаңы техниканын да наамы болуп кала берди. Бирок орус тилиндеги *соха* небак эле архаизмге өтүп, анын ордуна башка сөз (плуг) пайда болду.

Кыргыздын эски көчмөн турмушунда *үй* деген сөз негизинен боз үйгө карата колдонулуп келген эле. Азыр болсо үйлөрдүн түрлөрү эң эле көп. Алар формасы, көлөмү, кандай материалдан курулгандыгы ж. б. белгилери боюнча боз үйгө такыр эле окшошпойт. Бирок функционалдык жалпылыгы бар болгондуктан, буларга да мурдагыдай эле *үй* деген жалпы наам ыйгарылган.

Азыркы кыргыз тилиндеги *ор, чап, бас, сапыр* деген этиш сөздөр оруп-жыюу иштеринин эски техникасына ылайык колдонулуп келгендигин ушул сөздөрдүн семантикасынан эле ачык байкоого болот. М а с е л е н, эгинди оруп-жыюу, бастыруу, сапырып тазалоо жумуштарына орок, темин, моло таш, жыгач күрөк ж. б. сыяктуу эски эмгек каражаттары колдонулган кездерде *ор, чап, бас, сапыр* деген этиш сөздөрдүн семантикасы ушул иш процесстерине толук бойдон төп келген. Ушундай иштерди аткарган азыркы техниканын кыймыл-аракеттерине, чынында, *ор, чап, бас, сапыр* деген этиш сөздөр өзүнүн баштапкы семантикалык структурасы боюнча анчалык төп келе бербейт. Бирок ошондой болсо да бул этиш сөздөр жогоркудай иш процесстерин туюндуруу үчүн мурдагыдай эле активдүү колдонулуп келе жатат.

Семантикалык өзгөрүүгө учурап, мааниси кениген этиш сөздөргө *айда, жак, аткар, өндүр* сыяктуу этиштерди да кошууга болот. Мурда, маселен, *айда* деген этиш малга (*кой айда, жылкы айда, мал айдадык*), жүк жүктөлгөн же кошко чегилген унаага (*өгүзгө жүк артып, алдына салып айдап алды, кош айдады*) карата колдонулган болсо, кийин трактор, машина, комбайн, самолет, паровоз, пароход сыяктуу транспорт каражаттары ж.б. үчүн да ушул эле этиш сөз колдонула баштады. *Жак* деген этиш аркылуу чыракты, шамды жагуу гана эмес, электр жарыгын (светти) жандыруу аракети да туюнтула бериши мүмкүн болуп калды. Чынында чырак, шам жагуу менен свет жагуудан келип чыккан кыймыл-аракеттин

ортосунда белгилүү окшоштук деле жок, анткени ар биринин аткарылыш формасы, иштелиши ар башка. Ошого карабастан, бул эки башка кыймыл-аракеттин жалпы функциясы бири-бирине жакын болгондуктан, мурдагыдай эле *жак* деген этиш аркылуу туюнтулуп калган.

Төмөнкүдөй нерселер кандайдыр бир сапаты боюнча өз ара окшоштук белгилерге ээ болгондуктан, биринин наамы экинчисине оошуп өткөн:

Бал: 1. Гүлдөрдүн ширесинен аарылар жыйнаган коюу жана таттуу азык зат. *Аары багып, көбөйтүп, Гүл сордуруп, бал алган* (Токтогул). 2. Ширин, уккулуктуу, жагымдуу (кимдир бирөөнүн сөзүнө, тилине карата айтылат). *Тили бал. Бал сөздөрүндү сагындым.*

Алтын: 1. Кымбат баалуу, жаркыраган түстүү металл. *Алтын чирибейт, аза карыбайт* (макал). 2. Эң сонун, баалуу, баа жеткис, мыкты. *Баланын алтыны. Алтын билим, өнөрдүн, Сүтүн берген — мугалим* (Бөкөнбаев).

Көл: 1. Суу толуп калган, суу токтотулган чункур, көлмө. *Көл жок болсо дүйнөдө, Балык болбойт эмеспи* (Бөкөнбаев). 2. Мүнөзү токтоо, көтөрүмдүү, оор басырыктуу. *Көл жигит. Адамдын көлү.*

Төмөнкүдөй бир катар этиштердин мурдагыга окшоштугу бар жаны мааниге ээ болушу да метафоралык кубулуштардын айрым фактыларынан болуп саналат: *чечим (өкүм) чыгаруу, оюн (спектакль) коюу, жерди иштетүү, эт (сүт) өндүрүү, маселе чечүү, ролдорду (концерттик номерлерди) аткаруу, докладды (адабий же искусстволук чыгармаларды) талкуулоо, жаңы техниканы (методду) өндүрүшкө киргизүү, алкыш (сөгүш) жарыялоо, китеп (газета, журнал) басып чыгаруу, телефон чалуу, илимий жаңылык ачуу, маселе (демилге) көтөрүү, калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө ж. б.* Бул этиштердин мындай мааниге ээ болуп колдонулушу кийинки жарым кылымдан ашуун мезгил ичинде гана ишке аша баштады.

Сөздүн өтмө мааниде колдонулушу бардык учурда эле жалпы элдик мүнөздөгү (тилде биротоло калыптанып бүткөн) типтүү көрүнүш боло бербейт. Адабий чыгармаларда автордун жекече стилдик өзгөчөлүгү катарында өтмө мааниде колдонулган көп эле сөздөр учурайт. Булар адабий чыгармалардын көркөм сөз каражаты, өзгөчө маанидеги стилистикалык кубулуш же троптун белгилүү бир түрү катарында каралууга тийиш.

Мындай көрүнүштөр айрыкча поэзиялык чыгармаларга кенири мүнөздүү. Алсак, Алыкул Осмонов жаны жылга карата

жазган бир ырында *келинчек*, *колукту* деген сөздөрдү төмөнкүдөй өзгөчө метафоралык мааниге айландырган:

Кош, сентябрь, кош апрель айлары!
Жыл жанырып, жаңы жылга айланды.
Келген жылдын келинчеги март болуп,
Кенен болсун кымыз, жуурат, айраны.

Кош, март айы — келгин куштун сайраны,
Кош өткөндүн кенен өзөн, сайлары!
Келген жылдын колуктусу март болуп,
Арбын болсун таң-тамаша майрамы.

Дагы бир мисал: А. Осмоновдун *камчылан* деген этишти өзгөчө метафоралык сапатка ээ кылып, ошол аркылуу поэзиялык чыгармага мүнөздүү көркөм касиет жараткандыгы анын төмөнкүдөй ыр саптарынан ачык сезилет:

Адамдын эс-акылын камчыланып,
Замана, кайда зуулап баратасын?

Адаттагыдай колдонушта бул этиштин жогоркудай *эс-акыл* деген кош сөзгө байланышып айтылышы мүнөздүү көрүнүш эмес.

Т. Сыдыкбековдун мөнгүнү *муз тон* деп аташы жогоркудай өзгөчө метафоралык ыкманын өзүнчө бир көрүнүшү десек болот («Береги көк тиреген ак чокулуу тоолор далай ирет муз тонун силкип чечти»). Кыргыз элинин таланттуу акыны Аалы Токомбаев «Тагдыр мени так ушундай жаратты, Сыртым кашаң, ичке берип канатты» деген ыр саптарында *кашаң, канат* деген сөздөрдү көркөм каражат катары өтө кылдат колдонуп, образдуулуктун бийик чегине жеткирген. *Канат* деген сөздүн жогоркудай өтмө мааниде колдонулушун Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан да кездештиребиз: «Мунун баарын Абил бий бечара айылга жан тартып иштеп отурат деп түшүнүп, Мадыл байкуш көңүлүнө канат байланып, төбөсү көккө жете түштү».

Автордун өзүнө жеке мүнөздүү метафоралык ыкманын бир көрүнүшү катары эсептеле турган фактылар Райкан Шүкүрбековдун «Жинди суу», Мидин Алыбаевдин «Ак чүч» аттуу чыгармасынан да орун алган. Бул эки чыгарманын наамы катары колдонулган сөздөрдү, өзгөчө мааниде турган үчүн, жогоркудай эле мүнөздөгү троптун бир түрү же авторлук метафора деп атоого болот.

§ 36. Метонимия

Эгерде сырткы көрүнүшү же башка белгилери боюнча эч кандай окшоштугу болбогон нерселер кандайдыр бир башка жакындыктын, ички байланыштын негизинде бир сөз менен аталып калса, бул көп маанилүүлүктүн метонимиялык жол менен пайда болушуна жатат (*метонимия* грекче *metonymia* «атын өзгөртүү», «өзгөртүп атоо» деген сөздөн алынган). М а с е л е н, орок (курал) менен оруп-жыюу иштерин өз ара салыштырып көрсөк, булардын ар биринин материалдык негизи ар башка, эч кандай окшоштук белгилери жок экендиги ачык байкалбай койбойт. Бирок ошого карабастан, *орок* деген сөз, биринчиден, эмгек куралынын атын, экинчиден, оруп-жыюу иштерин туюндуруп, жалпысынан эки мааниде колдонулуп келе жатат. М и с а л ы : *орок менен оруу — азыр орок маалы*. Эгерде орок (курал) жана жалпы эле оруу-жыюу иштеринин ички байланышы, бирин экинчисине жакындаштырып турган өз ара катышы болбогондо, жогоркудай эки башка түшүнүктүн бир сөз менен аталып калышы мүмкүн эмес эле. *Ышкырык* деген сөз предметтин атын да жана ал предмет аркылуу ишке ашкан кыймыл-аракеттин натыйжасын да билдирет. Ал эми *көшөгө* деген сөз болсо үй буюмунун атын гана эмес, пьесанын, спектаклдин айрым бөлүктөрүн атоо үчүн да колдонулат. *Кагаз* жазууга керектелүүчү материалды, жазылган ар кандай документти, катты жана чайдын пачкасын (*эки кагаз чай*) билдирет. *Казан, самоор, чайнек, табак, чыны, аяк* сыяктуу сөздөр идиш маанисинде гана эмес, ушул идиштерге салынган же куюлган ар кандай нерселерди (суу, тамак-аш ж. б.) да кошо туюндура берет. Муну төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *Казан кайнады. Казанды оодарып, сапырып кой. Самоор кайнайт. Чайнек кайнап кетти. Табак тартылды. Чайдан эки-үч чыны ичилгенден кийин, кымыз куюлуп, ар бири эки аяктан алып жиберилшти*.

Метонимиялык ык менен пайда болгон лексикалык маанилер өсүмдүктөрдү жана алардын данын, мөмөлөрүн же башка түшүмүн туюндурган сөздөрдө бир топ кеңири өнүккөн. М и с а л ы : *алма* (дарагы, жыгачы) — *алма* (мөмөсү), *жаңгак* (дарагы, жыгачы) — *жаңгак* (мөмөсү), *буудай* (өсүмдүгү) — *буудай* (даны), *пахта* (өсүмдүгү) — *пахта* (буласы), *дарбыз* (өсүмдүгү) — *дарбыз* (мөмөсү) ж. б.

Айрым бир географиялык аттар ошол жерде биринчи пайда болгон (ошол жерде жаралган, ойлоп чыгарылган) нерсенин

аты болуп, же айрым автордун аты өзү ойлоп тапкан жаңылыктын, куралдын, буюм-теримдин наамы болуп колдонулуп кетсе, булар да метонимиянын бир түрүнө кирет. Буга төмөнкүдөй кездеменин аттарын мисал кылсак болот: *кашемир* (Индиядагы бир шаардын атынан), *шевиот* (Шотландиядагы шаар), *манчестер* (Англиядагы), *мадаполам, шаль* (Индиядагы), *батист* (Франциядагы илгерки бир мануфактурщиктин ысымына негизделген) ж. б. *Каракул* көрпөсү Бухарадагы Каракуль деген жердин атынан келип чыккан. Бул көрпө француздарда *astracan* (кадимки Астрахань калаасынын наамы менен) деп аталат.

Энчилүү аттардын негизинде пайда болгон куралдын, кийим-кеченин же ар кандай техникалык түзүлүштөрдүн, ичимдиктердин төмөнкүдөй наамдары бар: *маузер, наган, кольт, ампер, вольт, форд, макинтош, френч, галифе, панама, херес, мадера, бордо, шампанское* ж. б.

Күн, ай деген сөздөрдүн алгачкы маанисинин (планетаны туюндурган маанисинин) негизинде бир катар кошумча маанилер да өнүгүп чыккан. *М а с е л е н*, *Күн* планетасына материалдык негизи боюнча эмес, башка бир ички байланышы, катышы аркылуу жакындаша турган төмөнкүдөй түшүнүктөрдү талдап көрсөк, алар *күн* деген сөздүн кийинки пайда болгон кошумча маанилеринен болуп саналат: 1. *Сутканын* эртеден кечке чейинки бир бөлүгү. *Күн узарды. Кыска күн. Жайдын узун күнү.* 2. *Сутка* (24 саатты ичине алган мезгил, убакыт). *Беш күн. Январда 31 күн бар. Отпусканын 24 күнү.* 3. *Турмуш, тиричилик, жашоо. Ошонун баары жоо болсо, Ортосунда Канышай, Кандай күндө калды экен* («Курманбек»). 4. *Кандайдыр бир окуяга, майрамга арналган белгилүү дата. Мугалимдердин күнү. Жеңиш күнү.* 5. *Аба ырайы. Күн ачык. Күн жаады. Күндүн бүркөлүшү. Күн туман болуп турат.*

Ай планетанын гана эмес, жылдын он экиден бир бөлүгүн туюндуруучу мезгилдик маанидеги түшүнүктүн да аты болуп саналат. *М и с а л ы*: *Ай сайын. Май айы. Эки айдан бери. Ар бир айда.* Мунун кийинкиси *ай* деген сөздүн алгачкы маанисинин базасында пайда болгон.

Кандайдыр бир нерсени жасоого жумшалган материалдын наамы андан жасалып чыккан буюм-терим, идиш-аяк ж. б. аты болуп да колдонула берет. *М а с е л е н*, мешок (кап) эски убакта орустун *мех* (тери) деген сөзү менен аталып калып, бул азырга чейин ошол аты менен колдонулуп жүрөт. Анткен себеби тулуп (чанач) сыяктуу туюк сыйрылып алынган тери

мурда мешок катары колдонулуп келген, кийинки мешоктор ага окшобосо да, мурдагы эски аты сакталып кала берген.

Кандай заттан жасалса, ошондой ат менен аталып калуу учурлары кыргыз тилинде да кеңири экендиги белгилүү. «Колдорунун баары алтын, үйү толтура хрусталь» десек, бул жерде *алтын, хрусталь* жөн эле материал маанисинде эмес, шакек, билериктерди, хрусталь идиштердин ар кандай түрлөрүн билдирет.

§ 37. Синекдоха

Сөздүн көп маанилүүлүгү бүтүн нерсени анын кандайдыр бир бөлүгүнүн наамы менен атоо, же болбосо, мунун тескерисинче, бүтүндүн наамы менен анын белгилүү бир бөлүгүн атоо аркылуу да өнүгүп чыгат. Мындай ыкма тил илиминде *с и н е к д о х а* (грекче — *synekdoche* «туура келүү») деп аталат. Айрым окумуштуулар синекдоханы метонимиянын өзгөчө бир түрү катарында карашат. Башкача айтканда, алар синекдоханы көп маанилүүлүктүн пайда болушунун өзүнчө бир жолу деп эсептешпейт.

Кыргыз тилиндеги *баш, кол, көз* деген сөздөрдүн ар бири адам денесинин бир бөлүгүн туюнтуу үчүн колдонулары белгилүү. Мунун баары ал сөздөрдүн негизги (алгачкы) мааниси болуп саналат. Бирок булардын мындан тышкары да кошумча мааниси бар. *М а с е л е н, баш* адамдын, ошондой эле айбандын башын (бөлүктү) гана эмес, булардын өзүн (бүтүндү) да билдире турган өзүнчө лексикалык мааниге ээ. «Эки бала баш кошуптур» десе, эки адамдын бир үй-бүлө болуп, чогуу жашап калгандыгын түшүнөбүз, анткени бул жерде эки адамдын баштары (дене мүчөсү) эмес, өздөрү жөнүндө көп болуп жатат. *Баш* деген сөздүн «адам» маанисинде колдонулушун жана айбанды да билдире тургандыгын төмөнкүдөй бир катар мисалдардан көрүүгө болот: *Миң өнөр бир башына аздык кылбас* (Жетикашкаева). *Төрт баш бүлө. Жалгыз баш киши. Баштык ичпейт, баш ичет* (макал). *Малдын ар бир башын аман асырап калуу. Беш баш жандык. Жети-сегиз баш бодо.*

Кол деген сөз өзүнүн негизги маанисинин базасында «көп аскер», «қишилерден турган аскердик күч», «кошуун» деген кошумча маанисин пайда кылган. Демек, мында да адамдын өзүн туюнтуучу жаны маани келип чыккан. Маселен: *Жарактуу кол куралсын, аба* (Турусбеков). *Жүз элүү миң кол*

алып, Айдаркан жолду баштады («Манас»). Бул сыяктуу кошумча маани көз деген сөздө да бар, анткени ал жалаң гана көрүү органын эмес, кээде адамдын өзүн да билдирет: *Биздин көзүбүз жокто сен ээ боло турбайсыңбы* («Ала-Тоо»). *Көзү жоктун өзү жок* (макал).

Туяк өзүнүн түз маанисинен тышкары дагы эки мааниге ээ: 1. Мал, малдын башы. *Малдын туягы түгөл. Отуз туяк жандык.* 2. Эркек тукум, уул. *Карманарга туяк жок, Калкта мендей чунак жок* («Манас»). *Сатылгандын бир жалгыз, Туягы болгон Токтогул* (Барпы).

Бөлүктүн аты бүтүндүн аты катарында колдонулуп, синекдохалык кубулушка ээ болушу *ак сакал* деген сөздүн жашы улуу, кары адамды туюндуруп, ал эми *ак жоолук* деген сөздүн «аял», «жубай» маанисине өтүп айтылышынан да ачык көрүнөт. Муну төмөнкүдөй мисалдар аркылуу далилдесек болот: 1) *Сиз азыр айылдын ак сакалы болуп калдыңыз. Ак сакалдар төргө чыгышсын.* 2) *Биринчи байлык — ден соолук, экинчи байлык — ак жоолук, андан кийин — беш соолук* (макал).

Кээде жалпы түшүнүктүн наамы ошол топтун өзүнчө бир түрү болуп саналган жеке нерсенин атына айланып калат. Алсак, орус тилинин *пиво, квас* деген сөздөрү азыркы кезде суусундуктун өзүнчө бир түрүнүн аты болуп колдонулары белгилүү. Булар мурда мындай тар мааниде колдонулган эмес. Мурда жалпы эле суусун катары ичиле тургандар *пиво* деп аталып келсе, *квас* ачытылган азык затынын жалпы наамы (квашеный продукт) катары колдонулуп келген. Кийин бул жалпы аттардын ар бири өзүнүн жогоркудай кең маанисин жоготуп, мурдагыга караганда тар мааниге өткөн сөздөргө айланып калган.

Бир кездерде *коса* болгар тилинде өрүлгөн чач (заплетенные волосы) маанисинде колдонулуп келип, кийин бул жалпы эле чач (волосы на голове) дегенди билдирип калган. Демек, конкреттүү бир заттын аты кээде жалпы атка да айланып калышы мүмкүн.

Машина деген сөздүн кең мааниде колдонулушу белгилүү бир механизмдин гана эмес, ошол сыяктуу (ошол типтеги) бир канча механизмдердин жалпы атын билдирет. М и с а л ы: *Буу машинасы. Кийим тигүүчү машина. Айыл чарба машиналары.* Бирок бул сөздүн мындан башка да мааниси бар: *жүк ташуучу машина, жеңил машина.* Кийинки мааниси «автомобиль» дегенди билдирет. Бул синекдоханын өзүнчө бир түрү аркылуу өнүгүп чыккан кошумча мааниге жатат. Эгерде *куш* деген сөз

кең мааниде колдонулса, анда биз жалпы эле канаттуулар (жапайы жана бакма канаттуулар) жөнүндө кеп болуп жатканын түшүнөбүз. М и с а л ы: *Үй куштары. Куштун эти. Куш канаты менен учат, куйругу менен конот* (макал). Кыргыз тилинде бул сөз тар мааниде да колдонулат. Алсак, «куш — ургаачы, чүйлү — эркек, бир уянын баласы» деген мисалда бул сөз алгыр куштардын белгилүү бир түрүнүн (карчыганын) ургаачысын гана туюндурган тар мааниде колдонулуп жаткандыгы ачык байкалып турат. Анын мындай мааниси синекдохалык кубулушка жатат, анткени кең маанидеги сөз белгилүү бир топтун (бүтүндүн) айрым бөлүгүн туюндуруп, тар мааниге өттү.

§ 38. Сөздүн тике (түз) жана өтмө маанилери

Сынар маанилүү сөздөр тике (түз) мааниде гана колдонулат. М и с а л ы, *жамгыр, кар, кыштак, курулуш, торгой, тиричилик* сыяктуу сөздөрдү алып көрсөк, булардын ар биринин өз-өзүнө таандык бир гана мааниси бар. Ал эми көп маанилүү сөздөр, адатта, тике мааниге да, өтмө мааниге да ээ болушу мүмкүн. Сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси (же маанилери) менен тыгыз байланыштуу, анткени ал андан тышкары өз алдынча жарала албайт.

Сөздүн тике мааниге же өтмө мааниге ээ болуп колдонулушу анын эмне жөнүндө, эмнеге карата айтылып жаткандыгына жараша болот. Башкача айтканда, бул контекст аркылуу гана даана билинет. Мисал катарында *өөн* деген сөздүн тике жана өтмө мааниде колдонулган төмөнкүдөй эки учурун өз ара салыштырып көрөлүк: 1) *Өөн бириксе, тон болбойт* (макал). 2) *Эки чабан бардык жактан өз ара өөн таба алышпады* (Каимов). Биринчи мисалда *өөн* тике мааниде колдонулуп, конкреттүү заттын өзүн көрсөттү. Бул анын негизги маанисине жатат. Экинчисинде болсо сөз айып, кынтык, кемчилик жөнүндө болуп жаткандыктан, мында биринчи мисалдагыдан алда канча айырмалуу башка маани бар экендиги көрүнүп турат.

Эгерде сөз түз мааниде айтылса, анда ал объективдүү чындыктагы белгилүү бир нерсеге, кубулушка тике багытталат да, аны түздөн-түз атоо, туюнтуу милдетин аткарып турат. Сөздүн өтмө мааниси объективдүү чындыктагы кубулушка тике багытталбайт, аны түздөн-түз атап көрсөтө албайт. Ал аны кыйыр

түрдө гана чагылдырат да, негизинен түз маани аркылуу берилип жаткан нерсенин, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир белгисин, элесин башка бир нерсеге, кыймыл-аракетке өткөрөт. Бирок өтмө маани ошол эле сөздүн өзүндө анын көп маанилеринин бири катарында сакталып кала берет.

Түз (тике) мааниде колдонулуп, өзүнүн нагыз номинативдик (атoo) милдетин аткарган сөздөр өтмө мааниге жеткенде, образдуулукту, шаңдуулукту, салтанаттуу кырдаалды, же, тескерисинче, жактырбагандыкты, жек көрүүнү ж.б. туюндурган кандайдыр бир эмоционалдык кошумча оттенокко да ээ болот.

Кыргыз тилинде, бир катар башка тилдердегидей эле, *түлкү* деген сөз иттер тукумуна кирүүчү жырткыч айбанга гана эмес, куу, кытмыр, митаам кишилерге карата да айтылат. Мисалы: *О, курбум, ишенбегин алдап кетет, Ал күлгөн булаңдаган карган түлкү* (Токомбаев). Мунун ушул мисалдагы мааниси өтмө мааниге жатат. Албетте, адам канчалык куу, кытмыр, митаам болсо да, ал түлкүнүн өзү болуп калбайт. Бул жерде адамдын мүнөз сапаты, жүрүм-туруму түлкүнүн ушуга окшоштугу бар табигый белгилерине жакындаштырылып, ошонун натыйжасында гана жогоркудай өтмө маани келип чыккан. Бул өтмө маани ушул жырткыч айбандын өзүн тике көрсөтпөстөн, аны кыйыр түрдө гана чагылдырып, негизинен түлкүнүн кытмырлыкты, куулукту, митаамдыкты туюндурууга керектелүүчү белгиси аркылуу адамдын өзүндөгү ушундай сапатты гана билдирди.

Көп маанилүү сөздөрдүн кандай мааниси тике (түз), кайсынысы өтмө мааниге жатары контекстке карата гана так ажырай тургандыгын төмөнкүдөй мисалдарды өз ара салыштырып талдоо аркылуу билсек болот.

тумшук:

1) Куштун тумшугу. Малдын тумшугу. 2) Дежнев тумшугу. Челюскин тумшугу (геогр.).

суук:

1) Суук түштү. Суук шамал. Суук тийди. 2) Суук кабар. Тили суук. Өңү (түрү) суук.

кургак:

1) Кургак жер. Кургак отун. 2) Кургак сөз. Кургак чечен.

курч:

1) Курч бычак. Курч чалгы. 2) Курч мүнөз. Курч сөз. Көзү курч.

өрт:

1) Өрттү өчүрүү. Өрткө каршы күрөшүү. 2) Өрт жүрөк. Өрт жигит.

улу:

1) Карышкырлар улуду. Ит улуйт. 2) Эшикте кара шамал улуйт. Күндүз кечке бороон улуп турду.

жайла:

1) Малыңды жайлап болгон сон, Келгиле калбай жабыла (Токтогул).

2) Алыпкан жоосун жайлаган, Алп мүчөлүү сен кимсин? («Манас»).

жут:

1) Идиш жок, кымызды чаначтан эле жутушту (Токомбаев).

2) Жаңжалдан жалын чыкпайбы, Жамандык башты жутпайбы («Эр Табылды»).

ачкыч:

1) Батыш ачкычын таба албай, убара болду (Байтемиров).
2) Турмуштун ачкычы адамдын өз колунда тура (Сыдыкбеков).

караан:

1) Эки караан жакындап келе жатат (Жантөшев).

2) Кырк миң колго барабар, Кырк жигит менин карааным («Курманбек»).

булбул:

1) Булбул — үнү менен, бүркүт — жүнү менен (макал).

2) Кыйноодо жүрүп картайды, Кыргыздын сендей булбулу (Бөкөнбаев).

Бул келтирилген мисалдар сөздүн өтмө мааниси, кантсе да, анын тике маанисинин негизинде жаралат, булар бир эле сөздүн семантикалык чегинде туруп, биринен экинчисине оошкон ички белгилер аркылуу байланышпай коё албайт деген жалпы жыйынтыкка алып келет. Демек, тике маани да, өтмө маани да ошол эле сөздүн семантикалык структурасынын жалпы негизин түзөт.

Ар бир тилдин лексикалык составында көп маанилүү сөздөр менен чаташтырбай, өзүнчө бөлүп кароону талап кыла турган сөз топтору бар. Алар **о м о н и м д е р** (грекче *homos* «окшош», «бирдей» жана *опута* «ат», «наам» деген сөздөрдөн алынган) деп аталат. Омонимдер айтылышы да, жазылышы да бирдей, бирок мааниси боюнча бири-бири менен семантикалык байланышы жок, ар бири ар башка лексикалык бирдик болуп саналган сөздөрдөн турат.

Көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси өз алдынча сөз болуу касиетине ээ эмес. Сөздөрдүн лексикалык маанилери канчалык көп болгондугуна карабастан, алар ошол сөздүн семантикалык варианттарын гана түзө алат. Көп маанилүүлүктүн (полисемиянын) омонимиядан болгон принципиалдуу айырмасы мына ушунда. Буга *баш* деген сөздү мисалга алып көрөлү. Бул сөздүн адамдын же кандайдыр бир айбанаттын дене мүчөсүн туюндурган мааниси да, андан кийин жаралган бир катар башка маанилери да (*аскер башы, суунун башы, жумуштун башында болуу, беш-алты баш бодо мал, үч-төрт баш үй-бүлө ж. б.*) чогуусу менен бир гана семантикалык топту түзөт. Демек, мунун ар бир мааниси өз алдынча сөз катары эсептелбестен, бир гана сөздүн семантикалык жактан өз ара байланышып турган варианттары болуп саналат. Эгерде мындай маанилер түпкү семантикалык байланышын жоготуп, ар бири айрым-айрым сөз болуу даражасына жетише алса, анда алар омонимдерге айланып кетиши да толук мүмкүн (бул жөнүндө төмөндө дагы толугураак айтылат).

Омонимдер ар түрдүү тилдерде кездеше берет. **М и с а л ы**, орус тилинде төмөнкүдөй омонимдер бар: *брак* (изъян) — *брак* (женитьба); *болтать* (говорить) — *болтать* (смешивать); *долг* (обязанность) — *долг* (взятие займа); *ключ* (от замка) — *ключ* (источник); *лук* (растение) — *лук* (старинное оружие); *лист* (дерева) — *лист* (бумага); *среда* (окружение) — *среда* (день недели); *ударник* (от винтовки) — *ударник* (передовой рабочий) ж. б.

Айтылышы же жазылышы бирдей болуп чыккан сөздөрдүн бардыгы тең эле толук омонимдерге жата бербейт. Булардын айрымдары **о м о ф о р м а л а р**, **о м о ф о н д о р** жана **о м о г р а ф т а р** деп аталып, жалпысынан толук эмес **о м о н и м д е р д и н** тобун түзөт. Анткени сөздөрдүн тыбыштык жактан окшош болуп айтылышынын же окшошуп жазылышынын фонетикалык, грамматикалык, кээде орфографиялык

себептери да бар. Ошого жараша мындай тилдик кубулуштарды өз ара айырмалап, ар бирине жеке токтолууга туура келет.

Толук омонимдер. Айтылышы да, жазылышы да бирдей болгон толук омонимдерге (же лексикалык омонимдерге) төмөнкүдөй сөздөрдүн мисал кылууга болот: *ат* (жылкы, унаа) — *ат* (ысым, наам) — *ат* (ок чыгаруу, мылтык атуу); *сыр* (боёк) — *сыр* (азык) — *сыр* (жашырын сыр); *жаш* (жаш бала) — *жаш* (орто жаш) — *жаш* (көздүн жашы); *жаа* (атуу куралы) — *жаа* (күн жаады); *буу* (суунун буусу) — *буу* (капты бууду); *сан* (жоон сан) — *сан* (жуп сан, так сан); *сүз* (уй сүзөт) — *сүз* (бозо сүзөт); *күй* (от күйдү) — *күй* (куш күй; бышарына күйүп, чыгарарына күйбөй кетип каласынбы?) ж. б.

Омонимдердин пайда болушунун түрдүү жолдору бар. Анын бир жолу туурасында биз *кайчы*, *кол*, *уч* сыяктуу көп маанилүү сөздөрдү мисалга келтирип, буга чейин учкай токтолуп өткөн элек (§ 33). Эгерде көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык биримдиги сакталбай, айрым маанилери өзүнчө сөз болуп ажырап кетсе, мындай тилдик кубулуш бара-бара омонимдердин пайда болушуна алып келет. М и с а л ы :

тамак (алкым) — *тамак* (оокат, азык);

кеч (суудан кечип өтүү) — *кеч* (күнөөсүн кечүү, кечирим кылуу);

көк (асман) — *көк* (өң, түс: көк жоолук);

агартуу (тамды, үйдү агартуу) — *агартуу* (эл агартуу системасы);

күрөш (күрөшкө түшүү, кармашуу) — *күрөш* (тап күрөшү) ж. б.

Бул омонимдердин жогоркудай эки түгөйгө ажырап чыгышы көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык биримдигинин жоюлушуна байланыштуу болгон. Ошонун натыйжасында бул түгөйлөрдүн ар бири, тилдин азыркы абалы боюнча алып караганда, өз алдынча сөз болуу абалына чейин келип жеткен. Мындай типтеги омонимдер төмөнкүдөй ар башка сөз түркүмүнө өтүп өзгөргөн сөздөрдүн базасында да өнүгүп чыккан: *ач* (курсагы ачты; ач карышкыр); *той* (карды тойду; той берүү); *көч* (эл жайлоого көчтү; «Кыргыз көчү» — күүнүн аты); *мун* (кыйынчылыкка мунбады; ар ким өз мунун айтат); *кызык* (ангемеге кызыкты; кызык ангеме); *бышык* (бала жумушка бышыкты; бышык жип, бышык алма); *тааныш* (келген коноктор бири-бири менен таанышты; бизге тааныш адамдар); *жарыш* (күлүктөр жарышты; жөө жарыш, жарыш сөз) ж. б.

Кыргыз тилиндеги бир катар омонимдер башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн төл сөздөргө тыбыштык жактан окшошуп калышынан улам да пайда болгон. М и с а л ы:

баа («нарк», иран сөзү) — *баа* (сырдык сөз);
айран («акылы айран», араб сөзү) — *айран* (айран уютуу);
айт («диндик майрам», араб сөзү) — *айт* (сөз айт) ж.б.

Омоформалар. Мааниси ар башка, бирок айтылышы менен жазылышы бирдей болгон грамматикалык формалар, же болбосо кээ бир грамматикалык формалардын башка бир сөздөргө тыбыштык түрү боюнча окшошуп калышы о м о ф о р м а л а р деп аталат. Омоформалар көбүнчө ар башка сөздөрдүн, кээде бир эле сөздүн да грамматикалык формаларынан жасала берет. Мисалы: *асыл* (сын: асыл адам, асыл таш) — *асыл* (ас этишинин туюк мамилеси); *чалгын* (буйрук ыңгай, унгусу — чал) — *чалгын* (чал этишинен жасалган зат); *качыр* (зат: эшек менен жылкыдан чыккан аргын) — *качыр* (кач этишинин аркылуу мамилеси); *жаздык* (зат: куш жаздык, жаздык жаздануу) — *жаздык* (жаз деген зат атоочтон жасалган сын: жаздык буудай); *курал* (зат: эмгек куралы) — *курал* (кура этишинин туюк мамилеси) ж. б.

Омофондор. Кээде айрым сөздөрдүн оозеки речтеги колдонулушу жазылышынан бир аз өзгөчөрөөк болуп калат. Ошонун натыйжасында алар тилдеги башка бир сөздөр менен окшош болуп айтылып, омофондордун жаралышына алып келет.

Айрым бир сөздөрдүн жумшак үнсүздөрү каткаландашып, ошонун натыйжасында башка бир сөзгө айтылышы боюнча окшошуп калышы орус тилинде төмөнкүдөй омофондордун жаралышына себеп болгон: *луг* — *лук*, *стог* — *сток*, *дужка* — *душка*, *пруд* — *прут*, *плод* — *плот*, *везти* — *вести*.

Кыргыз тилинин орфографиялык нормасы боюнча *гүл*, *тирүү*, *жылуу*, *уулоо* (ан уулоо), *пуд*, *кечээ*, *сулу* (эгин), *бүлө* (үй-бүлө) болуп жазылган сөздөр оозеки речте кээде айрым тыбыштары өзгөрүп айтылгандыктан, алар төмөнкүдөй сөздөргө окшошуп калышы мүмкүн: *кул* (гүл) — *күл* (куурайдын күлү) — *күл* (каткырып күл); *түрүү* (тирүү) — *түрүү* (билегин түрүү, женин түрүү); *жулуу* (жылуу) — *жулуу* (чөп жулуу, жула тартуу); *улоо* (уулоо) — *улоо* (жипти байлаштырып улоо); *бут* (пуд) — *бут* (аяк, адамдын буту); *кече* (кечээ) — *кече* (адабий кече); *сулуу* (сулу) — *сулуу* (өнү сулуу, чырайлуу); *бүлөө* (бүлө: үй-бүлө) — *бүлөө* (бүлөө таш).

Орфографиялык талап боюнча *бүлө* (үй-бүлө), *сулу* (эгин) болуп жазылып жүргөн сөздөр кээде *бүлөө*, *сулуу* түрүндө да жазыла берет. Анткени бул сөздөр оозеки речте көбүнчө созулма үндүү менен колдонулуп, *сулуу* (чырайлуу), *бүлөө* (бүлөө таш) деген сөздөр менен нагыз омонимдик катышка ээ боло алат. М и с а л ы: *Эр бүлөөнүн көбү казатта* (Сыдыкбеков). *Арпа, буудай, сулуулар жигейдей болуп бышып калган* (Жантөшев).

Омографтар. Кээ бир сөздөрдүн жазылышы гана бирдей, бирок айтылышы ар башка болот. Анткени булардын тыбыштык составында айырмачылык бар. Мындай сөздөр *о м о г р а ф т а р* деп аталат. М а с е л е н, кыргыз тилиндеги *ток* (курсагы ток), *курсант* (курсант болуу), *бак* (дарак), *карта* (жылкынын ич эти) сыяктуу сөздөрдү орус тилинен кабыл алынган *ток* (электр тогу), *курсант* (курстун окуучусу), *бак* (бензин куюлган бак), *карта* (географиялык карта) сыяктуу сөздөр менен жанаша коюп көрсөк, омографтар келип чыгат. Бирок ушундай эле типтеги *кулак* («угуу органы», төл сөз) жана *кулак* («бай дыйкан», орус тилинен кирген сөз) жогоркудай омографтардан болбостон, нагыз омонимдик касиетке ээ болуп кеткен. Анткени азыркы кыргыз тилинде бул экөөнүн айтылышы да, жазылышы да бирдей болуп, биротоло калыптанып бүткөн нормага айланган.

§ 40. Синонимдер

С и н о н и м д е р (грекче *synonymos* «бирдей наам», «наамы бирдей») тилдин омонимиялык кубулушуна карамакаршы келген сөздөрдөн болуп саналат. Омонимдер айтылышы да, жазылышы да бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр экендиги бизге белгилүү. Синонимдер болсо, мунун тескерисинче, айтылышы да, жазылышы да ар башка, бирок мааниси бири-бирине жакын, кээде бирдей мааниде колдонулуп калуучу сөздөрдөн турат.

Тилдин лексикалык составынын синоним сөздөргө бай болушу анын көркөмдүк каражаттарынын да ошончолук мол экендигин көрсөтөт. Сүйлөп жаткан адам бир эле сөздү кайталай бербей, ошого маанилеш синоним сөздөрдү орду менен колдоно билсе, анын речин ошончолук көркөм жана уккулуктуу болуп чыгат. Муну төмөнкүдөй мисалдан көрүүгө болот: «Бул окуянын аягы эмне менен аяктарын билели деп, биз аңгемени аягына чейин кызыгып угуп отурдук». Мында кайсы

сөздүн көп кайталанып жатканын байкоо кыйын эмес. Ушул кайталоолорду өзгөртүп, «аяктарын» дебей, «бүтөрүн» деп койсок, ал эми «аягына чейин» деген бөлүгүн «акырына чейин» деп алмаштырып чыксак, сүйлөм стилдик жактан алда канча жакшыра түшөт: «Бул окуянын аягы эмне менен бүтөрүн билели деп, биз ангемени акырына чейин кызыгып угуп отурдук».

Синонимдердин кандай көркөмдүк касиетке ээ экендигин баамдаш үчүн Алыкул Осмоновдун төмөнкүдөй ыр саптарына көңүл бөлөлү:

1. Курдаштын курдаш жары экен,
Кубанткан *кубат*, алы экен.
Колхозчунун кызындай
Кара көз сулуу бар бекен?
2. Фрунзе — өскөн *шаарым*, сүйгөн *калаам*.
Сагынсам атыңды атап канааттанам.
Күрдөөлдүү беш жылдыктын сапарына
Сен менен кол кармашып бирге барам.

Дагы бир мисалга кайрыла кетели: «Алиман келген жыл *унутулгус* жыл, *эстен кеткис* жай болду» (Айтматов).

Эгерде *кубат* — *ал*, *шаар* — *калаа* деген синонимдер өз-өз ордунда турбаса, же болбосо *унутулгус* жана *эстен кеткис* деген синонимдердин бирөө эле эки кайталанып колдонулса, булардын көркөмдүк жагы ойдогудай болуп чыкпас эле.

Синонимдеш сөздөрдүн тобу синонимдик катар деп аталат. Ал эң кеминде эки же андан көп синоним сөздөрдөн турат. Мисалы: *аш* — *тамак* — *оокат*, *акыл* — *эс*, *баа* — *нарк*, *бой* — *тулку* — *дене*, *бут* — *аяк*, *бетеге* — *тулаң* — *көдөө*, *демик* — *күйүк* — *энтик*, *ишен* — *ынан* — *ына*, *жоош* — *момун*, *жакын* — *чукул* — *жуук*, *балким* — *мүмкүн* — *ыктымал* ж. б.

Мындай сөздөрдү ар бир тилдин сөздүк составынан кездештирүүгө болот. Алсак, орус тилинде мындай синонимдер бар: *езде* — *всюду*, *смелый* — *храбрый*, *бранить* — *ругать*, *смотреть* — *глядеть*, *сверстники* — *ровесники*, *внезапно* — *неожиданно*, *возле* — *около* — *подле*, *красивая* — *хорошенькая*. Өзбек тилинде төмөнкүдөй синонимдер колдонулат: *бош* — *калла*, *дард* — *касал*, *ном* — *от* — *исм*, *хабар* — *дарак*, *уруш* — *жанг*, *узок* — *олис* — *ирок* — *йирок*, *тур* — *хил* — *нав*, *сурок* — *савал*, *ёрдам* — *кумак* — *мадад* ж. б.

Синоним сөздөр бардык учурда эле бирдей же бири-бирине жакын мааниде айтыла бербейт. Демек, синонимдерди биринин ордуна экинчисин колдонуп айтуунун да белгилүү ыгы бар, аларды туш келди эле алмаштырып колдоно берүүгө мүмкүн

эмес. М а с е л е н, *эмгек* жана *иш* деген эки сөз «илимий эмгек — илимий иш», «эмгек акы — иш акы», «эмгек кылуу — иш кылуу», «эмгекке жарамдуу — ишке жарамдуу» ж.б. учурда гана бири-бирине жакын мааниге ээ болгон синоним сөздөрдөн болуп колдонулушу мүмкүн. Бирок бул эки сөздү маани жагынан жана сөз айкаштарында колдонулуш орду боюнча алып караганыбызда, булар ар дайым эле бири-бирине дал келе бербейт. Муну төмөнкүдөй салыштыруу аркылуу далилдесек болот: 1) *акыл эмгеги, кол эмгеги, эмгек куралдары, эмгек өндүрүмдүүлүгү, эмгек тартиби, эмгеги сиңүү, жалданма эмгек, адал эмгек, кошумча эмгек, эмгек вахта-сы, эмгек книжкасы* ж. б.; 2) *дипломдук иш, иш таштоо, иш жүргүзүү, иш жүзүндө, иши кылып, эчтеме менен иши жок, башына иш түшүү, эки иштен бир иш, иштин көзүн таануу, иш илгери!* ж. б. Мындай учурда *эмгек* жана *иш* деген сөздөр биринин ордуна экинчиси колдонула албайт.

Дагы: *аз — кичине — биртике* деген сөздөр *аз жеди — кичине жеди — биртике жеди; аз эле — кичине эле — биртике эле* ж. б. учурда бири-бирине толук синонимдешип айтылып, бирок андан башка учурда булар синонимдик катышка ээ боло албайт. Анткени «Бул киши шаарга аз барат» деп айтышка болот, ал эми «кичине барат», «биртике барат» болуп айтылбайт. Ошондой эле «кичине бойлуу», «бою кичине» дегендин ордуна «аз бойлуу», «бою аз» болуп айтылышы мүмкүн эмес.

Ушундай эле көрүнүш *жээк* жана *кылаа* деген сөздөрдүн колдонулушунан да байкалат. Көлгө карата колдонулса, *көлдүн жээги* же *көлдүн кылаасы* болуп, эки түрдүү айтыла бериши мүмкүн. Мындай учурда бул синонимдеш сөздөр биринин ордуна экинчиси эркин колдонула берет. Муну төмөнкүдөй мисалдар аркылуу далилдешке болот:

Жай мезгил... жашыл чөптүү көлдүн жээги
Бетке урат конур салкын көлдүн жели

(М. Алыбаев)

Ысык-Көл — кыргыз көлү кылкылдаган
Кыз-келин кылаасында шынкылдаган

(А. Осмонов)

Мындан башка учурда *кылаа* эмес, *жээк* деген түгөйү гана активдүү колдонулат. М и с а л ы : *жолдун жээги, көчөнүн жээги, арыктын жээги, шырдактын жээги, жээк басуу, жээк тартуу, жээк салуу* ж. б.

Ат — *ысым* сыяктуу синоним сөздөрдүн экөө тең адамга карата колдонула берет. Мындай учурда *атың ким?* жана *ысымың ким?* деген суроолордун кайсынысы болсо да бериле берүүгө тийиш. Бирок адамдан башка жандуу жана жансыз заттардын бардыгына *ысым* колдонулбайт — мындай милдет *ат*, кээде *наам* деген сөзгө жүктөлөт (*айылдын аты, мектептин наамы, жер-суу аттары, көчөнүн аты*).

Синоним сөздөр жалпысынан бири-бирине маанилеш болгону менен, булардын ар биринин өзүнө мүнөздүү ички оттенкалары да болот. Маселен, *жакшы* — *түзүк* — *сонун* — *мыкты* деген сын атооч сөздөрдүн берген маанисинде белгилүү жалпылык бар экендиги эч кандай шек туудурбайт. Бирок булардын ар биринин өз-өзүнө тиешелүү болгон бир катар маанилик оттенкалары да бар. Алсак, *жакшы* дегенге караганда, *түзүк* сапаттык белгинин бир аз басаңыраак экендигин көрсөтөт. М и с а л ы ж *жакшы жигит* — *түзүк жигит*. Ал эми *сонун, мыкты* деген синонимдер болсо булардын ар биринен алда канча көтөрүнкү, жогорку даражадагы сапатты билдирүү үчүн колдонулат. М и с а л ы: *бул сонун жигит болду, бала мыкты жигит болуп өстү* ж. б. Демек, синонимдер стилистикалык жактан да бир түрдүү көрүнүштө боло бербейт. Бир эле нерсени, кандайдыр бир белгини, сапатты, кыймыл-аракетти, кубулушту жалпылап туюндурдуу үчүн колдонулган ар бир синонимдик катардагы сөздөрдүн стилистикалык кошумча оттенкасы ар башка болуп чыгышы мүмкүн. Муну төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот.

Эгерде *бар—кет—жогол* деген этиштер кимдир бирөөгө карата буйрук формасында колдонулса, анда *бар* — нейтралдык лексикалык каражат катарында, *кет* — бир аз одонороок оттенкада, *жогол* — одонолук жагы андан алда канча күчөтүлгөн абалда айтылып жаткандыгы байкалбай койбойт.

Кыргыз тилиндеги бир катар стилистикалык синонимдер адамга жагымсыз, чөйрөгө, шартка ылайыксыз болгон сөздөрдүн ордуна андан сылыгыраак, жымсалыгыраак маанидеги башка бир сөздөрдү ылайыкташтырып колдонуунун негизинде да пайда болгон. Алсак, *чечек, чыйкан* деген сөздөрдү айтыпоого аракет кылып, алардын орду *улуу тумоо, сыздоок* деген сөздөр менен алмаштырылган. Ал эми *өлдү* деген түшүнүк көп учурда *дүйнөдөн кайтты, каза тапты, кайтыш болду, көз жумду, жер жазданды, чарчады* (жаш балага карата) ж. б. сөздөр менен берилет.

Ар бир тилде биринин ордуна экинчиси эркин колдонула берүүчү абсолюттук синонимдер эң эле чектүү, бирин-серин гана учурайт. Бул туурасында Л. А. Булаховский мындай дейт:

«Абсолютных синонимов, т. е. таких, которые без всякого различия могут употребляться один вместо другого (в любых контекстах и без ощутимой причины предпочтения одного другому), в языках очень мало»¹. Автор синонимдердин мындай түрүнө орус тилинен төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: *аэроплан*—*самолет*, *градусник*—*термометр*, *воровать*—*красть*, *тут*—*здесь*, *высокомерный*—*надменный*, *битва*—*сражение*.

Акын А. Осмонов «Фрунзе» аттуу ырында *шаар*—*калаа* деген синонимдерди башынан аягына чейин бир гана мааниде колдонот, булардын эч кандай ички бөтөнчөлүгү жок, бирине экинчиси абсолюттук түрдө окшоп турат десек болот. Ырдын 56 сабынын беш жеринде *шаар*, төрт жеринде *калаа* деген сөз учурайт. Мындай типтеги синонимдердин кыргыз тилинде эң эле аз, өтө сейрек учурай турган көрүнүш экендигин жокко чыгаргыдай фактыларды биз азырынча кездештире элекпиз. К. Аханов мындай деп жазат: «Ар бир тилде мааниси жагынан бири-бирине тепетең, абсолюттук синонимдер адатта кездеше бербейт, ал эгер кездеше калса, өтө сейрек учурайт»².

Көп маанилүү сөздөрдүн ар түрдүү маанилери тилдеги ар башка сөздөр менен синонимдик катарды түзөт. М а с е л е н, *курч* жана *өткүр* деген эки сөздүн түз мааниде колдонулган учуру өз ара синонимдешип (мисалы: *курч бычак*—*өткүр бычак*), ал эми өтмө мааниси болсо *тайманбас*, *жалтанбас*, *эр жүрөк* сыяктуу дагы башка сөздөр менен синонимдик топту жарата берет. Мисалы: *курч жигит*—*өткүр жигит*—*тайманбас жигит*—*жалтанбас жигит*—*эр жүрөк жигит*.

Синонимдик катарды түзгөн ар бир сөздүн мааниси же маанилик оттенкалары канчалык кеңири жана ар түркүн болсо, алардын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү да ошончолук даражада өнүккөн болот. Алардын ар кайсы мааниси тилдеги ар башка сөздөр менен синонимдешип, бир нече синонимдик катарды жарата алат. М а с е л е н, *көп* деген сөздүн синонимдик катышка ээ болгон төмөнкүдөй бир нече түгөйлөрү бар:

1) *Көп*—*мол*—*арбын* (көп түшүм—арбын түшүм; байлык көп—байлык мол—байлык арбын; киреше көп—киреше мол—киреше арбын).

2) *Көп*—*далай*—*нечен* (көп жыл—далай жыл—нечен жыл; көп жолу—далай жолу—нечен жолу; көптү билет—далайды билет—неченди билет).

¹ Л. А. Булаховский. Введение в языковедение, часть II, М., 1954, с. 38.

² К. Аханов. Тіл біліміне кіріспе, Алматы, 1965, 184-бет.

3) *Көп* — *анча* (көп жактыра бербейт — анча жактыра бербейт; көп түшүнө албайт — анча түшүнө албайт; ал көп керек эмес — ал анча керек эмес).

Төмөнкүдөй сөз айкаштарында *көп* деген сөздү башка синоним сөздөр менен алмаштырууга мүмкүн эмес. Демек, синонимдик түгөйгө ээ болбогон абалында да бул сөздүн башка сөздөр менен айкашуу мүмкүндүгү алда канча кенири: *көп балалуу (аял)*, *көп маанилүү (сөз)*, *көп чекит*, *көп менен көргөн (иш)*, *көп көргөнүң ошол болсо*, *көп катары (көрүү)*, *көп жылдык (өсүмдүк)*, *көп сүйлөбө*, *көп жагынан*, *көптөн көп (сурануу)* ж. б.

Кээ бир сөздөр контекстке карата гана синонимдик катышка ээ болуп колдонулат. Мындай сөздөрдү нагыз синонимдердин катарына кошууга болбойт. Булар к о н т е к с т и к с и н о н и м д е р деп аталат. Эгерде *жат*, *оору* деген этиш сөздөрдүн контекстен тышкары турган абалындагы лексикалык маанисине назар салып көрсөк, булардын эч кандай синонимдик катышы жок экендиги шек туудурбайт. Бирок А. Осмонов өзүнүн «Ден соолук» аттуу чыгармасында жогоркудай сөздөрдү маани жактан өз ара жакындаштырып, төмөнкүдөй контекстте синонимдик катышка ээ болгудай даражага жеткирген:

Жаш кезинден жаркылдап,
Жакшы болсо ден соолук,
Кор болбойсун өскөндө
Бирде *жатып*, бирде *ооруп*.

Бала кезден жаркылдап,
Бекем болсо ден соолук,
Кем болбойсун өскөндө
Кээде *жатып*, кээде *ооруп*.

Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында синонимдердин мындай түрүн бир топ кенири колдонгон. М и с а л ы: *чамгарак ээси* (үйдүн эркеги), *очок ээси* (аялы), *жаңы көз* (жаңы төрөлгөн жаш бала), *кырк жылкы* (кыз бала), *кыл куйрук* (ат, жылкы) ж. б. Булар романдан алынган төмөнкүдөй сүйлөмдөрдө жолугат:

«Эки жолоочу бир аз чырма этип алышкан соң, жолго камынышты. *Чамгарак ээси* зайыбын тиктеди эле, зайыбы жүк бурчуна даярдап турган эки чапанды алып келди. *Чамгарак ээси* өзү туруп, эки чапанды эки жолоочунун ийнине салды». «*Очок ээси* менен коштошуп, сыртка чыгышты. Эшикте эки өспүрүм эки келишкен атты сагактап, күтүп турушкан экен. *Чамгарак ээси*: — Эми, азирети, — деди саал мукактана—

ушул эки кыл куйрук экен, минип кеткиле». «Жаңы көздүн киндигин кесип, ит көйнөгүн кийгизип, ороп-чулгап бүтүп, анан ... сүйүнүп тышка чыкты: — Сүйүнчү! Кырк жылкы...»

Дагы: *ич — ал — тарт — сок* деген этиштер, мындайча алып караганда, ар башка лексикалык мааниге ээ. Бирок төмөнкүдөй контекстте булар маани жактан белгилүү бир жалпылыкка ээ болуп, өз ара синонимдешип кетиши да мүмкүн: *кымыздан бир эки чыны ичип жибергиле; кымыздан бир-эки чыны алып жибергиле; кымыздан бир-эки чыны согуп жибергиле ж. б.*

Синоним сөздөрдүн пайда болуш булактары ар түрдүү. Көпчүлүк синонимдер нерсенин, кубулуштун ар кандай белгилерин, абалды, адамдык сапатты, кыймыл-аракетти ж.б. туюнтуп үчүн тилдеги төл сөздөрдүн эсебинен пайда болгон. Мисалы: *курч — өткүр — тайманбас — жалтанбас; алыс — ыраак — узак; үн — добуш — табыш; жүргүнчү — жолоочу; кубаныч — сүйүнүч; жалган — калп; кубан — сүйүн; ук — тыңша — кулак сал.*

Кыргыз лексикасында башка тилдерден кирген кээ бир сөздөр өзүнө маанилеш төл сөздөр менен бирдей колдонула бергендиктен, алар жаңы синонимдердин жаралышына себеп болгон. Мисален, *адам, акыл, оокат, момун* деген араб сөздөрү менен кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн эсебинен төмөнкүдөй синонимдер жаралган: *адам — киши; акыл — эс; оокат — азык — тамак — аш; момун — жоош.*

Иран сөздөрү менен кыргыздын төл сөздөрүнүн эсебинен пайда болгон синонимдер: *жардам* (ир.) — *көмөк; бешене* (ир.) — *маңдай — чеке; нан* (ир.) — *токоч; кесе* (ир.) — *чоң чыны; кептер* (ир.) — *көгүчкөн; кеп* (ир.) — *сөз ж. б.*

Бир катар синонимдер орус тилинен кабыл алынган сөздөр менен кыргыздын төл сөздөрүнүн эсебинен пайда болгон: *кожоюн — ээ; диктант — жат жазуу; лингвистика — тил илими ж. б.*

§ 41. Антонимдер

Бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулуучу сөздөр **антонимдер** (грекче *anti* «каршы», «карама-каршы» жана *opima* «ат», «наам» деген сөздөрдөн алынган) деп аталат. Мисалы: *бар — жок, өйдө — ылдый, чоң — кичине, аз — көп, алым — берим ж. б.*

Тилдеги бардык эле сөздөрдүн жогоркудай карама-каршы маанидеги антонимдери боло бербейт. Мисален, *жер, та-*

лаа, жаратылыш, китеп, мектеп, иште, сура, ойло, карма ж. б. толуп жаткан сөздөрдү алып көрсөк, булар карама-каршы түшүнүктү билдирүүчү лексикалык түгөйлөргө ээ эмес. Мындай көрүнүш тилдин лексикалык составындагы көпчүлүк сөздөргө мүнөздүү.

Антонимдик түгөйгө биригип, бири-бири менен жупташа турган карама-каршы маанидеги сөздөр сапатты же нерсенин кандайдыр бир башка белгилерин (оор — жеңил, жаңы — эски, катуу — жумшак, бышык — чийки), мааниси бири-бирине карама-каршы катышта болгон нерселердин, кубулүштардын өзүн (күн — түн, өмүр — өлүм, дос — душман, жаштык — карылык), ушундай эле маанидеги кыймыл-аракетти (кел — кет, ач — жап, жат — тур, кир — чык) билдирет. Антоним сөздөр аркылуу мейкиндикке жана мезгилге байланыштуу түшүнүктөрдүн да бири-бирине карама-каршы мааниде айтылган катышы (өйдө — төмөн, түндүк — түштүк, эрте — кеч, тез — жай, илгери — кийин), адамдык сапатты, мүнөздү билдирген түшүнүктөр (март — сараң, сылык — одоно, акылдуу — келесоо, баатыр — коркок) ж. б. көрсөтүлөт.

Сөздөрдүн бири-бирине карата карама-каршы мааниде болуп турушу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, белгилүү бир жалпылыктын негизинде келип чыгат. Демек, антоним сөздөр бири-бирине карама-каршы мааниде болгону менен, булар өз ара жалпылыкка да ээ. Ал жалпылык бул сөздөрдүн эмнеге карата айтылып жаткандыгына байланыштуу. М а с е л е н, жакшы-жаман, түзүк — начар, жаңы — эски, ачуу — таттуу сыяктуу антонимдик түгөйлөр сапатка, ал эми эрте — кеч, бүгүн — эртең, өйдө — ылдый, алыс — жакын деген антонимдер болсо мезгилге, мейкиндикке карата пайда болгон карама-каршы түшүнүктөрдү туюндурат.

Ар бир антонимдик түгөйлөр кандайдыр бир жалпылыктын негизинде бири-бири менен өз ара байланышта болуп тургандыктан, булар ар түрдүү эмес, бир түрдүү сөз түркүмүндөгү лексикалык каражаттардан болуп саналат.

Көп маанилүү сөздөрдүн антонимдик катышка ээ болгон түгөйлөрү да ар түрдүү болот, анткени алардын ар башка маанисине бир эле антоним сөз туура келе бербейт. М а с е л е н, катуу деген сөздүн ар башка маанисине төмөнкүдөй сөздөр антоним болуп жупташа алат:

1) *Жумшак — катуу*: катуу жер — жумшак жер; мүнөзү катуу — мүнөзү жумшак.

2) *Акырын // жай — катуу: катуу бас — акырын // жай бас; катуу сүйлө — акырын // жай сүйлө.*

3) *Март — катуу: катуу киши — март киши.*

Ар башка антонимдери бар көп маанилүү сөздөргө оң деген сөздү да мисал кылууга болот. Бул сөздүн ар бир маанисинин төмөнкүдөй антонимдик түгөйлөрү бар: *сол, терс, тескери, тетири, бузук*. Мисалы: *оң кол — сол кол; оң кыял — терс кыял; оң карат — тескери // тетири карат; машина оңбу — машина бузукпу.*

Структурасы боюнча антонимдер бир унгулуу да, ар башка унгулуу да болушу мүмкүн. Эгерде антонимдер ар башка унгудан турган болсо, алар лексикалык антонимдер деп аталат. Мисалы: *жакшы—жаман, бийик—жампыз, өйдө—ылдый* ж. б. Бир эле унгудан грамматикалык каражаттар аркылуу жасалып, бири экинчисине карама-каршы мааниде колдонулса, алар морфологиялык антонимдерге жатат. Мисалы: *туура—натуура, ыраазы—нааразы, акылдуу—акылсыз, жандуу—жансыз* ж. б.

Жөнүнчө турганда эч кандай антонимдик катышы болбогон (нагыз антонимдерге жата бербеген) кээ бир сөздөр контекстке жараша бири-бирине карама-каршы мааниде айтылып калса, алар контексттик антонимдер деп аталат.

Маселен, *жер—көк, бээ—төө, кутул—тутул, ал—кал* деген сөздөрдүн төмөнкүдөй мисалдарда бири-бирине карама-каршы мааниге ээ болуп айтылышын контексттик антонимдер деп эсептөөгө болот: *Мураттын көктөн издегени жерден табылып, ичинен кубанды* (Байтемиров). *Бээ десе, төө дейт, бул эмне деген кокуй киши эле. Айран ичкен кутулуп, челек жалаган тутулат деген ушул. Тапсаң — алдың, таппасаң — калдың.*

Антонимдер бири-бирине карама-каршы келген түшүнүктөрдү, бири экинчисинен кескин өзгөчөлөнүп, контрасттык элестерди туюндурган сапаттык белгилерди, кубулуштарды көркөм баяндоого керектелүүчү баалуу каражат катары адабий чыгармачылыкта, публицистикада, оозеки речте кенири колдонулат. Айтылуучу ойду так, кыска баяндоого, же аны курчутуу, кандайдыр бир көркөмдүк татым берүү максатында антонимдер макал-лакаптардын, идиоматикалык же башка туруктуу сөз айкаштарынын составдык бөлүктөрүн түзүү жагына да көбүрөөк катышат. Мисалы: *ысыгына күйүп, суугуна тоңуп; жеңилди жерден, оорду колдон алып; байлык мурат эмес, кедейлик уят эмес; ары барып, бери келди; ийри отуруп,*

туз кеңешели; ачууну таттуу кылган — туз, алысты жакын кылган — кыз; иттен илгери, кишиден кийин; өйдө — өбөк, ылдыйда — жөлөк; улууну урматтап, кичүүнү ызаттап; улуу башын кичүү кылып; көз — коркок, кол — баатыр; оң кулагың менен да, сол кулагың менен да ук ж. б.

§ 42. Табу жана эвфемизмдер

Байыркы адамдар кандайдыр бир сыйкырдуу күчтүн таасири деп түшүнгөн табигый кубулуштар, жаратылыштын коркунуч туудуруучу жашырын сырлары адамзат коомунда ар кандай тескери ишенимдин, мифтик түшүнүктөрдүн келип чыгышына себеп болгон. Ошол себептен дүйнө жүзүндөгү ар бир элде кээ бир нерселердин аттарын атоого тыюу салынган. Мындай кубулуш т а б у (полинезий тилинде та «белгилөө» жана ри «бүткүл», «бүт бардыгы») деп аталат.

Табунун этнографиялык түшүнүктөр менен тыгыз байланышы бар. Ал тилге да таасирин тийгизгендиктен, дүйнө жүзүндөгү ар кандай тилдерде мунун айрым белгилери алиге чейин сакталып келе жатат. Маселен, оорунун атын айтпоо аны өзүнө жолотпоо, андан оолак болуу менен тете деген эски ишенимдин негизинде кээ бир оорулардын баштапкы аттары башка сөздөр менен алмаштырылып келген. Мындай сөздөр э в ф е м и з м д е р (грекче e u r h e m e o «сыпаа сүйлөймүн») деп аталат. Эвфемизмдер табу сөздөрдү тергеп айтуунун натыйжасында келип чыгат. Кээде булар тилдеги башка сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу аркылуу пайда болот да, белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн шарттуу аталышына айланып кетет.

Буга азыркы кыргыз тилинен төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот. Кыргыздарда *чечек*, *чыйкан* деп аталган оорулардын аттарын айтпоо эски ишеним боюнча элдик адатка айланып, натыйжада алардын орду *улуу тумоо*, *сыздоок* деген сөздөр менен алмашылып келген. Бирок бул оорулардын табу катары эсептелген өз аттары биротоло жоголуп (же унутулуп) калган эмес, алар кыргыз тилинде азыркыга чейин колдонулуп келе жатат. Калкты медициналык жактан тейлөөнүн натыйжасында чечек илгеркидей элдин көкөйүн кескен коркунучтуу илдет болбой калгандыктан жана калктын да аң-сезими өзгөрүлгөн себептүү муну мурдагыдай тергөө жагы азыр анчалык маанилүү роль ойнобой калды десек болот. Бирок чыйканды өз аты менен атаса, ал тогуздап чыгат,

муну *сыздоок* деш керек деген тыюу (запрет) көбүнчө эски ишенимдеги кары адамдарда алиге чейин бар. Кийинки кездерде рак оорусун *жаман оору* деп тергөө эл арасына көбүрөөк таралууда. Муну карылар гана эмес, жаштар да колдонуп жүрүшөт. Коркунучтуу ооруларды (рак, учук сыяктуу) сыркоо адамдын өзүнө латынча аты менен, же кандайдыр бир өзгөчө терминдер аркылуу жымсалдап түшүндүрүү врачтардын практикасында да бар¹.

Украин тилинин диалектилеринде безгек оорусу (лихорадка) *титка* («эже», «жене» деген мааниде) деп аталган, ал эми сербдер чечек оорусун бизче «кудай» деген сөздү көптүк мааниде колдонуу (*богини*) аркылуу атап келишкен.

Жырткычтардын же кандайдыр бир коркунучтуу жаныбарлардын атын атабоо — дүйнөдөгү көптөгөн элдерге кенири тараган үрп-адаттардын бири. Бир катар индоевропалык элдерде, ошондой эле славяндарда жылан менен аюунун алгачкы аттары өзгөртүлүп, ар бирине өзүнчө ат берилип кеткен. Орустарда жыландын *змея* болуп аталып калышы *земля* (жер) деген сөзгө барып такалат. Бул анын «жерден чыккан» (земной) дегендей мааниде аталып калышына байланыштуу. Жылан серб тилинде *краса* («кооз», «жарашыктуу»), байыркы герман тилинде *slango* («сойлоочу», «сойлоп жүрүүчү») сыяктуу эвфемизмдер менен аталып келген.

Аюунун орусча *медведь* болуп аталып жүрүшү мунун баштапкы атынын биротоло жоюлуп, «бал жегич» (медоед) деген маанидеги эвфемизмге ээ болуп кетишине түздөн-түз байланыштуу. Бул жаныбардын мындайча аталып калышы башка славян калктарына да өткөн. Мунун баштапкы аты кээ бир гана индоевропалык тилдерде сакталып (латынча *ursus*, французча *ours*, итальянча *orso*, испанча *oso* ж. б.), башка тилдерде биротоло унутулуп кеткен.

Аюуга карата болгон табу жер жүзүндөгү эң эле көп калктарга кенири тараган көрүнүш экендигин этнографтар да, тилчилер да нечен ирет белгилешкен. Бул туурасында түркологиялык изилдөөлөрдө да кызык маалыматтар берилип келе жатат.

А. М. Щербак Сибирь жактагы түрктөрдө (өзгөчө якуттарда) аюуга байланыштуу табунун ар кандай түрлөрү бар экендигин белгилеп, аларда бул жырткычтын өз аты унутулуп,

¹ Бул туурасында А. А. Реформатскийдин «Введение в языкознание» аттуу эмгегинен караныздар (76-бет).

анын ордуна көп сандаган эвфемизмдер пайда болгондугун баяндайт. Якуттар аюуга карата айтылган орус сөздөрүн (*медведь, таптыгин, матушка, мишка*) тыбыштык жактан бузулуп (деформацияланып) кеткен түрдө да колдонушуп, натыйжада эң эле көп жасалма аттарды жаратышкан. Автор мындай фактылардын туваларда да бар экендигин белгилеп, бир катар мисалдарды келтирген. Тувалыктар бул жаныбарды жашына карата бөлүп атоодо үй айбандарынын аттарын билдирген терминдерди колдонушары жөнүндө да айтылган¹.

Карышкырга байланыштуу табу бул жырткычтын атын түрдүүчө өзгөртүп, түрк тилдеринде эң эле көп эвфемизмдердин жаралышына себеп болгон. Кыргыз тилинде мунун *бөрү* жана *карышкыр* деген эки аты бар, тергөө маанисинде *көк серек, көк жал, кашаба* деп да атай беришет. А. М. Щербактын маалыматы боюнча түрк тилдеринде карышкырдын тергөө аттары эң эле көп. Алардын тыбыштык жагын кыргызча айтылышка тууралаганда, төмөнкүдөй болуп чыгат: *оозу кара, кызыл кабак, көк кабак, куйруктуу, тырмактуу, көктүн уулу, теңирдин уулу, токмок куйрук, узун куйрук, пайгамбардын ити ж. б.*² Тергеп атаса, ал тескери жакка бурулуп, малга жолобой калат имиш деген ишеним боюнча казактарда карышкыр *каракулак* деп да аталып келген³.

Аңчылыкта жүргөндө аң (жапайы айбандар) жөнүндө кеп кылбоо керек, алар адамдын тилин түшүнөт, өздөрүнүн аттарын укса, качып кетет деген ишеним боюнча ууга чыккан аңчылар бир катар жаныбарларды башкача атап келгендиги Д. К. Зелениндин эмгегинде айтылган⁴. Автордун маалыматы боюнча алтайлык аңчылар бугуну *таш туяктуу*, багышты (лось) *узун аяк, ак тизе* деп аташкан. Якут аңчылары багышты *улуу кыл* (чоң кийик) деп тергешкен. Мындан тышкары, автор аюунун якуттарда *есе* («ата»), шор, алтай тилдеринде *абай* («баба», «чон ата») сыяктуу эвфемизмдер менен аталары жөнүндө баяндайт.

Дүйнө калктарында өлүмгө карата колдонулган эвфемизмдердин ар кандай түрлөрү кенири тараган. Анткени бардык

¹ А. М. Щербак. Название домашних и диких животных в тюркских языках. — В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.130 — 131.

² Жогорку эмгекте, 131 — 133-беттер.

³ С. Кенесбаев, Г. Мусабаев. Казіргі казак тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1962, 78-бет.

⁴ Д. К. Зеленин. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии, часть I. Запреты на охоте и иных промыслах. Л., 1929.

эле калайык-калк үчүн өлдү деген оор сөз кулакка жагымсыз, суук кабар катары сезилбей койбойт. Муну түз айта салбай, жымсалдап, жумшартып айтуу үчүн колдонулган көптөгөн эвфемизмдердин пайда болушу мына ушундай себептерге байланыштуу. М а с е л е н, орустарда *умер* деген этиштин ордуна *отправился к праотцам, отдал богу душу, приказал долго жить, приставился, лег на стол, протянул ноги, скончался* деген сөз айтылат. Украиндыктар *зроб* (табыт) дегендин ордуна *домовина* сыяктуу сөздү колдонушат.

Буга кыргыз тилиндеги өлүм деген түшүнүктүн *жамандык, кырсык, чыгаша, кайтыш* сыяктуу сөздөр менен берилиши, *өлдү* деген оор сөздүн ордуна *дүйнөдөн кайтты, каза болду, кайтыш болду, о дүйнө кетти, көзү өттү, көз жумду, кош айтышты, жер жазданды, өтүп кетти, чарчады* (жаш балага карата) ж. б. сөздөрдүн колдонулушу да мисал боло алат.

Ата Мекендик согуш мезгилинде курман болгондордун үй-бүлөсүнө жиберилген официалдуу билдирүү *кара кагаз* деп аталып келди. Мисалы: *Көрсө, Касымдын кара кагазы жарым ай мурун колхозго келген экен, Москвадан нары чабуулда, Ореховка деген кыштакта каза тааптыр* (Айтматов). Согушта же кимдир бирөөнүн душмандык аракети менен каза тапкандар жөнүндө кеп болгондо *окко учту, курман болду, майып болду, жаздым болду, ок жаңылды, киши колдуу болду, каза тапты* сыяктуу сөздөр колдонулат.

Кээ бир түшүнүктөрдүн чөйрөгө ылайыксыз, одоно, осол сөздөр менен берилген аттарын жымсалдап же сылыгыраак мааниге өткөрүп айтыш үчүн кээде башка бир сыпайы сөздөрдү колдонушка да туура келет. Ошол себептен кыргыздарда *тууду* дегендин ордуна *төрөдү, көз жарды, боюнан бошонду, кош колун бооруна алды* сыяктуу сөздөр колдонулат, *бооз* деген сөз *кош кабат, кош бойлуу, жүктүү, эки кат, боюнда бар* ж. б. менен алмаштырылат.

Калп дегенге караганда *жалган, жаңылыш, жаңылыштык* алда канча сылык. Демек, *калп айтасың* дебей, *жаңылышасың, жалган айтасың* деп койгонубуз да сылыктыкты билдирет.

Катын дебестен, *аял, жубай* деп атоо, *талгак, туубас* деген сөздөрдүн ордуна *кош көңүл, согончогу канабайт* деп коюу көңүл оорутпаган сыпаа, жатык сөздөрдү өз орду менен туура колдоно билгендикке жатат.

Күйөөсүнүн агаларын, инилерин, эже-карындаштарын аттарынан айтпай тергөө — кыргыз, казак калктарынын эзелтен бери келе жаткан каада-салттарынын бири. Келиндер же

жалпы эле аялдар тергегенде адам аттарын гана эмес, ошол аттардын жаралышына негиз болгон сөздөрдү да башкача буруп айтышка аргасыз болушат. М а с е л е н, *Тилекмат* деген ат гана эмес, жалпы эле *тил* деген сөздүн өзүн *көмөкөй* деп өзгөртүшөт, *Көрпөш* деген энчилүү аттагы *көрпө* казак тилинен алынган *элтир* (казакча *елтірі*) сыяктуу сөз менен алмаштырылат. Жалпы эле тергөө жөнүндө кыргыздарда небактан бери айтылып жүргөн анекдот сыяктуу уламыштын жөнүн кыргыз тилчиси Жумаш Мамытов мындайча баяндайт: «Кыргыз тилиндеги табунун калдыгы катары тергөө иретинде айтылган сөздөрдү эсептөөгө болот. Тергөө сөздөр да тилде синонимдерди пайда кылат.

Тергөөнүн эн мүнөздүү үлгүсү катары эл оозунда айтылып жүргөн төмөнкүдөй уламышты келтирсек болот. Бир келин топ камыштын ары жагындагы суунун жээгинде койду карышкыр жеп жатканын көрүп, бычакты кайракка кайрап алып, тез келсин үчүн күйөөсүн: «Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында маараманы улума жеп жатат. Сууруманы сууруп алып, жанымага жаный чап!» — деп чакырган экен. Көрсө, алардын уруусунда жогорку сөздөргө уйкаш Камыш, Суусар, Койгелди, Бөрүбай, Бүлөөбай деген адамдар бар экен. Мындай тергөөнүн натыйжасында мына ошол келиндин лексиконунда камыш — шабырама, суу — шаркыратма, кой — маарама, бөрү — улума, бычак — суурума, бүлөө — жаныма болуп, индивидуалдык мүнөздөгү бир нече синонимдер жаралган»¹.

Ушундай мазмундагы уламыш кеп кыргыздардын жакын коңшусу боордош казак калкында да бар экендигин биз Какен Ахановдун эмгеги аркылуу билебиз. Бул автор аны табуга тикелей байланышы бар факт катары баяндап өткөн².

§ 43. Этимология

Тилдеги сөздөрдүн этимологиясын тарыхый жактан чечмелеп аныктап чыгуу өтө татаал, эн кыйын маселе экендиги белгилүү. Анткени бардык эле сөздөрдүн түпкү теги кандай элементтерден турарын, мурда кандай мааниде колдонулуп, тыбыштык түрү кандай болуп, кийин кандайча өзгөрүүлөргө

¹ Ж. Мамытов, З. Кулумбаева. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1971, 27—28-беттер.

² К. Аханов, Тіл білімінің негіздері. Үчүнчү басылышы, Алматы, 1993, 135-беттер.

учурагандыгын ж. б. жактарын оной-олтон талдай коюшка мүмкүн эмес. Бир катар сөздөрдүн чыгыш теги эмнеге барып такалары айкын көрүнүп турса, айрымдарыныкы өтө эле күнүрттөнүп, татаал жагына айланып кеткендиктен, аны аныктап чыгыш үчүн терең түпкүрүнө чейин иликтөөгө туура келет. М а с е л е н, *жазуучу, окуучу, башкарма, чыгарма* сыяктуу туунду сөздөр *жаз, оку, баш, чык* сыяктуу унгулардан сөз жасоочу мүчөлөр (-уу+чу, -кар+ма, -ар+ма) аркылуу жасалып чыгышын аныктоо эч бир кыйынчылыкка турбайт, ал эми *ойно, жумша, кыйна, жыйна* сыяктуу этиштердин унгусу кайсы десе, ага *оюн, жумуш, кыйын, жыйын* деп жооп бере салуу, же болбосо *балдар* деген сөздүн унгусу менен мүчөсүн (бала+лар) өзүнчө бөлүп атай коюш тил жагына адистиги бар же булардын жөнүн атайылап териштирип чыккан адамдар үчүн, албетте, оной, бирок бул жагынан анча даярдыгы жок адамдарды бир топ эле ойлондура турган маселе десек болот. Ошондой болсо да булар, сөздүн чынын айтканда, этимологияга түздөн-түз объект болгудай анчалык деле кыйын иш эмес. Анткени бул сөздөрдүн ар биринин жигин ажыратканда, тилде азыркы кезде колдонулуп келе жаткан баягы эле тирүү унгулар менен сөз мүчөлөрү дапдаана болуп чыга келет. Кыскасы, мындай сөздөрдүн жогоркудай ички формасы айкын элестелип тургандыктан, составдык элементтери да, берген мааниси да так, даана байкалбай койбойт.

Кыргыз тилиндеги *кекилик, үлү* сыяктуу сөздөр ушул куштардын сайрагандагы үнүн тууроодон улам келип чыккан аттар экендигин айтып бериш да кыйындыкка турбайт. Бирок *каркыра* деген куштун аты жогоркудай эле үндү тууроодон улам келип чыккандыгы дароо сезиле койбойт. К. Сейдакматов бул куштун атын «кар-кар» эткен үнгө (дабышка) байланыштырат¹. Муну негизи бар аныктама десек болот. Айрым куштардын наамы ушундай жол менен пайда болору белгилүү.

Орусча *подснежник* (байчечекей) деген сөздүн алгачкы пайда болгондогу белгиси «кардын алдында» (под снегом) деген түшүнүккө түздөн-түз байланыштуу экендиги белгилүү. Ошонун өзү мунун ички формасын түзгөн жана ушу сөздүн лексикалык маанисинин жаралышына да негиз болгон. Мындай белгилер ар дайым эле эсте сактала бербейт. Кийин алар элдин оюнан чыгып, унутулуп да калат. Ар кандай тилдердин

¹ К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1988, 136-бет.

сөздүк составында ички формасы айкын болбой, мезгил өткөн сайын күнүрттөнүп же биротоло унутулуп кеткен сөздөр, чынында, аз эмес. Этимологиянын түздөн-түз объектиси мына ушундай мүнөздөгү сөздөр болууга тийиш. Этимологдор азыркы орус тилиндеги *кольцо* (шакек), *колесо* (дөнгөлөк) бир кездерде «тегерек» маанисинде колдонулуп келген *коло* деген сөздөн келип чыккандыгын, *яровые* (жаздык: жаздык эгин, жаздык буудай) байыркы орус тилиндеги *яро* (жаз) деген сөздөн алынгандыгын, ал эми *окно*—*око* (көз), *мешок*—*мех* (тери), *ловкий*—*ловить* (кармоо, тутуп алуу), *шило*—*шить* (тигүү) менен байланыштуу экендигин аныктап чыгышкан.

Орус тилиндеги *интеллигенция* деген сөздүн азыркыдай мааниде колдонулушу XIX кылымдын 50-60-жылдарында гана пайда болгондугу академик В.В. Виноградовдун изилдөөсү аркылуу аныкталган¹. Мурда бул сөз *акылмандык*, *даанышмандык*, *акыл-эстүүлүк* деген мааниде колдонулуп жүргөн. Орусча *караул* түрктөрдүн *кара авыл* (айылды кара, айылды күзөт) сыяктуу сөз айкашынан келип чыккан. Мындагы этиш сөз (кара) буйрук ыңгай түрүндө турат, ал эми зат атооч болсо тике толуктоочтун милдетин аткарат. Булардын ушундай формадагы айкалышы орус тилиндеги жогоркудай зат атооч жана сырдык сөз маанисинде колдонулуучу сөздүн келип чыгышына негиз болгон².

Кыргыз тилиндеги *кайра* (бычак кайра) деген этиш менен *кайрак* (кайрак таш) деген зат атоочтун *кайыр*+*a* жана *кайыр*+*a*+*к* сыяктуу составдык бөлүктөрдөн турарын аныктоого *кайыр* түрүндөгү баштапкы унгу этимон боло алат. Бул түрк тилдеринин XI кылымга таандык жазма эстелигинде (Махмуд Кашгаринин «Диван лугат-ит-түрк» аттуу сөздүгүндө) *кум* деген мааниде колдонулуучу сөз экендиги айтылган. Демек, азыркы кыргыз тилиндеги *кайра* этиши *кайыр* деген зат атоочтон жасалат: *кайыр*+*a*—*кайра*. Мындай модель боюнча зат атоочтон этиштер азыркы кезде да жасала берет: *оюн*+*a*—*ойно*, *сан*+*a*—*сана*, *чен*+*a*—*чене* ж. б. Ал эми *кайрак* деген зат атооч болсо ошол *кайра* этишинен *-к* мүчөсү аркылуу жасалган (*кайра*+*к*—*кайрак*).

Карагат — бул сөз *кара*+*кат* деген эки бөлүктөн турат. Мунун азыркы кыргыз тилинде өз алдынча сөз катары колдо-

¹ В. В. Виноградов. Историко-этимологические заметки. — В кн.: Этимология. 1964, с. 111 — 113.

² А. А. Реформатский. Введение в языкознание, с. 70; М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том II, М., 1986, с. 194.

нулбаган бөлүгү эски түрк жазма эстеликтеринде *кат* (жемиш) түрүндө өз алдынча сөз катарында колдонулуп келген. Бул Сибирь жактагы айрым түрк тилдеринде (же алардын диалектилеринде) азыр да ушундай мааниде учурайт (тува тилинде *кат* — «ягода»). Кыргыз тилинде *карагат* «кара жемиш» деген мааниде эмес, орусча «смородина» деп аталган бадал өсүмдүгүн жана анын мөмөсүн билдирет. Бул жемиштин кара, кызыл болуп бөлүнгөн түрлөрү *кара карагат*, *кызыл карагат* деп аталат. Демек, *карагат* деген сөздөгү *кара* азыр өзүнүн баштапкы маанисин жоготуп, жемиштин бир түрүнүн атын туюндурган татаал сөздүн составдык бөлүгүнө айланып кеткен. Бул сөздөр (*кара, кат*) *бөрү карагат*, *кожогат* сыяктуу өсүмдүктөрдүн аттарында да колдонулат.

Улутун — *улуу* жана *тын* деген эки сөздүн биригип, деформацияланышынан келип чыккан этиш (хакасча *улу тын*, тува тилинде *улу тинар* «вздохнуть»).

Улгай — *улу* (улук) деген сөздөн *-ай* мүчөсү аркылуу жасалган этиш. Мындай мүчө аркылуу *азай, көбөй, чоңой, картай* сыяктуу этиштер да жасалат.

Чал — байыркы түрктөрдө бул ак же агыш түстү билдирген сын атооч сөз болгон: *чал кой* — серо-белая овца (Древнетюркский словарь, 137-бет). Азыркы түркмөн, татар тилдеринде бул чачтын, сакалдын агын билдирген сөз катары колдонулат. М и с а л ы: *чал адам* — седой человек, *чал сакал* — седая борода (түркмөн тилинде); *чал кергэн чач* — волосы с проседью, *чал сакалы* — седебородый (татар тилинде). Кыргыз тилинде мунун ак же агыш түстү билдиргени *чал куйрук* деген сөз айкашында гана учурайт да, «агыш», «ак түстүү» дегендей маанини туюндурат. Башка учурда бул сөз чачына, сакал-мурутуна ак кирген абышка маанисинде гана колдонулат (демек, зат атооч сөзгө айланып кеткен). Азыр *чал куйрук* деп айтылып келе жатышына караганда, мурда кыргыз тилинде *чал сакал, чал мурут, чал чач* болуп да колдонулуп келген болуу керек.

Кыргыз тилиндеги бир катар сөздөрдүн түп унгусу өзүнүн баштапкы лексикалык маанисин жоготуп, аягындагы мүчө менен бирдикте турган абалында гана азыркыдай толук мааниге ээ болгон сөз катары колдонулуп жүрөт. Булардын түп унгусу кайсы экендиги, ал мурда кандай мааниде колдонулуп келгендиги азыркы тектеш тилдердин же болбосо байыркы түрк жазма эстеликтеринин фактылары менен салыштырганда гана аныкталат.

Тилдин азыркы кездеги абалы боюнча биз *сана* деген этишти *сан+а* сыяктуу составдык бөлүктөргө ажыратып талдай-

быз. Демек, *сан*—унгу, *-а* болсо сөз жасоочу мүчө катары каралып жүрөт. Бирок тарыхый жактан алганда, мунун түп унгусу *сан* эмес, *са* деген этиш болгон. Бул азыркыча *сана*, *эсепте* дегендей этиштик мааниде колдонулган. М и с а л ы: *са*—считать, подсчитывать; *эр конуг сады* — мужчина сосчитал овец (Древнетюркский словарь, 478-бет). Этимон катары эсептелүүчү бул баштапкы түп унгудан *-ын* мүчөсү аркылуу *сан* деген зат атооч сөз жасалат (*са+ын—сан*). Ушундай жол менен жасалган сөздөр азыр да бар (*жыйын*, *тыгын*, *жаан* сыяктуу сөздөр буга мисал боло алат). Азыркы кездеги *сана* деген этиш ошол *сан* деген зат атоочтон *-а* мүчөсү аркылуу жасалган (*сан+а—сана*).

Азыркы кыргыз тилиндеги *түк*, *түлө*, *түлөк* сыяктуу сөздөрдүн түпкү теги *тү* деген унгуга барып такалат. Бул түп унгу *чач*, *жүн*, *түк* деген мааниде колдонулган: *тү*—волосок (на теле), волос; шерсть, перья, оперение (Древнетюркский словарь, 594-бет). Мындай унгу азыр өз алдынча сөз катары колдонулбаганы менен, ал бир кездерде жогоркудай сөздөрдүн жасалышына түп унгу (этимон) катарында негиз болгон.

Токмок — мунун түп унгусу *тоky*, ага *-мак* мүчөсү кошулуп, азыркыдай *токмок* деген сөз жасалган. Буга далил катары төмөнкүдөй факт келтирсек болот: *тоky*—бить, ударять, стучать; *ол кулын тоkyды* — он ударил своего раба (Древнетюркский словарь, 576-бет).

Муузда — мунун түп унгусу *богуз* деген зат атооч сөз, ага *-ла* мүчөсү жалганып, ушул этиш сөз жасалган. *Богуз* кыргызча *алкым*, *тамак* деген мааниде, кийин ал *мууз* болуп өзгөрүп, *-ла* мүчөсү аркылуу *муузда* деген этиш пайда болгон. Бирок *мууз* кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт.

Атаандаш — мунун *атаан* деген унгусуна мүчө жалганып, этишке өткөндөн кийин гана өз алдынча мааниге ээ болгон сөзгө айланып кеткен. Монгол жана бурят тилдеринде *атаан* «зависть», «соперничество», «конкуренция» сыяктуу маанилерди билдире тургандыгы котормо сөздүктөрдө белгиленген.

Кыргыз тилиндеги бир катар кош сөздөрдүн составында азыр өз алдынча колдонулбаган, өзүнчө лексикалык мааниге да ээ болбогон сөздөр бар. Булар ушундай типтеги кош сөздөрдүн составдык бөлүгү катары гана жашай алат. Бирок башка тектеш тилдерде же монгол тилдеринде өз алдынча сөз катары колдонулат, өзүнчө лексикалык мааниси да бар. Ушул жагына негиздеп талдай келгенде, мындай сөздөр качандыр бир кездерде кыргыз тилинде да өз алдынча колдонулуп, лек-

сикалык мааниге да ээ болуп жүргөн болуу керек. Мындай кош сөздөргө төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот:

Бала-чака — түркмөн тилинде *чага* «бала» деген мааниде өз алдынча колдонулат.

Кир-кок — якут тилинде *хок* «кир» деген маанидеги өз алдынча сөз.

Уруш-кериш — алтайча *кериш* «уруш», «жанжал» деген мааниде колдонулат.

Торпок-тана — чуваш тилинде *тына* «музоо» деген мааниде.

Катын-калач — *кэлэш* татарча «келин», «колукту» деген мааниде колдонулат.

Бйлап-сыктап — *сыкта* хакасча «ыйла» деген мааниде.

Абысын-ажын — кыргыз тилинде мунун *ажын* деген бөлүгүнүн мааниси белгисиз, ал өз алдынча колдонулбайт. Бул кош сөздүн эки түгөйү тең монгол тилинде бар: абысындардын кичүүсү (инисинин аялы) *ажин*, улуусу (агасынын аялы) *авьсан* сыяктуу сөздөр менен берилет. Кыргыздарда булардын улуусу да, кичүүсү да *абысын* деп аталат.

Төркүн-төсүн — мунун эки түгөйү тең монгол тилинде өз алдынча колдонулат: *төрхөм*—родители, родня замужней женщины; *төрсөн*—родной; *төрсөн эцег*—родной отец; *төрсөн эх*—родная мать.

Эмчи-домчу — *домч* монголчо «эмчи», «дарыгер», «сыйкырчы» деген мааниде.

Шорпо-шилең — монголчо *шөлөн* «сорпо» (суп) жана «шорпо» (бульон) деген маанидеги сөз.

Этимологиялык изилдөөлөргө таяныч боло турган факт материалдар, негизинен, эски жазма эстеликтерден, азыркы тектеш тилдерден же алардын диалектилеринен алынары, буга айрым бир тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөн тилдик фактылар да пайдаланылары жогоркудай мисалдардан ачык көрүнүп турат. Бирок этимологдор лингвистикалык даярдыгы мыкты болуу менен эле ийгиликке жетише койбойт. Алар элдин тарыхына, үрп-адатына, коомдук турмушуна, чарбачылыгына байланыштуу көптөгөн маалыматтарды тилдик фактылар менен туура айкалыштырып изилдей ала турган деңгээлге жетиш үчүн тарыхчы менен этнографтын ролундагы илимпоздордон болууга тийиш. Анткени изилдөө объектилери бири-бирине жакын, ич ара катышы бар болгондуктан, бул илим тармактарынын да илим аралык тыгыз байланышы, бирин экинчиси толуктай турган эриш-аркак карым-катышы болбой койбойт.

§ 44. Элдик этимология

Калк арасында көбүнчө жер-суу аттарынын же дагы башка сөздөрдүн келип чыгышын, алардын маанисин чечмелеп түшүндүрүү максатын көздөгөн же ушундай маселеге кызыккан адамдар жок эмес. Булардын айрымдары четтен кирген түшүнүксүз сөздөрдүн төркүнүн өз эне тилиндеги уйкаш сөздөргө байланыштырып, булар ошонун негизинде жаралган болуш керек деп жоромолдошот же болбосо айтылышын ошого окшоштуруп колдонушат.

Бул жагына илимий даярдыгы болбосо да, мындай маселеге кызыгуунун өзү эле калк арасында ар кандай уламыштардын туулушуна себепкер болуп келгендиги белгилүү. Мындай көрүнүштөр тил илиминде э л д и к э т и м о л о г и я деп аталат. Буга төмөнкүдөй бир катар мисалдарды келтире кетсек болот.

Калкка анча түшүнүктүү боло элек кезде *бульвар* деген сөз орус тилиндеги *гулять* (сейилдөө) менен жакындаштырылып, айрым бир чөйрөдө *гульвар* болуп да колдонулуп келген, *микроскоп* орусча *мелкий* (майда, кичине) деген сөзгө жакындаштырылып, *мелкоскоп* болуп өзгөргөн. Проф. А. А. Реформатский *солист* деген сөздүн маанисин чала сабат аял *солить* деген этишке жакындаштырып түшүндүргөнүн ушундай мүнөздөгү этимологиянын бир фактысы катары баяндайт. Дагы: *капитал* — *копитал* (*копить* «топтоо» менен байланыштуу); *фельетон* — *клеветон* (*клевета* «ушак» менен байланыштуу); *кооператив* — *куператив* (*купить* «сатып алуу» менен байланыштуу)¹.

Кыргыз тилиндеги *кан* жана *доктур* деген сөздөргө жакындаштыруунун аракетинен улам *кондуктор* бир кездерде *кандоктур* болуп колдонулуп келди, *январь* деген айдын аты *жаныбар* болуп да айтылып жүрдү. Булардын ушундайча колдонулушун айрым бир кары адамдардын речинен азыр да учуратууга болот.

Кыргыз жергесиндеги айрым бир жер-суу аттарынын пайда болушуна байланыштуу уламыш кептер—легендалар калк арасында кеңири тарап, алиге чейин айтылып келе жаткандыгы белгилүү. Булардын ар бирин элдик этимологиянын эң кызык фантазияларынан турган өзүнчө бир фольклордук

¹ Л. И. Баранникова. Введение в языкознание, с.121; А. А. Реформатский. Введение в языкознание, с. 81 — 82.

чыгарма катарында кароого болот. М а с е л е н, Чүй өрөөнүндөгү *Кара-Балта*, *Сокулук*, *Токмок* же болбосо Нарын жактагы *Ат-Башы* туурасында айтылып жүргөн уламыштардын мазмунуна назар салсак, бул энчилүү аттардын пайда болушу жөнүндөгү кептин төркүнү *балта*, *соку*, *токмок* сыяктуу үй буюмдарын, куралдарды же аттын башын туюндурган сөздөргө барып такалат.

Ысык-Көл өрөөнүнүн Каркыра жаккы тарабындагы *Сан-Таш* — ошол жердеги үйүлгөн таш дөбөгө негизделип коюлган энчилүү ат. Бул туурасында Дөөлөтша Исаевдин жазган төмөнкүдөй маалыматтарына көңүл буралы: «Сан-Таштын аталышы жөнүндөгү легенда орустун улуу окумуштуусу П. П. Семенов-Тянь-Шанский тарабынан келтирилген. Бул легендага караганда Тимур (Тамерлан) XV кылымдын аяк ченинде Азиянын чыгыш өлкөлөрүнө жасаган бир жүрүшүндө ушул жерден өтөт да, согушка кирер алдында аскерлеринин канча экендигин билүү үчүн жоокерлеринин ар бирин бирден таш таштап кетүүгө буюрат. Натыйжада бир чоң таш дөбө пайда болот. Кийин, согушту жеништүү аяктап кайра келе жатканда, канча аскери калгандыгын билүү үчүн баягы таш дөбөдөн ар бир жоокер бир таш алып, жанына таштоосун буюрат. Натыйжада жанындагы кичирээк келген үйүндү таштар пайда болот.

Кээде бир аз өзгөрүүлөр менен эл арасында айтылып жүргөн башка легендалар да негизинен ушуга барып такалат...

Эл оозунда *Сан-Таш* — *көп таш*, *миңдеген таш*, *миң сандаган таш* деген мааниде чечмеленип жүрөт. Бирок биз башкача чечмелөөнү, *сан* дегендин өзү эле *таш* дегенди билдирет деп түшүндүрүүнү сунуш кылар элек. Иран-тажик тилдеринде *саң* «таш» дегенди билдирет»¹.

Ушул эле автор атактуу Жети-Өгүз жөнүндө мындайча баяндайт: «Жети-Өгүз жөнүндө эл оозунда көп эле легендалар бар. Ал легендалар да ар түрдүү болуп, биринен-бири аздыр-көптүр айырмаланат. Алар канчалык чындыкка жакын жана канчалык ишенимдүү экендигин билүү үчүн белгилүү орус жазуучусу Соколов-Микитовдун 1940-жылы Кыргызстанга келгенде уккан негизги легенданы келтире кетүүнү ылайыктуу деп таптык.

« — Мен сизге эзелтен калган бир жомокту айтып берейин, — деди кызгылтым аскаларды көрсөтө берип бизди коштоп жүргөн шайыр, сөзмөр киши.

¹ Д. Исаев. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе, 1977, 86-бет.

— Илгери-илгери ушул тоолорду жердеп, сансыз көп уруу элдерин башкарып, айдындуу өкүмүн жүргүзүп турган эки атактуу хан болгон экен. Бир күнү ач көз, кара мүртөз ханы коңшу хандын ай десе аркы жок, күн десе көркү жок мөлтүрөгөн сулуу аялын ала качып кетет. Эки уруунун ортосунда талаш-тартыш, бири-бирин чаап алуу башталат. Мына ошондо кара мүртөз хандын эстүү-баштуу акылмандары чогулуп, акыл-көнөш беришет: «Касташкан душманың аялымды кайтарып бергин деп жанды койбоду, элге тынчтык бербеди. Сен анын талабын орундат. Аялын өлтүргүн да, өлүгүн берип жибер. Талабыңды орундаттым, кайтарып бергин дедиң эле, мына, берип жибердим дегин. Сенин да жаның жай алып, жүрөк дартың басылат, аял ага да жок, сага да жок», — дешет.

Акылмандардын көнөши ач көз ханга абдан жагып калат. Кара ниет оюн ишке ашыруу үчүн көп эл чакырып, чоң той бермекчи болот. Тойго келгендердин тамагы үчүн жети кызыл өгүз союлат. Ошондо акыркы, жетинчи өгүздү жыгып, союуга киришкенде, кара мүртөз каардуу хан да баягы көңүлү түшүп тартып келген аялдын жүрөгүнө канжар урган экен. Атып чыккан ышык кан токтоо бербей, диркиреп аскаларга чачырап жаба берет. Канжар урган жерден кошо оргуштап кайнак суу атылып чыгып, бүт өрөөндү каптайт. Баягы мерез хан эл-журту, укум-тукуму менен, тойго келген кишилер бүт бойдон атылып чыккан кайнак суунун астында калышат. Селдей каптаган ысык суу тойго союлган жети кызыл өгүздү да агыны менен алып барып, тетиги бийикке шилеп чыгарып таштайт.

— Көрдүңбү, санап көрчү: береги жети кызыл аска — ошондогу жети өгүз. Ошол күндөн ушул күнгө чейин эл бул өрөөндү Жети-Өгүз деп калышкан».

Эл оозунда айтылып жүргөн жогоркудай легендалардын дагы бир варианты Д. Исаевдин баяндамасында мындайча берилет: «Илгери-илгери бир кишинин (кедейдин, байдын, хандын) жети торпогу болуптур. Бир күнү аларды бычтырып, салкыныраак жерде жүрсүнчү деп, тоого чыгарып жиберет. Анда бул тоолордун ичи, кокту-колоттору чыккан мурду жөргөлөгүс жыш чер токой экен. Ошол бойдон торпоктору жоголуп кетип, кийин жетөө тең өгүз болгондо табылыштыр. Ошондон улам бул жер «Жети-Өгүз» аталып калган дейт».

Жети-Өгүз жөнүндөгү ар бир легендада кептин төркүнү бул энчилүү аттын аяккы бөлүгү өгүз деген малдын атынан келип чыккан деген жыйынтык менен бүтөт. Түндүк Кыргызстандагы жер-суу аттарын изилдеген топонимист Д. Исаев бул энчилүү

аттын чыгышына карата пайда болгон элдик легендалардын жөнүн айтып келип, төмөнкүдөй корутунду чыгарат: «Жети-Өгүз деген аттын келип чыгышын малга — өгүзгө байланыштыруу таптакыр чындыкка туура келбейт. Анын ар кандай варианты элдик этимология болуп гана кала берет».

Автор бул энчилүү аттын аягындагы *өгүз* малга карата айтылган сөз эмес, ал *эгиз* (бийик) деген сөздүн фонетикалык өзгөрүүгө учураган формасы болуп саналат деген жыйынтыкка келет. Демек, Жети-Өгүз — ошол жердеги жети бөлүктөн турган бийик аскалардын негизинде пайда болгон топоним¹.

Д. Исаевдин эмгегинде Ысык-Көлдөгү *Тору-Айгыр* деген жердин атына байланыштуу легенда жөнүндө да кеп болот. Бул легендада көлдүн тигил өйүзүнөн бул өйүзүнө бир тору айгырдын сүзүп өткөндүгү жөнүндө баяндалат, жердин аты мына ушул айгырга байланыштуу коюлуп калган деген жыйынтык менен бүтөт. Автор буга карата да өз оюн айтып келип, бул энчилүү аттын илимий жактан негизделген этимологиясына кенири токтолот².

Элдик этимологиянын негизи эмнеде экендигин, анын жөнжайын мындан да кененирээк баяндай турган түрдүү мазмундагы уламыштар, лингвистикалык фактылар ар бир элде, ар бир тилде бар. Анткени ар бир тилдин ээлери өздөрү күндөлүк турмушта колдонуп, же эл оозунан угуп жүргөн сөздөрдүн, энчилүү аттардын кайдан келип чыккандыгын, кандай сырлары бар экендигин билүүгө кызыгат, алар жөнүндө өз оюн айткысы келет. Ошентип, элдик этимологияга негиз болуучу уламыштар, жоромол ой-пикирлер пайда болот.

§ 45. Кыргыз тилинин сөздүк составынын чыгыш теги боюнча катмарлары

Кыргыз тилинин лексикалык системасынын калыптанып өнүгүш тарыхы өтө узак мезгилди кучагына алат. Бул мезгилдин ичинде кыргыз эли нечен тарыхый жолду басып өттү. Анын коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, дүйнөгө көз карашы, нечен кылымдар бою калыптанып, жаңыланып отурган маданий жана материалдык байлыктары да өзгөрүп, өнүгүп келди. Кыргыздар башка элдер менен да түрдүүчө бай-

¹ Д. Исаев. Жер-суу аттарынын сыры. 123 — 134-беттер.

² Жогорку эмгектин 136—138-беттерин караныздар.

ланыш-катышта болду, аралашты. Ошого жараша кыргыз тилинин лексикалык составы да өзгөрүүлөргө учурап, жаңы сөздөр, сөз маанилери менен толукталып, байып отурду.

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн ички материалдык негизи болуп саналган төл сөздөрдүн базасында жаралат. Мындан тышкары, тилдин сөздүк составы башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Мына ошонун негизинде азыркы кыргыз тилинин лексикалык системасын жалпысынан төмөнкүдөй эки чоң катмардан турат деп эсептөөгө болот: 1) кыргыздын төл сөздөрү; 2) сырттан кабыл алынган сөздөр. Төмөндө булардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

1. КЫРГЫЗДЫН ТӨЛ СӨЗДӨРҮ

Кыргыз тили генетикалык негизи (чыгыш теги) боюнча түрк тилдеринин тобуна кирет. Түрк тилдеринин тектештиги түркология илиминде небактан бери белгилүү. Булардын өз ара тектештиги бардык түрк тилдерине орток болуп саналган жалпы лексикалык фактылардын, ошондой эле фонетикалык, грамматикалык белгилери боюнча байкалган окшоштуктун негизинде толук аныкталып чыккан. Демек, кыргыздын төл сөздөрү деп эсептелген лексикалык фактылар жалпы түрк тилдери (айрымдары көпчүлүк түрк тилдери) үчүн да орток болуп эсептелет (бирок ал сөздөрдүн тыбыштык жагы бардык эле түрк тилдеринде бирдей болуп айтылбай калышы да мүмкүн). Буга төмөнкүдөй сөздөрдү мисал кылууга болот:

а) жаратылыштагы ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аттары: *жер, тоо, таш, суу, талаа, ай, күн, жылдыз, от, кар, жамгыр, булут, жел, жаз, жай, күз, кыш* ж. б.;

б) адамдарга, түрдүү жан-жаныбарларга байланыштуу атоолор: *эл, киши, бала, кыз, уул, келин, ата, апа, ага, ини, баш, аяк, көз, кол, арка, бел, жылкы, уй, кой, эчки, төө, тай, кулун, музоо, торпок, улак, козу, ит, куш, балык, бүркүт, карга, кузгун, чымчык, тоок, өрдөк, каз, канат, мүйүз, жал, куйрук* ж. б.;

в) эгин-тегин, бак-дарак же башка өсүмдүктөргө байланыштуу атоолор: *буудай, арпа, таруу, сулу, алма, өрүк, алча, тал, терек, жыгач, куурай, чөп, саман, топон* ж. б.;

г) тамак-аштын аттары: *айран, сүт, кымыз, каймак, жуурат, курут, быштак, май, эт, боорсок, токоч, бал* ж. б.;

д) эмгек куралдарынын, ат жабдыктарынын аттары: *бал-*

та, балка, орок, бычак, кычкач, күрөк, айры, ээр, желдик, тердик, үзөңгү, куюшкан, жүгөн, нокто, чылбыр ж. б.;

е) сын-сыпатты, өңдү же башка белгилерди туюндуруучу сөздөр: *бийик, жапыз, чоң, кичине, узун, кыска, ак, көк, кызыл, сары, сүйрү, тоголок, жалпак, бышык, чийки ж. б.;*

ё) сан-өлчөмдү, көлөмдү билдирген сөздөр: *аз, көп, жарым, бүтүн, бир, эки, үч, төрт, беш, он, жыйырма, отуз, жүз, миң ж. б.;*

ж) кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөр: *ал, бер, бас, тур, жат, отур, иште, куткар, карма, ойно, сура, айт ж. б.;*

з) ат атооч сөздөр: *мен, сен, ал, ким, эмне, канча, кандай, бул, тигил, ошол ж. б.*

Сөз жасоонун ар түрдүү ыкмалары аркылуу жаңы сөздөрдүн жаралып турушу — тилдин лексикалык составында дайыма боло берүүчү көрүнүш. Мындай жаңы лексикалык каражаттар тилдеги төл сөздөрдөн да, ошондой эле сырттан кирген сөздөрдөн да жасала берет. Маселен, кыргыз тилиндеги төмөнкүдөй туунду сөздөр сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик ыкмалары аркылуу жасалып чыккан: *жумушчу, жазуучу, окумуштуу, сайма, терме, башкарма, котормо, колдонмо, кеңешме, чыгарма, чечим, басым, токтом, кызматкер, акылман, өндүрүш, жыйналыш, чарбачылык, чыгармачылык, активдүү, машиналаштыруу, техникалык* (морфологиялык ыкма боюнча жасалган сөздөр); *басма сөз, баш макала, жарыш сөз, кириш сөз, эмгек күн, күн карама, суу сактагыч, айыл чарба, өнөр жай, жол башчы, темир жол, беш жылдык, дене тарбия, бала бакча, ак чардак, жел боо, бел боо, айыл аткаруучу, теле көрсөтүү, радио берүү* (синтаксистик ыкма боюнча жасалган сөздөр).

Сөз жасоонун жогоркудай жолдору тилдин жаңы сөз байлыктарын жаратуу жана лексикалык составды жаңы сөздөр менен толуктоо, байытуу үчүн чоң роль ойнойт.

2. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЫРТТАН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар экендиги талашсыз. Чынында, лексикалык составында башка тилдерден ошкон сөздөрү жок, бардыгы тең өзүнүн төл сөздөрү деп эсептеле турган бир дагы тил болушу мүмкүн эмес. Бир катар тилдер дүйнөдөгү башка тилдердин лексикасынын толукталышына көбүрөөк таасир этип, сөздөрдүн

да ошончолук денгээлде мол кабыл алынышына себепкер болуп келгендиги белгилүү. Европа өлкөлөрүндө өзгөчө илимий-техникалык, коомдук-саясий терминдердин көбүрөөк таралышына негизги ролду ойноп, бул жагынан дүйнөгө кеңири таанылган тилдер деп грек жана латын тилдерин эсеп кылууга болот. Кийинчерээк мындай милдетти француз тили менен немец тили аткарып келди, азыркы кезде болсо англис тили менен орус тили аткарып келе жатат. Бирок бул аталган тилдердин өздөрүндө да сырттан кабыл алынган сөздөрдүн саны аз эмес. Алсак, англис тилинде төл сөз катары эсептеле турган лексикалык каражаттар 30% чамасында, лексикалык составынын калган бөлүгүн башка тилдерден оошкон сөздөр түзөт деген маалымат бар¹. Н. М. Шанскийдин маалыматына караганда, орус тилиндеги сырттан келип кошулган сөздөрдүн жалпы саны болжол менен 10% ти түзөт, бирок ошонун өзү эле бул тилдин лексикалык составында чет сөздөрдүн аз эмес экендигин көрсөтөт². Орус тилине европалык жана башка өлкөлүк калктардын тилдеринен көптөгөн сөздөр өздөштүрүлгөн. Маселен, бул тилдин түшүндүрмө сөздүктөрүн барактап көрсөк, «А» тамгасына камтылган он чакты сөздү (*а, ага, агу, ай, айда, ан, ах* сыяктуу сырдык сөз, байламта, бөлүкчөлөрдү же болбосо *агукать, ахнуть* сыяктуу этиштерди) эсепке албаганда, бул тамга менен башталган сөздөрдүн бардыгы дээрлик башка тилдерден оошкон лексикалык каражаттардан болуп чыгат. Алар: *абажур, абзац, аванс, автор, адвокат, азот, академия, актив, акция, ангел, анекдот, апельсин, аптека, архитектура, астра, атлас, афиша* ж. б. Албетте, бул сыяктуу кабыл алынган сөздөр сөздүктүн башка тамгаларында да бар, бирок ал тамгаларда орустун төл сөздөрү көбүрөөк, ага караганда сырттан кирген сөздөрдүн саны алда канча аз.

Проф. Н. К. Дмитриев «О тюркских элементах русского словаря» аттуу эмгегинде³ Д. Н. Ушаковдун редакциясы менен жарыяланып чыккан «Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө» камтылган түрк сөздөрүн башынан аягына чейин талдоого алып, өзүнчө сөздүк түрүндө топтоштуруп чыккан. Мындагы

¹ И. В. Арнольд. Лексикология современного английского языка. М., 1959, с. 207 — 208.

² Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1964, с. 95.

³ Бул туурасында автордун «Строй тюркских языков» (М., 1962) аттуу эмгегин (503 — 569-беттерин) караныздар.

берилген маалыматтарга караганда, орус тилинин лексикалык составындагы төмөнкүдөй сөздөр ар кайсы мезгилде түрк тилдеринен түрдүүчө жолдор менен келип кирген: *арба, арбуз, аргамак, алтын, аршин, атаман, аул, башмак, беркут, буран, бурдюк, деньги, ералаш, есаул, кавардак, капкан, кинжал, кумыс, курган, лошадь, орда, очаг, саман, сарай, сырт, тал, тамга, тулуп, тумак, туман, чалма, чекмень, чий, чугун, чулан ж. б.*

Тилден тилге оошкон сөздүн бардыгы тең эле түп нускадан түздөн-түз кабыл алына бербейт. Бир катар сөздөр абал мурда башка тилдердин лексикалык составында колдонулуп жүрүп, кийин ошол тилдер аркылуу дагы башка тилге (же тилдерге) ооп кетиши да мүмкүн. Демек, мындай сөздөр тилден тилге «кыдырып жүрүп» жетет. Буга орус тилиндеги *солдат, батальон* сыяктуу сөздөрдү мисалга келтирсек болот. Мунун биринчисинин түпкү төркүнү итальянча *soldato* (жалданма) деген сөзгө барып такалат, ал француз тилине өтүп, андан немец тилине келип, андан кийин барып орус тилине кабыл алынган. Экинчиси болсо орус тилине түздөн-түз француз тилинен кабыл алынган, ага итальян тилинен өткөн. *Крокодил* деген сөздү орустар XVII кылымда немец тилинен кабыл алышкан, ага бул сөз латынча *crocodilus* деген сөздүн өзгөртүлгөн түрү катарында келип жеткен. Мунун түпкү теги грек тилиндеги *krokodeilos* деген сөзгө барып такалат. Бул сөз немец жана орус тилдеринде бирдей тыбыштык составда колдонулат (нем. *Krokodil*).

Кыргыз лексикасынын составында да сырттан келип кошулган көп эле сөздөр бар. Алар кыргыз тилине ар кандай жолдор менен жана ар түрдүү мезгилде келип кирген. Бул сөздөр, өзүнүн түпкү материалдык негизи боюнча алып караганда, бир тектүү эмес, анткени булар — ар башка тилдерден келип кошулган сөздөр. Ошондуктан сырттан кабыл алынган сөздөрдү жалпысынан төмөнкүдөй бир нече топторго бөлүп кароого туура келет.

Түрк-монгол тилдериндеги лексикалык параллелдер. Проф. К. К. Юдахин өзүнүн «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» түрктөр менен монголдорго жалпы таандык болуп жүргөн сөздөрдүн чегин ажыратып, бул — мунуку, ал — тигиники деп так аныктап чыгыш өтө кыйын деген пикирге келет (сөздүктүн 8 — 9-беттерин караныздар). Бир катар окумуштуулар түрк тилдери менен монгол тилдеринин өз ара тектештиги бар, ошондуктан бул тилдердин ортосундагы лексикалык жалпылык булардын түпкү тегинин бир болгондугуна байланыштуу

деп эсептешет. Бирок мындай ойлор түрктөр менен монголдордун ортосундагы лексикалык кабыл алуулардын болуу мүмкүндүгүн жокко чыгарбайт. Түрк-монгол урууларынын эң байыркы доордо башталган түрдүү байланыш-катышы жана өз ара аралашуусу булардын ортосундагы лексикалык кабыл алууларды да ошончолук даражада өнүктүрбөй койгон эмес. Кеп мына ошол лексикалык кабыл алууларды түшкү теги боюнча түрктөргө да, монголдорго да орток деп эсептелген эң байыркы тилдик фактылардан ажыратып билүүдө турат.

Түрк-монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин кайсынысы булардын тек жагынан болгон түшкү жалпылыгын билдирет жана кайсынысы лексикалык кабыл алуулардын негизинде пайда болгон кийинки тилдик фактыларга жатат деген суроого азырынча так жооп бериле элек.

Азыркы кыргыз тили менен монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин ичинен нагыз лексикалык кабыл алуу деп эсептөөгө боло турган сөздөрдү өзүнчө бөлүп көрсөтүү маселеси да толук чечилип бүтө элек. Көбүнчө болжол түрүндө жана талаш боюнча калып келе жатат. Ошондуктан биз кыргыз тилинде жана монгол тилдеринде бирдей колдонулуп келе жаткан лексикалык параллелдерди төмөнкүдөй жупташтырылып берилген айрым мисалдардын негизинде гана жалпылап көрсөтүү менен чектелебиз.

аяк — адаг
 аймак — аймаг
 ала (өн, түс) — алаг
 алакан — алга
 арал — арал
 арга (айла, амал) — арга
 аргамжы — аргамжаа
 арашан — арашан
 баатыр — баатар
 белен — бэлхэн
 бөдөнө — бөднө
 босого — босго
 булак — булаг
 бурганак — бурганах
 буура — буур
 буурул (өн, түс) — буурал
 бука — бух
 дабыркай — давирхай
 дөнөн (дөнөн кой) — дөне

капкак — хавхаг
 каалга — хаалга (н)
 канжыга — ханзага
 кулан — хулан
 кунан — гуна(н)
 кудук — худаг
 керээз — гэрээс
 олжо — олзо(н)
 сакал — сахал
 сонун — сонин
 таар — таар
 тамга — тамга
 табак — таваг
 топчу — товч(ин)
 чагылган — цахилгаан
 чыйрак — чийрэг
 шибеге — шивүүр, шөвөг
 ж. б.

Иран тилдеринен кирген сөздөр. Тарыхый маалыматтарга караганда, мындан көп кылымдар мурда кыргыздар Тянь-Шандын аймагында, Памир, Гисар тарабында жашаган иран тилдеринде сүйлөгөн бир катар уруулар (согдийлер, тохарлар ж.б.) менен тыгыз байланыш-катышта болуп, аралаш жашап келген. Алар кийин тажиктер менен да ушундай байланыш-катышта болуп келишти. Кыргыз лексикасына иран сөздөрүнүн өтүшү негизинен мына ушул себептерге байланыштуу экендиги талаш туудурбайт. Мындан тышкары, иран сөздөрү кыргыз тилине коңшу жашаган өзбектер, уйгурлар жана бир катар башка уруулар аркылуу да кабыл алынган болуу керек.

Азыркы кыргыз тилинде төмөнкүдөй иран сөздөрү бар:

а) соода-сатык иштерине байланыштуу сөздөр: *арзан, баа, дилде, кардар, нарк, пул (бул), соода, тараза;*

б) дыйканчылыкка, багбанчылыкка байланыштуу сөздөр: *анар, анделек, анжыр, алмурут, багбан, беде, бадыраң, бак, дан, данек, дарбыз, жүгөрү, зыгыр, курма, күрүч, кенеп, кодура, мөмө, мейиз, мисте, пахта, пияз, сабиз, шабдалы, тыт (тут), чарба;*

в) эмгек куралдарынын, үй буюмдарынын же башка буюм-теримдердин аттары: *аштар, апкеч, бермет, дасторкон, депкир, дурбү, дүкөрт, дептер, илеген, кагаз, кулпу, кетмен, канжар, керней, оромол, парда, сыя, тасмал, устара, чынжыр;*

г) курулуш иштерине байланыштуу сөздөр: *амбар, айбан (айбанкана), дубал, дарбаза, мык, сарай, терезе, такта, устун, чатыр, шыл, ылай;*

д) убакытка, мезгилге байланыштуу сөздөр: *бейшемби, бешим, дүйшөмбү, дигер, ишемби, жекшемби, чилде, шаршемби, шейшемби;*

е) айбандардын аттары: *бада, жаныбар, жөжө, илегилек, келемиш, кептер, короз, мекиян, маймыл, шер;*

ё) диний түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: *бүбү, дербиш, дил, жан, жадыгер, календер, кудай, күнөө;*

ж) адамдардын кесибин, кызматын же ар кандай башка түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: *балбан, бакыт, баба, дары, дарт, дарман, дурус, док, душман, дене, дыйкан, кеп, көөдөн, көкнар, мас, мээрим, мейман, наабай, өнөр, уста ж. б.*

Булардан тышкары, кыргыз тилине иран тилдеринин айрым грамматикалык элементтери (м и с а л ы: *-көй, -кер, -кеч, -поз, -ман, -дар, бей-, на- ж. б.*) да төмөнкүдөй араб-иран сөздөрү аркылуу келип кирди: *амалкөй, тамашакөй, кызматкер, жоопкер, мээнеткеч, асылкеч, ашпоз, илимпоз, акыл-*

ман, даанышман, кусадар, жарадар, беймаал, бейкүнөө, нааразы, найынсап ж. б.

Араб тилинен кирген сөздөр. Кыргыздар менен арабдардын тикеден-тике байланышы болгон эмес. Ошондуктан араб сөздөрүнүн кыргыз тилинен орун алып калышына, чынында, башка тилдердин (өзбек, тажик, уйгур, татар тилдеринин) таасири себеп болгон. Араб сөздөрүнүн кыргыз тилине тике кирбестен, башка тилдер аркылуу келип киришин далилдей турган түрдүү тарыхый маалыматтар бар. Орто Азиянын аймагында жана андан тышкары жактагы бир катар жергиликтүү калктарга арабдар ислам динин VII — VIII кылымдарда эле тарата баштаган. Кыргыздар болсо ислам динин коңшу жашаган башка элдердин таасири астында өтө эле кийинки мезгилдерде (XVII — XVIII кылымдарда) кабыл алышкан жана бул динди алар анча бекем карманышкан эмес¹. Бирок, ошондой болсо да, ислам дини кыргыз лексикасына араб сөздөрүнүн өтө башташына себепчи болбой койгон жок. Кыргыз тилиндеги эң алгач пайда болгон араб сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнүн динге байланыштуу сөздөрдөн болуп калышы да бекеринен эмес. М и с а л ы: *алда (алда таала), ажал, азан (азан чакыруу), арбак, айт, акырет, бата, дуба, жаназа, имам, калпа, куран, келме, сопу, сыйкыр, шарият ж. б.*

Араб сөздөрү кыргыз лексикасына түрдүү мезгилде келип кирген. Алгачкы мезгилдегисине караганда, кийинки кабыл алынган араб лексикасы, негизинен, чарбачылыкка, үй тиричилигине, илимге, маданиятка, коомдук-саясий түшүнүктөргө ж. б. байланыштуу сөздөрдөн турат. М и с а л ы: *адабият, алиппе, арип, арыз, адам, аскер, аспап, вазир, даам, дүкөн, илим, кат, китеп, калк, камыр, кант, маданият, мамлекет, мекеме, мектеп, медиресе, мугалим, маселе, макала, мата (кездеменин бир түрү), набат, окуя, өкүл, өкмөт, сабат, сабак, саясат, саат, тартип, тарбия, тарых, табият, укук, шам, эсеп ж. б.*

Араб сөздөрү төмөнкүдөй абстракттуу түшүнүктөрдү, сынсыпатты же ар кандай башка белгилерди да туюндурат: *абийир, акыйкат, акыл, акы, абал, адал, албетте, азан, айла, баам, дүйнө, далил, зээн, кайрат, кубат, кабар, касиет, максат, милдет, медресе, мекен, өмүр, сапат, сабыр, сыпат, убада, убайым, талап, шарт, ынтымак, ыктыяр ж. б.*

¹ Бул туурасында С. М. Абрамзондун «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» (Л., 1971) аттуу эмгегинин 267—274-беттеринде кенири маалыматтар берилген.

Азыркы кыргыз тилинде, болжол менен айтканда, бир миндей араб сөздөрү бар, алардын үчтөн бир бөлүгү диний түшүнүктөрдү туюндурат, калгандары башка маанидеги сөздөргө жатат.

Өзбек, татар, азербайжан, уйгур ж.б. түрк тилдерине салыштырмалуу алып караганда, кыргыз тилине араб-иран сөздөрү анчалык көп таралган эмес. Мунун өзү түрдүү тарыхый себептерге байланыштуу. М а с е л е н, азыркы өзбек адабий тилинде активдүү колдонулуп жүргөн *шимол* (север), *жануб* (юг), *шарк* (восток), *гарб* (запад), *фасл* (сезон), *дарс* (урок), *бино* (здание), *мадад* (помощь), *парранда* (пернатые), *биллур* (хрусталь), *намойиш* (демонстрация), *модда* (вещество) сыяктуу көптөгөн араб-иран сөздөрү кыргыз адабий тилинин лексикалык составына өткөн эмес. Ошондуктан мындай сөздөрдүн ордун же кыргыздын өзүндөгү төл сөздөр (*түндүк*, *түштүк*, *чыгыш*, *батыш* ж. б.), же болбосо орус тили аркылуу келип жеткен лексикалык каражаттар ээлейт (буга *хрусталь*, *демонстрация* сыяктуу сөздөрдү мисал кылсак болот).

Проф. Э. Н. Наджиптин эсеби боюнча алганда, уйгур тилинин XI кылымга таандык жазма эстелиги болуп саналган «Кутадгу билиг» поэмасында бар болгону 94 гана араб сөзү колдонулган. Ушунун негизинде автор араб сөздөрүнүн, ошондой эле иран тилдеринен кирген сөздөрдүн да уйгур тилине көбүрөөк санда кабыл алына баштаган мезгили XIV — XVI кылымдарга жана андан кийинки доорго туура келет, бирок азыркы уйгур тилинде, иран сөздөрүнө караганда, араб лексикасы алда канча басымдуулук кылат деп белгилейт¹.

Орус тилинен кирген сөздөр. Орус эли менен кыргыз элинин өз ара байланыш-катышынын натыйжасында кыргыз лексикасы орус тилинен жана ал аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган эң эле көп жаны сөз байлыктары менен толукталып келүүдө. Орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасынан орун алышы өткөн кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин Россиянын составына кошулушунан бери тарта башталган. Кыргызстандын Россияга кошулушу коомдук өнүгүшкө, кыргыз элинин социалдык-экономикалык мамилелеринин өзгөрүшүнө олуттуу таасирин тийгизди. Кыргыздар орус эли менен административдик, экономикалык, чарбалык, соода-сатык иштери боюнча байланыш-катыш жасоо мүмкүндүгүнө ээ болду.

¹ Э. Н. Наджип. Современный уйгурский язык. М., 1960, с. 17—18.

Орустардан өздөштүрүлгөн чарбачылыктын жаңы техникасы, эмгек куралдары, үй буюмдары, ошондой эле соодасатык иштерине, жаңы административдик түзүлүшкө, башкаруу системасына ж. б. байланыштуу келип чыккан түшүнүктөр кыргыз турмушуна кандай өзгөрүү киргизсе, булар кыргыз лексикасын да ошончолук өлчөмдө жаңы сөздөр менен байытты. М а с е л е н, кыргыз турмушуна орустар аркылуу өткөн жаңы эмгек куралы соко (орусча соха) эзелден бери колдонулуп келген буурусунга караганда дыйканчылык ишинин алда канча өркүндөтүлгөн прогрессивдүү техникасы болуп саналган.

Чарбачылыкка, үй тиричилигине байланыштуу ушул сыяктуу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында кыргыз лексикасына төмөнкүдөй жаңы сөздөр келип кирди: *божу, каамыт, жармоо, догоо, бороз, саржан, керебет, үстөл, самоор, ылампа, бөтөлкө, чайнек, панар//манар, батөлөк, кашек, меш* ж. б. Кийим-кече, тамак-ашка байланыштуу *желетке, кемсел, шапке, батинке, көлөч, бөлкө, момпосуй* ж. б. сөздөр пайда болду. Соода-сатык иштерине байланыштуу *көпөс, жарманке, сөлкөбай, бексел, бут//пут, ыраскот, ашмушке, чот* ж. б. сөздөр келип кирди. Россияга кошулгандан кийин жаңы административдик түзүлүшкө, башкаруу системасына карата кыргыздар *бөмөштүк, болуш, ыстарчын, биристан, бесир, болитсей, үйөз, бекет, түрмө, жандармей* ж. б. сөздөрдү колдоно баштады.

Бирок Октябрь революциясына чейинки мезгилде илимге, техникага, кесипчиликтин ар кандай түрлөрүнө, маданиятка байланыштуу лексикалык кабыл алуулар анчалык көп болгон эмес, анткени ал кездеги кыргыз элинин коомдук турмушунун өзүндө да анчалык олуттуу өзгөрүүлөр боло койгон жок. Орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасына кириши, негизинен, оозеки байланыш-катыш аркылуу гана мүмкүн болуп келди.

Революциядан кийинки мезгилде орус тили мурдагы СССРдин составында жашаган бардык калктарга улут аралык байланыш-катыштын, илимге жана дүйнөлүк маданиятка жакындашуунун бирден-бир маанилүү каражаты болуп кызмат өтөп келди. Ошондуктан бул мезгилдеги кабыл алынган орус сөздөрүнүн сферасы мурдагыга караганда алда канча кеңири жана алар сан жагынан алганда да кыйла арбын. Анткени кийинки кабыл алынган орус сөздөрү мурдагыдан алда канча кеңири чөйрөгө таралып, саясатка, илим-техникага, экономикага, чарбачылыкка, маданиятка, окуу-тарбия иштерине, кыскасы, коомдук турмуштун ар түрдүү жактарына тиешелүү

болуп, кыргыз лексикасынын күндөлүк байланыш-катышка зарыл түрдө керектелүүчү эң маанилүү сөз байлыктарына айланып калды.

Кийинки жарым кылымдан ашуун мезгил ичинде орус тили аркылуу дүйнө жүзүндөгү бир катар тилдердин интернационалдык мүнөздөгү лексикалык каражаттары кыргыз тилине мурдагыдан алда канча көп кабыл алына баштагандыгы белгилүү. Аны төмөнкүдөй бир катар мисалдар аркылуу далилдешке болот: *алфавит, астрономия, диалект, грамматика, синтаксис, поэзия, поэма, кафедра, философия, климат, мрамор, эфир* (грек тилинен); *депутат, интернационал, пролетарий, социализм, цивилизация, администратор, канцелярия, циркуль* (латын тилинен); *алгебра, адмирал, атлас* (кездеме), *цифра* (араб тилинен); *пионер, доллар, чемпион, рекорд, футбол, баскетбол, волейбол, аут*, (англис тилинен); *коммуна, комиссар, реформа, арбитр, адрес, сезон, балет, баланс, тираж, парад* (француз тилинен); *ракета, кран, шахта, масштаб, граната, трасса, абонент, ландшафт, рыцарь, аукцион, панель, полиция* (немец тилинен); *либретто, тенор, новелла, опера, ария, дуэт, фонтан, балкон, карикатура, сода, мумия* (итальян тилинен) ж. б.

Адатта кабыл алынган сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү ошол элдин турмушунда мурда болбогон жаны нерселердин, түшүнүктөрдүн наамы катарында келип кирүүгө тийиш. Аларды атоо үчүн кабыл алып жаткан тилдин сөздүк составында тиешелүү лексикалык каражаттар көп учурда жок болуп калышы да мүмкүн. Ошол себептен улам мындай сөздөргө белгилүү даражада муктаждык туулуп, жогоркудай даяр лексикалык каражаттардын кабыл алынышын турмуш өзү талап кылбай койбойт. Маселен, кыргыз турмушунда *завод же молекула* деген түшүнүктүн кийинки кездерде эле пайда болгондугу, буларды атоо үчүн эне тилибизден ылайыктуу сөз табылбагандыгы таң кала тургандай көрүнүш эмес. Мындай көрүнүш кыргыздар сыяктуу көп эле элдердин турмушунда болуп келе жаткандыгы белгилүү. Тилдин лексикалык составында кабыл алынган сөздөрдүн болушу, чынында, мына ушундай негизги себептерге тикеден-тике байланыштуу экендиги талаш туудурууга тийиш эмес.

Бирок кабыл алынган сөздөрдүн бардыгы тең эле, жогоруда айтылып өткөндөй, ордуна коё салууга жарагыдай лексикалык каражаттардын жоктугуна байланыштуу пайда боло калбайт. Айрым сөздөрдүн которулушуна толук мүмкүндүк болуп

турса да, алар которулбастан, түп нускадагы турушу боюнча өзгөрүүсүз колдонула берет. Алсак, англис тилинен эл аралык термин катары алынган *футбол, гандбол, баскетбол, волейбол* сыяктуу сөздөрдүн орус тилине которулушуна тилдик каражат катарында *нога, рука, сетка, полет* жана *мяч* сыяктуу беш сөз толук жарай алат. Буларды кыргызчалатыш үчүн *бут, кол, тор (сетка), учуу* жана *топ* деген сөздөрдү колдонсок да болот. Бирок мындай интернационалдык сөздөр дүйнө калктарынын бардыгында түп нускадагы калыбынан өзгөртүлбөй (которулбай) колдонулат. Дагы: орус тилиндеги *совет, большевик* деген сөздөрдүн, же болбосо *спутник, самолет, паровоз, пароход, самовар* сыяктуулардын көп тилдерде ушул турушунда колдонулуп келе жатышы, чынында, сөз жетпегендиктен улам пайда болгон көрүнүш эмес.

Интернационалдык лексика дүйнөдөгү көп эле калктардын тилдеринде активдүү сөз каражаттары катары жашап келүүдө, аларды элдер өз эне тилине которбостон, ошол турушунда эле колдонушат. Ошондуктан айрым авторлордун (өзгөчө журналисттердин) радиону «үн алгы», телевизорду же теле берүүнү «сын алгы», инженерди «кыбачы» деп обу жок кыргызчалаткан аракетинен натыйжа чыккан жок. Буга карабастан, эл аралык мааниге ээ болгон жогоркудай интернационалдык сөздөрдү ар ким өз билгениндей которо бермей өнөкөт барган сайын күчөп, баш аламандык көбөйүп бара жаткандыгы жан кейитпей койбойт.

Жалпы эле интернационалдык лексика деп аталуучу сөз топторунун ичинде өзгөчө грек, латын тилдеринин элементтеринен же булардын өз ара айкалышкан бөлүктөрүнөн турган сөздөр тил практикасында жыш учурайт. Анткени бул эки тилдин сөз байлыгы илимий-техникалык терминдердин жаралышына эл аралык маанидеги лексикалык каражат катары жумшалып келгендиги белгилүү. Буга түпкү теги грек тилине негизделген төмөнкүдөй мисалдарды келтирсек болот: *гармония* (harmonia — байланыш), *гидрат* (hydor — суу), *графика* (grapho — жазамын), *зоология* (zoon — жаныбар, айбанат), *синтаксис* (suntaxis — түзүү), *телефон* (tele — алыс, phone — үн, дабыш), *телеграф* (tele — алыс, grapho — жазамын). Түпкү теги латын тилине негизделген сөздөр: *агрессия* (aggressio — кол салуу, басып кирүү), *террор* (terror — коркунуч), *капитал* (capitalis — башкы), *империя* (imperium — бийлик), *негатив* (negativus — терс, тескери), *транскрипция* (transcriptio — көчүрүп жазуу), *автор* (au (e)tor — түзүүчү, жаратуучу), *авиа-*

ция (avis — куш). Төмөнкүдөй сөздөр ушул эки тилдин элементтеринин өз ара айкалышкан бөлүктөрүнөн куралып жасалган: *автомобиль* — бул грек тилиндеги autos (өзү) жана латын тилиндеги mobilis (козголуучу, жүрүүчү) деген сөздөрдүн курамынан турат; *альтиметр* — латынча altus (бийик) жана грекче metreo (ченеймин) деген сөздөрдөн куралган ж. б.

Интернационалдык сөздөрдүн саны кийин башка тилдердин эсебинен да көбөйүп, алар күндөлүк байланыш-катышта кеңири колдонулуп келүүдө.

Кабыл алынган сөздөр эне тилдин төл сөздөрү же эне тилге мурда башка тилдерден оошуп келген сөздөр менен катар колдонулуп, алар бара-бара синонимдик түгөйлөргө айланып кетиши да мүмкүн.

М а с е л е н, *дидар* деген иран сөзү менен кыргыз тилинин *бет*, *жуз* сыяктуу төл сөздөрү маани жактан бири-биринен алыстап кете койбойт. Булар стилистикалык жактан гана бир аз өзгөчөлөнүп колдонулушу мүмкүн. *Алтын* деген сөздү иран тилдеринен кабыл алынган *дилде* менен, же болбосо *шекер* (ир.) жана *кант* (ар.) сыяктуу сөздөрдү маани жактан салыштырсак, булардын бири-бирине синонимдик түгөй боло тургандай маанилик жалпылыгы бар экендигин байкайбыз. Арабча *алда* (*алда талаа*), иранча *кудай*, кыргызча *эгем*, *теңир* сыяктуу сөздөр туурасында да жогоркудай жыйынтыкка келүүгө болот. Кыргыздарда кудайдын атынын мынчалык көп сөздөр менен берилип калышы төл сөздөр менен жанаша колдонулган араб, иран сөздөрүнүн кабыл алынышына түздөнтүз байланыштуу десек болот. Демек, ислам дининин кабыл алынышы кыргыз тилинде кудайдын аттарынын көбөйүшүнө да себеп болгон. Мурда кыргыздарда *эгем*, *теңир* деген сөздөрдүн «кудай» маанисинде кеңири колдонулуп келишин далилдей турган факт материалдар катарында *Эгемберди*, *Теңирберди* сыяктуу адам аттарын (*Кудайберген*, *Кудайберди* сыяктуу адам аттарына салыштырып көрсөк болот) жана адабий чыгармалардан алынган төмөнкүдөй бир катар мисалдарды келтире кетишибиз кажет: «Теңир жалгасын. Сен мени сыйласаң, сени теңир сыйласын» (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан). «Эгемдин иши болбосо, Элиндин четин ким көрсүн» («Манас» эпосунан).

Ырас, жогоркудай адам аттарынын бардыгы тең эле кыргыз турмушунда бирдей деңгээлде кеңири колдонула бербейт. Булардын ичинен өтө сейрек учурай турганы — *Теңирберди*. Бул ат Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романында бар:

«Тенирберди кол чаначындагы кымызын чечти». Буга караганда, балким, *Эгемберди*, *Кудайберди*, *Кудайберген* деген адам аттары сыяктуу эле, *Теңирберди* да мурда кеңири колдонулуп келген адам аттарынан болуу керек.

Кудайдын атын туюндурган жогоркудай төрт сөздүн ар биринин колдонулуш денгээли да бирдей эмес. Мунун төл сөздөр аркылуу берилген аттарына караганда, кабыл алынган сөздөр аркылуу аталышы, анын ичинен өзгөчө *кудай* деген сөз азыр активдүү колдонулат десек болот.

Жалпы эле кабыл алынган сөздөрдүн тилдин лексикалык составына келип жетишинин төмөнкүдөй эки түрдүү жолу бар. Анын бирөө — оозеки кабыл алуу. Экинчиси — жазма аркылуу кабыл алуу. Жазма аркылуу кабыл алынган сөздөр көбүнчө илимий-техникалык, коомдук-саясий түшүнүктөр менен бирге өздөштүрүлүп, негизинен ушул багытка тиешелүү терминологиялык сөз топторунан болуп саналат (булар туурасында «Терминдер жана терминология» деген параграфта өзүнчө сөз болот). Оозеки кабыл алынган лексикага караганда, булар сан жагынан да көптүк кылат. Мындай сөздөрдүн тилде колдонулуш нормалары (айтылышы менен жазылышы) иретке салынбаган чаржайыт абалда болбостон, нормага салынып, стабилдүү денгээлге жеткендиги менен айырмаланат. Анткени адабий тилдин нормативдүүлүк касиети жазма аркылуу өткөн сөздөрдүн колдонулушуна да өз таасирин тийгизбей койбойт.

Чет тилдерден кирген сөздөр, колдонууга ийкемдүү абалга чейин келип жетиш үчүн, кабыл алган тилдин толук өздөштүрүлүп бүткөн активдүү сөз каражаттарына айланууга тийиш. Кыргыз тилине ар мезгилде кабыл алынган араб-иран сөздөрү, чынында, мына ушундай денгээлге чейин келип жетти дешке болот. Атайын иликтөө жүргүзсөүчү, буларды кыргыздын төл сөздөрүнөн ажыратып бөлүшкө да мүмкүн эмес. Ошондуктан, м а с е л е н, мекен — түпкү теги боюнча араб сөзү, ал эми *мөмө* — иран сөзү десек, буга көп эле кыргыз таң калышы, же ишенбей да коюшу мүмкүн. Анткени мындай сөздөр, бардык белгилери боюнча алып караганда, азыр кыргыздын төл сөздөрүндөй эле сезилет, алардан эч айырмаланбайт.

Кыргыз лексикасына орус тилинен кирген сөздөр алгачкы кабыл алынган мезгилде оозеки байланыш-катыш аркылуу өтүп, айтылыш жагы кыргыз тилинин ички бөтөнчөлүктөрүнө ылайык өзгөртүлүп колдонула баштаган. Ошол себептен алардын тыбыштык түрү жана муун структурасы орус тилиндегидей нормада боло алган эмес.

Биринчи кезекте орус сөздөрүндөгү бөтөн тыбыштар кыргыз тилинин өз тыбыштары менен алмаштырылып, ошол аркылуу бир катар сөздөрдүн колдонулушу ийкемдүү абалга келтирилген. Мындай кубулуш тил илиминде с у б с т и т у ц и я деп аталат (латынча *substitutio* — алмаштыруу, ордуна башкасын коюу). М а с е л е н, *волость, купец* деген сөздөрдүн *болуш, көпөс* болуп өзгөртүлүп айтылышы [в] жана [ц] тыбыштарынын ордун кыргыз тилине мүнөздүү болгон [б], [с] сыяктуу башка тыбыштар менен алмаштыруудан улам пайда болгон. Сингармонизмдин таасири менен *бутылка, булка, дуга, уезд, бумазая* сыяктуу сөздөр кыргызча *бөтөлкө, бөлкө, догоо, үйөз, момосуй* түрүндө колдонулуп калган. Кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары муун структурасын өзгөртүү аркылуу да улуттук тилдеги бөтөнчөлүктөргө ылайыкташып колдонулган. М а с е л е н, эки үнсүз тыбыш катар келип башталган *кровать, станция, пристав, старшина* сыяктуу сөздөрдүн *керебет, ыстанса, биристан, ыстарчын* түрүндө колдонулуп калышын муун структурасы боюнча кыргыз тилиндеги нормага ылайыкташып өзгөрүүнүн натыйжасы деп эсептесек болот.

Революциядан кийинки мезгилдин ичинде орус тили аркылуу кыргыз лексикасына өткөн жогоркудай кабыл алынган сөздөр азыркы кезде, негизинен, орус тилиндегидей нормада колдонулуп келе жатат. Булар азыркыдай стабилдүү нормага дароо эле салына калган жок. Советтик доордун алгачкы жылдарында (20 — 30-жылдардын ичинде) мындай кабыл алынган сөздөр мурдагыдай эле кыргыз тилинин ички бөтөнчөлүктөрүнө көбүрөөк багындырылып (тыбыштык түрү өзгөртүлүп) колдонулуп келди. Бирок жогоркудай сөздөрдү эл массасы (көбүнчө жаштар жана бардык сабаттуу адамдар) жалаң гана лексикалык жактан эмес, тыбыштык жактан да толугураак өздөштүрө баштаган соң, булардын мурдагыдай формада колдонулушу кийинки мезгил үчүн, чынында, ылайык келбей калды.

Орус тили — улут аралык байланыш-катыш үчүн чоң кызмат кылган эл аралык маанидеги тилдердин бири. Орус тилин жергиликтүү калктар практикалык зарылдыктан улам үйрөнүп, бул тилди орустар менен гана эмес, башка элдер менен да байланыш-катыш жасоодо кеңири колдонуп келе жатышат. Ошондуктан СССРдин составында жашап келген көптөгөн жергиликтүү калктын өкүлдөрү өз эне тилинде гана эмес, орус тилинде да эркин сүйлөөгө жетишип, натыйжада эки тилдүүлүктүн (билингвизмдин) өнүгүшүнө толук мүмкүндүк туулду. Мунун өзү улуттук тилдерге кабыл алынган орус сөздөрүнүн

түп нускадагы колдонулуш нормасын кошо өздөштүрүү жагына да чоң таасирин тийгизбей койгон жок. Алгачкы кабыл алынган мезгилде *кеперетип, кемесия, башпурт, бырасент, берме, семен, жаарапия, кымья* түрүндө колдонулуп келген сөздөрдүн кийин *кооператив, комиссия, паспорт, процент, ферма, цемент, география, химия* сыяктуу стабилдүү нормага салынышы булардын жогоркудай өздөштүрүлүш деңгээлинин түздөн-түз натыйжасы болуп саналат.

Кабыл алынган орус сөздөрүн учурдун талабына ылайык нормада колдонууга өтүү үчүн улуттук алфавиттин составына кошумча тамгаларды киргизүү маселесин да кошо чечишке туура келген эле. Андай тамгаларды кабыл алмайынча, орус сөздөрүнүн жазылышын орус орфографиясындагыдай нормага салышка мүмкүн болмок эмес. Мындай социалдык маселе кыргыз тилине да тиешелүү болгондуктан, орус тилинен кирген сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү орфографиялык эрежелер алфавиттин составына кошумча тамгалардын киргизилиши менен бирге чечилип, кабыл алынган эрежелер мезгил-мезгили менен толукталып, такталып турду. Азыр кыргыз тилинин ички бөтөнчөлүктөрүнө баш ийип, тыбыштык түрүн өзгөрткөн боюнча элге сиңип кеткен айрым орус сөздөрү гана мурдатан бери калыптанып калган эски нормасын өзгөртпөй жазылып жүрөт. Алар: *самоор, меш, каамыт, соко, момосуй, сот, керебет, кожоюн, баркыт, желетке, кемсел, чиркөө* ж. б. Булардын колдонулушун түп нускадагы нормасына салып өзгөртүүнү тил практикасы талап кылбайт жана антүүгө мүмкүн да эмес.

Бир тилден экинчи бир тилге оошкон сөздөр өзүнүн түп нускасында көп маанилүү сөздөр катары жашап келген болсо, кийинки тилге анын бардык маанилери толук кабыл алынбай калышы да мүмкүн. Мындай учурда белгилүү бирөө гана башка тилдин карамагына өтүп, семантикалык жактан чектелген абалда болуп калат. Кээде сырттан кирген сөздөр өзүнүн баштапкы семантикасынан ажырап, таптакыр башка сөзгө айланып кетиши да мүмкүн. Муну кыргыз лексикасына орус тилинен кабыл алынган төмөнкүдөй сөздөрдүн семантикалык мүнөздөмөсү аркылуу далилдешке болот.

Орусча *масть* деген сөздүн бир мааниси карта оюнундагы «маш» (*маш келуу, маш тийүү, машы менен басуу*) деген түшүнүктү билдирет, кыргыз тилине бул сөздүн ушул гана мааниси өткөн. Мунун орусча түшүндүрмө сөздүктөрдө «цвет шерсти у животных» деп түшүндүрүлүп жүргөн мааниси (жаныбарлардын түгүнө карата аныкталуучу өңү-түсүн билдирген

мааниси) кыргыз тили үчүн зарылчылыгы жок десек болот, анткени бул маани кыргызча *өң*, *түс* деген төл сөздөр аркылуу берилет.

Кыргыз тилиндеги *зоот тукум*, *зоот айгыр*, *зоот бука*, *зоот уйлар* сыяктуу сөз айкаштарында колдонулуучу *зоот* орусча *завод* деген сөздүн экинчи маанисинин («предприятие для разведения породистых лошадей») негизинде пайда болуп, бирок мунун семантикалык жагы гана эмес, тыбыштык түрү да кескин өзгөрүүгө учураган. Мындайынча алып караганда, мунун «асыл тукум» деген түшүнүктү билдирүүчү кийинки мааниси түп нускадагыдан алда канча өзгөчөлөнгөн жаңы мааниге жатат. Ошол себептен улам *зоот* кыргыз тилинде өз алдынча лексикалык бирдик болуу даражасына чейин келип жеткен. Бул сөз *завод* түрүндө колдонулганда, түп нускадагы бардык маанилери ошол калыбынча калат. Демек, *завод* жана *зоот* материалдык теги бир экендигине карабастан, азыр булардын ар бири өзүнчө сөз катары жашап келет.

Кыргызча *борум* деген сөздүн материалдык негизи орусча *форма* деген сөзгө барып такалат. Мунун *форма* деген түрү орус жана кыргыз тилдеринде негизинен бирдей эле мааниде колдонулат, ал эми *борум* азыр маани жактан да, тыбыштык составы боюнча да баштапкы калыбынан өзгөчөлөнүп, өз алдынча сөз катары милдет аткарат (булар туурасында «Уңгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы» деген параграфта да өзүнчө сөз болгон).

Кээде бир эле сөзгө экинчи бир сөздүн мааниси да кошо жүктөлүп, натыйжада анын семантикасы мурдагыдан кеңеет. Буга *суд* жана *судья* деген эки сөздүн семантикалык жүгүн көтөргөн *сот* деген сөздү мисалга келтирсек болот. Орусча эки башка сөз аркылуу туюнтулуучу ар башка түшүнүктөр кыргыз тилиндеги жалгыз сөзгө жүктөлүп калган. *Болуш* кыргыз элинин мурдагы турмушунда 1) *волость* (административная единица), 2) *волостной управитель* (должностное лицо) сыяктуу эки мааниде колдонулуп келген (эки башка сөзгө тиешелүү маанилер бир сөз аркылуу берилип калган).

Сырттан кирген сөздөрдүн жогоруда айтылып өткөндөй өзгөрүүлөргө дуушар болушу булардын семантикалык жактан өздөштүрүлүшүнө байланыштуу келип чыккан ар түрдүү кубулуштарга жатат. Мындай кубулуштар сырттан кирген сөздөрдү кабыл алып жаткан бардык эле тилдерде болбой койбойт. Алсак, кабыл алынган сөздөр бардык мааниси боюнча эмес, кээде белгилүү бир мааниси аркылуу келип жеткендигин орус тилине мүнөздүү төмөнкүдөй фактыларга негиздеп

айта кетсек болот. Орусча *кекс* деген сөздүн бул тилдеги колдонулуп жүргөн мааниси мунун түп нускадагы (англис тилиндеги) маанилерине салыштырганда, эң эле тар болуп көрүнө тургандыгы сөздүктөрдө берилип жүргөн төмөнкүдөй түшүндүрмөдөн ачык байкалат: «сдобное сладкое печенье в виде хлеба, хлебца, обычно с изюмом». Ал эми англис тилинде болсо бул сөз «торт», «кекс», «пирожное», «лепешка», «плитка», «таблетка» сыяктуу бир канча түшүнүктү камтыган кеңири мааниде колдонулат. Орустарга немец тили аркылуу келип жеткен *штаб* «орган управления войсками, а также лица, входящие в него» жана «руководящий орган» (жетекчи орган) дегенди гана туюндурат, мунун түп нускадагы маанилери орусча «палка», «жезл», «стойка», «сбережение», «штаб» сыяктуу бир нече сөздүн семантикасына туура келет.

Орус тилиндеги *балык*, *изюм* сыяктуу сөздөр түрк тилдериндегидей жалпы эле балыктын, же жалпы эле жүзүмдүн бардык түрлөрүнө эмес, булардын ар биринин белгилүү бир түрүнө карата айтылуучу тар мааниде колдонулат: *балык* «соленая и проявленная хребтовая часть красной рыбы»; *изюм* — «сушеные ягоды винограда» (мунун *мейиз* деген аты орус тилине кирген эмес).

§ 46. Калькалоо

Буга чейин биз бир тилден экинчи тилге материалдык формасы (тыбыштары) менен кошо даяр түрдө өткөн сөздөр жана алардын өздөштүрүлүшү жөнүндө токтолдук. Тилдин лексикалык составынын жаңы сөздөр, сөз айкаштары жана жаңы лексикалык маанилер менен толукталышы к а л ь к а (сөзмө-сөз которуу) жолу менен да ишке ашат. Бул термин французча *calque* («көчүрмө», «тууроо») деген сөздөн алынган.

Чет тилдик сөздөрдүн башка тилдерге сөзмө-сөз которулушу (калькаланышы) аркылуу ошол сөздөрдүн структуралык жана семантикалык үлгүсүнүн негизинде экинчи тилдин сөз жаратуу мүмкүнчүлүгү кеңийт, ички каражаттарды пайдалануу аркылуу ушундай типтеги жаңы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана лексикалык маанилердин пайда болушуна жол ачылат. Демек, калька лексикалык составды байытуунун ички жана тышкы булактарын өз ара айкалыштыруучу касиетке ээ. Буга тышкы булак катары катышы болгон тилдин да жана ошол сөздүн же лексикалык маанинин жара-

лышына өз каражатын жумшаган тилдин да түздөн-түз тие-шеси бар. Ошол себептен улам калька бир тилден экинчи тилге сөз кабыл алуунун (заимствование) өзгөчө бир түрү катары эсептелип жүрөт. Бул бекеринен эмес.

Кальканын айрым бир үлгүлөрү бир тилден экинчи тилге өтүү менен гана чектелип калбайт. Ошол үлгү андан башка тилдерге да көчүп, жаны сөздөрдүн жасалышына себеп болушу мүмкүн. Маселен, орус тилиндеги *полуостров* -немецче ушундай эле маанидеги *Halbinsel* деген сөздүн үлгүсүнө салынып калькалоодон улам келип чыккан. Этимолог М. Фасмердин маалыматы боюнча мындай калька немец тилине француз тили аркылуу келип жеткен. Мунун андан аркы түпкү теги латынча *raepinsula* деген сөзгө барып такалат (М. Фасмердин «Этимологический словарь русского языка» (1987) аттуу сөздүгүнүн үчүнчү томунун 319-бетин караныздар). Кыргыз тилиндеги *жарым арал* — буга түздөн-түз байланышы бар калька. Ал бизге орус тили аркылуу келип жеткен.

Адатта калька аркылуу пайда болуучу сөз каражаттарынын ар кандай түрлөрү бир тилден экинчи тилге которуу иштеринин (котормонун) өнүгүшү же ушундай жол менен термин жаратуу аракетинин башталышы менен кошо пайда боло тургандыгы белгилүү. Мындай шарттар кыргыз тили үчүн ушул кылымдын 20 — 30-жылдарынан бери тарта гана түзүлгөндүгүн айта кетишибиз кажет. Бирок которуу аркылуу өз ара туш келе калган (*вода — суу, дом — үй, победа — жеңиш ж. б.*) сөздөрдүн бардыгын тең эле калька дей берүүгө болбойт. Анткени бир тилден экинчи тилге мындайча которуу аркылуу кандайдыр бир жаны маани, же болбосо тилдин сөздүк составына келип кошулган жаны сөз же сөз айкашы пайда боло калбайт. Бул — бир жагы. Экинчиден, структуралык же семантикалык жагынан алганда, бири экинчисине белгилүү деңгээлде шайкеш келгидей, биринин үлгүсүн экинчисине окшоштуруп көчүрө койгудай негиз болмоюнча, бардык эле котормо калькага жата бербейт. Маселен, кыргыз тилиндеги *учкуч, эмгек күн, суу сактагыч* орусча *летчик, трудодень, водохранилище* деген сөздөрдүн түздөн-түз үлгүсүнө салынып жасалган, түзүлүшү жагынан ага төп келе турган көчүрмө деп эсептесек болот. Буларды калька деп атоого толук негиз бар.

Калькалар с е м а н т и к а л ы к жана с ө з ж а с о о ч у калька болуп, жалпысынан эки топко бөлүнөт. Эгерде бир тилдеги сөздүн белгилүү бир маанисин үлгү катары көчүрүү аркылуу экинчи бир тилдеги ошол эле сөз мурдагыдан өзгөчө кандайдыр

бир жаны мааниге ээ болсо, бул с е м а н т и к а л ы к к а л ь к а г а жатат. Мындай учурда өзгөрүү сөздүн семантикалык жагына таралат. Кыргыз тилиндеги *агым* (*саясий агым, адабий агым*) орус тилиндеги *течение* деген сөздүн өтмө мааниси (направление какой-нибудь области деятельности) аркылуу мурдагыга кошумча жаңы мааниге ээ болгон. Муну жогоркудай семантикалык калька деп эсептөөгө болот. Орус тилиндеги *красные, белые жана левый, правый* сыяктуу сөздөрдүн коомдук-саясий түшүнүктөргө туура келген мааниси көптөгөн тилдерге семантикалык калька жолу менен которулуп, мурдагыга кошумча жаңы маанилер пайда болгон. Алсак, булар кыргызча *кызылдар, актар* жана *сол (солчул), оң (оңчул)* сыяктуу семантикалык калькалардын жаралышына себеп болгон. *Кеңеш, күрөш, мелдеш* сыяктуу сөздөрдүн азыркы кездеги коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюндурган жаңы маанилери да кыргыз тилине жогоркудай жол менен келип жеткен.

Сөз жасоочу калькалар тилдин лексикалык байлыгын артырууда чоң роль ойной тургандыгын өзгөчө белгилей кетүүбүз кажет. Анткени бир тилдеги сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын структуралык үлгүсү менен экинчи бир тилге ошондой эле типтеги жаңы сөздөрдү, сөз айкаштарын жаратуу сөз жасоонун бирден-бир өнүмдүү ыкмасы болуп саналат. Бирок кальканын мындай түрү аркылуу сөз жасалганда, эки тилдин ар биринин материалдык негизи (морфемалар, сөз айкаштарын кураштырган формалар ж. б.) бири-бирине толук бойдон дал келүүсү сейрек учурай турган көрүнүш десек болот. Ар бир тилдин өз-өзүнө тиешелүү грамматикалык каражаттары жана типологиялык өзгөчөлүктөрү бар. Ошондой болсо да, жаңы сөздөрдү, сөз айкаштарын жаратууга негиз катары алынуучу жалпы үлгүгө салынып, экинчи тилдин ички каражаттары аркылуу учурдун талабына ылайык келген жаңы сөз байлыктары жасала берет. М а с е л е н, орусча *указание, руководство* деген сөздөрдүн аяккы *-ние, -ство* деген бөлүгү ар башка формада турат, бирок бул сөздөр кыргыз тилине *-ма* сыяктуу бир гана сөз жасоочу мүчө аркылуу берилет: *көрсөтмө, колдонмо*. Орус тилинде *показатель, холодильник, летчик, сварщик* болуп, ар бири ар башка мүчө аркылуу жасалган сөздөр кыргызчага которулганда, бир гана *-гыч* аркылуу берилет. М и с а л ы: *көрсөткүч, муздаткыч, учкуч, ширеткич*. Дагы: *перестройка* — орустун префикс аркылуу жасалган жөнөкөй сөзү. Мындай каражат кыргыз тилине мүнөздүү эмес, ошондуктан бул сөздү *кайра куруу* деп, татаал формага салып

которушка туура келген. Кээде орус тилиндеги жөнөкөй сөздөр кыргызчага татаал сөз катары калькалана берет. М и с а л ы: *взгляд — көз караш, граница — чек ара, овцеводство — кой чарбасы, конница — атчан аскер*. Демек, ар бир тилдин сөз жасоо ыкмасында экинчи тилге дал келе бербей турган бөтөнчөлүктөр болбой койбойт.

Сөз жасоочу калька м о р ф о л о г и я л ы к ж а н а с и н т а к с и с т и к болуп, өз ичинен дагы эки топко бөлүнөт. Мындайча бөлүштүрүү жалпы эле сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен түздөн-түз байланыштуу.

Кыргыз тилинде морфологиялык калька аркылуу көптөгөн сөздөр жасалган. М и с а л ы: *келишим* (соглашение), *басым* (давление; ударение), *токтом* (постановление), *чечим* (решение), *колдонмо* (руководство), *кеңешме* (совещание), *котормо* (перевод), *эритме* (раствор), *теңдеме* (уравнение), *агартуу* (просвещение), *камсыздандыруу* (страхование), *баракча* (листовка), *сыйлык* (награда), *эстелик* (памятник), *өндүрүш* (производство), *чакырык* (призыв), *кайрылуу* (обращение), *көтөрүлүш* (восстание), *төңкөрүш* (переворот), *жазуучу* (писатель), *жетекчи* (руководитель), *тарбиячы* (воспитатель), *окутуучу* (учитель), *угуучу* (слушатель), *тергөөчү* (следователь), *жумушчу* (рабочий), *сатуучу* (продавец) ж. б.

Кыргыз тилинде эки же андан артык унгулардан куралып, татаал сөздөргө же туруктуу сөз айкаштырына айланган төмөнкүдөй синтаксистик калькалар бар: *мал чарбасы* (животноводство), *күн тартиби* (повестка дня), *тил илими* (языкознание), *жогорку окуу жайы* (высшее учебное заведение), *темир жол* (железная дорога), *баш макала* (передовица), *кол жазма* (рукопись), *эмгек күн* (трудодень), *сүт эмүүчүлөр* (млекопитающие), *жол башчы* (руководитель), *суу сактагыч* (водохранилище), *жарым өткөргүч* (полупроводник), *бала бакча* (детский сад), *эл аралык* (международный), *улут аралык* (межнациональный), *өзүн өзү сыноо* (самокритика) ж. б.

Келтирилген мисалдар синтаксистик калькалардын толук түрүнө жатат, анткени булардын ар бир түгөйү кыргыз тилинин өзүндө болгон сөз каражаттары аркылуу которулду. Татаал түзүлүштөн турган түп нусканын ар бир түгөйүнүн ордун алмаштыра турган сөздөрдүн табылышы ар дайым эле мүмкүн боло бербейт. Ошондуктан анын айрым бир бөлүгү которулбай калышы да мүмкүн. Мындайлар ж а р ы м к а л ь к а л а р деп аталат. М и с а л ы: *радио түйүнү* (радиоузел), *радио тармагы* (радиосеть), *радио толкуну* (радиоволна), *теле көрсөтүү* (те-

левидение), *теле берүү* (телепередача), *илимий-техникалык* (научно-технический), *учкуч-космонавт* (летчик-космонавт), *мектеп-интернат* (школа-интернат), *дүң продукция* (валовая продукция), *капиталдык салым* (капиталовложение), *жер реформасы* (земельная реформа), *машина куруу* (машиностроение), *сугат системасы* (оросительная система), *темир-бетон* (железобетон), *электр соко* (электроплуг), *курама команда* (сборная команда) ж.б.

Булардан тышкары, кыргыз тилине фразеологиялык маанидеги бир катар сөз айкаштары, айрым макалдар, киринди сөз түрүндөгү сөз айкаштары сөзмө-сөз которуунун (калькалоонун) натыйжасында келип кирди. Алар: *көздүн карегиндей сактоо* (беречь как зеницу ока), *маселени кабыргасынан коюу* (поставить вопрос ребром), *көңүлдүн борборунда болуу* (быть в центре внимания), *абийриңди жашыңдан сакта* (береги честь смолоду), *жөжөнү күзүндө санайт* (цыплят по осени считают), *тилекке каршы* (к сожалению), *бактыга жараша* (к счастью), *бир сөз менен айтканда* (одним словом), *кыскасын айтканда* (короче говоря). Маалымат каражаттарында (газета-журналдардын беттеринде, теле же радио берүүлөрдө) кенири колдонулуп жүргөн *ак алтын*, *кара алтын*, *көгүлтүр экран*, *тегерек үстөл* сыяктуу экспрессивдүү сөз айкаштары орусча *белое золото*, *черное золото*, *голубой экран*, *круглый стол* менен түздөн-түз байланыштуу, булар мына ушул түп нусканын негизинде калька жолу менен жаралган сөз айкаштарына жатат.

§ 47. Кыргыз лексикасынын стилистикалык катмарлары

Кыргыз адабий тили өзүнүн азыркы өсүп-өнүгүү, калыптануу этабында функционалдык стилдердин бир нече түрүнө ээ болду. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинин оозеки формасы да, жазма формасы да, стилистикалык планда алып караганда, бир түрдүү эмес. Речибизди экспрессивдик-стилистикалык мааниге келтирип, аны стилдин тигил же бул түрүнө салуу үчүн биз ар кандай тилдик каражаттарды колдонобуз. Анын эң негизгилеринин бири лексикалык каражаттар болуп саналат. Лексикалык каражаттардын негизинде тилдин стилистикалык катмарлары пайда болот. Тилдеги сөздөрдүн белгилүү бир стилге карата болгон катышы, ага кандайдыр бир деңгээлде тиешелүү экендиги, баарыдан мурда, анын эмоционалдык-экспрессивдик жана семантикалык оттенкаларына (адамдын

ички сезимин, объективдүү чындыкка карата мамилесин, көз карашын кандайча туюндура тургандыгына) жараша болот. Анткени бир эле түшүнүктү билдирген жана, мүмкүндүгүнө жараша, биринин ордуна экинчиси колдонула берүүчү сөздөр түрдүү стилистикалык оттенкаларга ээ болуп, биринен экинчиси белгилүү даражада өзгөчөлөнүп да турат. М и с а л ы, *сууса* жана *чаңка* деген сөздөрдү өз ара салыштырып көрөлү. Мындайынча алып караганда, булар бирдей эле түшүнүктү туюндуруп, маани жактан окшош болуп көрүнгөнү менен, *чаңка* өзүнүн кошумча оттенкасы боюнча кээде *сууса* деген сөздөн бир аз өзгөчөлөнүп, поэтикалык, көтөрүнкү эмоционалдык татымга ээ болуп колдонулушу да мүмкүн. М а с е л е н: *Чаңкаганга суу берген, чаалыкканга дем берген* (Үсөнбаев). *Чоң — зор — олчойгон — килейген* деген синонимдик катарды түзгөн сөздөрдүн маани жактан белгилүү бир жалпылыкка ээ болуп турушу эч кандай талаш туудурбайт. Бирок булардын ар биринин өз-өзүнө таандык бир катар ички бөтөнчөлүктөрү да жок эмес. Алсак, *чоң* — стилистикалык кошумча оттенкасы жок, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей таандык сөз; *зор* — белгилүү стилистикалык оттенкасы бар, речтин жалпы мазмунуна көтөрүнкү, салтанаттуу тон берүү үчүн колдонулуучу сөз; *олчойгон, килейген* — булар көбүнчө оозеки сүйлөшүү речинде колдонулуп, бир аз одонороок оттенкасы менен айырмалануучу сөздөргө жатат. Ушундай эле түрдүү стилистикалык бөтөнчөлүктөрдү *акылдуу — акылман, жоош — момун, чеке — маңдай, бала — перзент, эгин — аштык, ыкчам — шайдоот* ж. б. сөздөрдөн да байкоого болот, анткени булардын *акылман, момун, маңдай, перзент, аштык, шайдоот* деген түгөйлөрүнүн ар бири өз-өзүнчө стилистикалык оттенкаларга ээ.

Салтанаттуу кырдаалды билдирип, речке көтөрүнкү тон берүү үчүн көбүнчө публицистикалык же адабий чыгармаларда төмөнкүдөй риторикалык сөз каражаттары колдонулат: *бузулбас достук, бекем тынчтык, жалындуу жаштар, зор ийгилик, өчпөс даңк, улуу көсөм, майтарылбас эрдик, кажыбас кайрат, баатырдык, патриоттук, эркиндик, теңдик, тең укуктуулук* ж. б.

Кыргыз лексикасынын стилистикалык катмарларынын негизги (басымдуу) бөлүгүн *н е й т р а л д ы к л е к с и к а* түзөт. Бул катмарга стилдин бардык түрүнө (илимий стилге, публицистикалык стилге, официалдык-иштиктүүлүк стилине, көркөм адабияттык стилге, оозеки-сүйлөшүү стилине) жалпы таан-

дык болуп колдонулуучу төмөнкүдөй сөздөр кирет: *шаар, кыштак, көчө, тоо, суу, дарак, мектеп, китеп, ак, көк, жашыл, мен, сен, бар, кел, он, жыйырма* ж. б. Булардын колдонулуш сферасы кенири, бирок кандайдыр бир эмоционалдык-экспрессивдик оттенкаларга, речтин көркөмдүгүн, элестүүлүгүн арттыруу мүмкүнчүлүгүнө же дагы башка стилистикалык касиеттерге ээ эмес. Мындай мүмкүнчүлүктөргө стилистикалык катмарлардын өзгөчө топторунан болуп саналган *к и т е п т и к л е к с и к а* менен *т у р м у ш т у к о о з е к и с ү й л ө ш ү ү* лексикасы гана ээ боло алат.

Китептик лексика. Лексиканын бул тобуна стилдин бир нече түрүнө мүнөздүү болгон жана өз ичинен дагы бир канча топторго бөлүнө турган стилистикалык катмарлар кирет. Анын бирөө *и л и м и й л е к с и к а* деп аталат. Илимдин ар түрдүү тармактары (коомдук-саясий, илимий-техникалык тармактар) боюнча колдонулуп жүргөн терминдер илимий лексиканын жалпы негизин түзөт. Алар: *коом, мамлекет, тап курөшү, революция, социализм, коммунизм, өндүргүч күчтөр, өндүрүштүк мамиле, механика, техника, оптика, кислород, газ, лексика, фонетика, грамматика, сүйлөм, драма, лирика, комедия, поэзия* ж. б. Илимий лексиканын тобуна кирген ар кандай сөздөр илим менен техниканын ошол тармагындагы түшүнүктөрдү так туюнтуу үчүн колдонулат. Ошондуктан аларга көп маанилүүлүк жана экспрессивдүүлүк касиеттери мүнөздүү эмес.

Иш кагаздары же башка официалдуу документтер (справка, арыз, тил кат, ишеним кат, рапорт, акт, токтом, келишим, милдеттенме, өкүм, указ, приказ ж. б.) үчүн мүнөздүү болгон сөздөр жана сөз айкаштары китептик лексиканын өзүнчө бир тобун түзгөн стилистикалык катмарга жатат. Буга төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот: *клиент, арыз ээси, айыптоо корутундусу, токтомдун көчүрмөсү, жарыялайт, токтом кылат, тапшырат, сунуш кылат, милдеттендирет, билдирет, өкүм кылат, күн тартиби, угулду, биринчи маселе, экинчи маселе, сөгүш, эскертүү, пленардык заседание, корутунду заседание, жарыш сөз* ж. б.

Стилдин бул түрүнө өзүнчө бир даяр «стандартка» окшогон төмөнкүдөй туруктуу сөз тизмектери (штамптар) да кенири мүнөздүү: *биз, төмөндө кол коюучулар; бул справка; көрсөтүү үчүн берилди; мен, Алымов Бейшен; менин кызымды, Алымкулова Айнаны; официалдуу адамдар; ...баштап күчүнө кирет; жогорудагы айтылгандардын негизинде; милдеттенме алынды; отчеттук мезгилдин ичинде; үстүбүздөгү жылы; алкыш*

жарыялансын; катуу эскертилсин; ...зарыл деп табылсын; жарыш сөз токтотулсун ж. б.

Мындай стилистикалык каражаттар маани жактан так, конкреттүү келип, көбүнчө официалдуулук оттенкасы менен өзгөчөлөнүп турат. Ал эми эмоционалдык-экспрессивдүүлүк оттенкасы буларга мүнөздүү көрүнүш эмес.

Публицистикалык лексика стилдин ушул түрүнө кирген түрдүү жанрларда кенири колдонулуучу төмөнкүдөй сөздөрдү жана сөз айкаштарын кучагына алат: 1) мезгилдик басма сөз иштеринин ички бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу сөздөр жана сөз айкаштары: *кабарчы, атайын кабарчы, штаттан тышкары кабарчы, фотокорреспондент, макала, баш макала, каттар бөлүмү, сын жана библиография бөлүмү, сатира жана юмор бөлүмү, интервью, хроника, рубрика, фельетон, комментатор ж. б.*; 2) коомдук турмуштун, чыгармачылыктын, экономиканын, илим менен маданияттын күндөлүк жаңылыктары, ар түрдүү окуялар, саясий жана идеологиялык иштер жөнүндө баяндалган макалаларда, кыскача кабарларда же ар кандай темадагы публицистикалык чыгармаларда да кенири колдонулуучу сөздөр жана сөз айкаштары: *күжүрмөн эмгек, эмгек вахтасы, сунуш кылуу, маселе коюу, демилге көтөрүү, «ак алтын», «кара алтын», көгүлтүр экран, кайра куруу, референдум, менчиктештирүү, кичи ишкана, акционердик коом, бизнес, бизнесмен, спонсор, дыйкан чарбасы, агитациялык-массалык иштер, чет элдик кабарлар, чет элдик басма сөз, манифестация, акция, ратификация, декларация ж. б.*

Көркөм чыгармаларда (өзгөчө поэзияда) кенири колдонулган функционалдык-стилистикалык каражаттар эмоционалдык күчтүү таасири, жогорку көркөмдүк татымдуулугу менен айырмаланат. Ошондуктан алар китептик лексиканын өзгөчө түрүнө жатуучу стилистикалык катмар болуп саналат. Поэзиялык чыгармаларга, *маселен, ак кептер, ак шумкар, булбул, күкүк, алтын, бермет, каухар, гүл* сыяктуу метафоралдык эпитеттердин жана *махабат, кумар көз, бозой, селки, секет, ардагым, жалжалым, мөлмөлүм, ашыктык, жалындуу, кумарлуу, сүйүктүү ж. б.* сөздөрдүн колдонулушу кенири мүнөздүү. Эпостук чыгармаларга мүнөздүү стилистикалык каражаттардын бири катарында *айкөл, арстан, кабылан, шер, жолборс, көк жал* сыяктуу баатырлардын эпитеттерин, *жадыгөй* (сыйкырчы), *черүү* (аскер, кол), *ак күбө, күрөөкө соот, туулга, чарайна, чопкут* (ок өтпөс жоо

кийимдеринин аттары), *добулбас* (барабан), *асаба* (туу, желек), *булдурсун* (камчы), *жойкума*, *зулпукор* (кылычтар), *жазайыл* (замбирек), *ак келте*, *алмабаш мылтык*, *койчагыр* (мылтыктардын аттары), *сыр найза* ж. б. сөздөрдү мисал кылууга болот.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы. Лексикалык каражаттардын бул тобу көбүнчө жөнөкөй жана эркин сүйлөшүү речинде, оозеки ангемелешүүдө кеңири колдонулат. Мындан тышкары, белгилүү бир социалдык чөйрөнүн адамдарынын сүйлөө речиндеги өзгөчөлүктөрдү (эркин, жөнөкөйлүк ж. б.) көрсөтүү максатында мындай сөздөр адабий чыгармаларда, кээде публицистикада да колдонула берет.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы бардык стилдерде бирдей колдонулуучу нейтралдык лексикага, ошондой эле илимий же иш кагаздарынын, официалдык документациянын лексикалык топторуна караганда өзүнүн эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маанидеги бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Мындай маани, маселен, кимдир бирөөгө карата жакшы көрүү, жалынып-жалбаруу сезимин билдирүүдө, эркелетүүдө колдонулуучу төмөнкүдөй сөздөрдөн ачык байкалат: *атаке, энеке, апаке, эжеке, садагасы, кагылайын, чырагым, кулунум, берекем, тентегим, күчүгүм* ж. б. Төмөнкүдөй сөздөр, мунун тескерисинче, мыскылдоо, шылдың кылуу, кимдир бирөөнү кагып-сөгүү же ага жактырбоочулук, нааразылык сезимин билдирүү маанисинде колдонулат: *салпаяк, шалтаке, катын, сайпана, шумпай, макоо, акмак, дөдөй, келесоо, сандырак, шыпыр* (калпычы), *кеңкелес, кешиги жок, соргок, каңкылдаба, калжыраба, былжыраба, дөөдүрөбө, кейбиреди, тантырады, шүмшүк, түгөнгүр, оңбогур, акмакчылык, итчилик, келесоолук, шайтандык* ж. б. Булардын айрымдары одонолук, бир аз оройлук оттенкага да ээ болгон үчүн адабий лексикага анча жата бербеген карапайым сөздөрдүн тобуна кирет.

Аталган топко, бул айтылгандардан тышкары, дагы төмөнкүдөй сөздөрдү кошууга болот: *ак молдо, атка минер, көр оокат, ит оору, тоголок арыз, көр-жер, итабар, биртике, кум шекер* (кант), *бортошо* (кичине бортошо кайната коёлу), *жудуруктай* (кичинекей, муштумдай), *жуукур* (журтту бузган жуукур), *сасыткы* (бир уядан бир сасыткы), *тепек* (козу карын), *телпек* (баш кийим), *чалчаң* (ылдам) ж. б.

Тилекке каршы, кыргыз лексикасынын мындай катмарларын стилистикалык аспектиде атайлап изилдөө жагы колго алынбай келе жатат. Айрым авторлордун бул проблема боюн-

ча учкай айтылган ойлорунан башка көңүлгө аларлык эч бир илимий эмгек жарала элек. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинин лексикалык составынын стилистикалык катмарларга бөлүнүшүн жана алардын функционалдык стилдерин ар кандай түрлөрүнө карата болгон катышын, ага тиешелүүлүгүн жогоркудай кыскача мүнөздөп айтуу менен гана чектелишке туура келет. Бирок бул айтылып өткөн стилистикалык катмарлар стилдин белгилүү бир түрүнүн чегинен чыгууга тийиш эмес экен деп түшүнүүгө болбойт. Анткени тилдин лексикалык составынын стилистикалык чеги ар дайым эле бир калыпта турбай, стилистикалык катмарлардын ар кайсынысына тиешелүү болгон сөздөр, зарылдыгына жараша, кээде өз ара аралашып колдонула бериши да мүмкүн.

§ 48. Кыргыз лексикасынын колдонулуш сферасына карай бөлүнүшү

Ар бир тилде колдонулган бардык сөздөрдүн жалпы жы-йындысы ошол тилдин сөздүк составын түзөт. Элдин аң-сезими, дүйнөгө көз карашы, маданияты, турмуш-тиричилиги, кылган кесиби кандай болсо, тилдин лексикалык байлыгы да ошол деңгээлге төп келет. Лексикалык составында *адабият, маданият, техника, атом, парламент, цивилизация* сыяктуу калктын калың катмарына мааниси түшүнүктүү болгон сөздөрү бар адабий тилди колдонгон кыргыз элинин азыркы кездеги аң-сезими, билим деңгээли, маданий жана социалдык жактан болгон өнүгүшү канчалык даражада экендиги сөз байлыгынан улам эле белгилүү болуп тургандыгы талаш туудурууга тийиш эмес. Тилдин лексикалык байлыгы адамдардын коомдук турмушун, рухий дүйнөсүн бардык жактан таамай чагылдыруучу эң маанилүү касиетке ээ. Бирок сөздүк составдагы бардык эле сөздөр тил практикасында бирдей деңгээлде колдонулбайт. Айрымдары сейрек колдонулат жана мааниси да бардык адамдар үчүн жеткиликтүү боло бербейт. Ошол себептен алар күндөлүк байланыш-катышта кенири колдонулуп жүргөн активдүү сөз каражаттарынан айырмаланып, өзүнчө топту түзөт. Лексикалык составда белгилүү бир аймакта жашаган же кесиби боюнча өз ара жалпылыгы, жакындыгы бар адамдардын чөйрөсүнө гана кенири тарап, колдонулуш сферасы чектелген сөздөр да бар. Алар жалпы элдик лексикадан колдонулуш чөйрөсүнүн, таралыш аймагынын чектүүлүгү менен айырмаланат.

Лексикалык составдын жогоркудай топторго бөлүнүшүн жана ар бир топтогу сөздөрдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айкын элестетиш үчүн ар бирине айрым-айрым токтолушка туура келет.

§ 49. Активдүү жана пассивдүү лексика

Тилдин сөздүк составы коомдук турмуштагы ар кандай өзгөрүүлөргө байланыштуу жаңы сөздөр, сөз айкаштары менен толукталып, өсүп-өнүгүп турары белгилүү. Бирок сөздүк составдагы жалпы өзгөрүү тилде жаңы пайда болгон лексикалык каражаттардын негизинде гана келип чыга турган тар маанидеги кубулуш эмес. Айрым эскирген сөздөрдүн бара-бара колдонуудан чыгып калышы, же тил практикасында сейрек колдонулуп, пассивге өтүп кетиши да тилдин лексикалык системасындагы өзгөрүүлөрдүн өзүнчө бир түрүнө жатат. Мындай эскирген сөздөрдүн жана жалпы элдик лексиканын карамагына толук өтүп кете элек жаңы сөздөрдүн тил практикасындагы колдонулуш мүмкүндүгү анчалык кеңири боло бербейт. Ошондуктан булар жалпысынан п а с с и в д ү ү с ө з д ө р д ү н т о б у н а кире турган лексикалык каражаттардан болуп саналат. А к т и в д ү ү с ө з д ө р д ү н т о б у күндөлүк байланыш-катышта кеңири колдонулган жана мааниси да жалпы элге түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон сөздөрдөн турат. Мындай лексикалык каражаттар тилдин сөздүк составынын көпчүлүк бөлүгүн ээлейт. Тилдин азыркы кездеги абалы боюнча алып караганда, активдүү сөздөрдүн тобуна, *м а с е л е н*, *чарба*, *эмгек*, *курал*, *үй*, *жай*, *тоо*, *таш*, *суу*, *ал*, *бер*, *иште*, *кооз*, *сулуу*, *бийик*, *эрте*, *кеч*, *бар*, *жок* сыяктуу сөздөр, тил практикасында кең-кешири колдонулуп жүргөн *саясат*, *коом*, *демократия*, *партия*, *депутат*, *парламент*, *сессия*, *конституция* сыяктуу коомдук-саясий түшүнүктөрдүн аттары, мааниси жалпы элге толук түшүнүктүү болгон *экономика*, *өнөр жай*, *ишкана*, *өндүрүш*, *товар*, *кооператив*, *наркоз*, *укол*, *лексика*, *грамматика*, *тыбыш*, *тамга* ж. б. сыяктуу терминдер кирет.

Тилдин лексикалык системасында мурда активдүү сөз катары жашап келген айрым сөздөрдүн колдонуудан чыгып калуу, унутулуу же сейрек колдонула баштоо себептери түрдүүчө тарыхый шарттарга байланыштуу. Ошого жараша ал сөздөрдүн эскирүү даражасы да, чынында, ар түрдүү абалда болот. Кээ бир эскирген сөздөр колдонуудан биротоло чыгып, толук бойдон унутулуп калат. Муну төмөнкүдөй мисалдар

аркылуу далилдесек болот. Айрым эмгектерде келтирилген маалыматтарга караганда, орус тилинде мурда колдонулуп келген төмөнкүдөй сөздөр кийин эскирип, биротоло унутулуп, лексикалык составдан такыр чыгып калган: *стрый* — дядя по отцу; *нетий* — племянник по сестре; *котора* — ссора; *рака* — могила, гробница; *резана* — мелкая денежная единица в Древней Руси; *рамо* — плечо; *сквара* — огонь, пламя; *торонь* — набег. Мындай сөздөрдү орус тилинин тарыхын изилдеген адистерден башка эч ким түшүнө койбойт.

Кээ бир эскирген сөздөр өткөн турмуш, эски салт, ар кандай тарыхый окуялар жөнүндө баяндалган адабий чыгармаларда, жомоктордо, эпостук же элдик оозеки чыгармалардын дагы башка түрлөрүндө азыркы кезде да колдонула бериши мүмкүн. Демек, эскирген сөздөрдүн да ар кандай түрлөрү бар. Алар төмөнкүдөй тийиштүү топторго ажырайт. Анын бирөө и с т о р и з м д е р, экинчиси а р х а и з м д е р деп аталат.

Историзмдер. Сөздөрдүн активдүү лексикалык запаска кирбей калышынын түрдүү себептери бар. Анын эң негизги себебинин жөнүн мындайча түшүндүрүүгө болот. Эгерде кандайдыр бир сөз аркылуу туюнтулган нерсе же коомдук ар кандай кубулуш, түшүнүк турмушта жашоосун токтотуп, тарыхтын «архивине» өтүп кеткен болсо, аны менен бирге ошол сөздүн өзү да күндөлүк колдонуудан чыгып калат. Мындай эскирген сөздөр и с т о р и з м д е р деп аталат. Булардын маанисин билүү аркылуу биз элибиздин өткөндөгү коомдук турмушу, мурдагы доордун ар кандай тарыхый окуялары, башкаруу системасы, таптык бөлүнүштөрү ж. б. менен таанышып, аларды көз алдыга элестете алабыз.

Историзмдер, кантсе да, синонимдери жок сөздөрдөн болуп саналат, ошондуктан качандыр бир кездерде жок болуп кеткен нерселерди, коомдук кубулуштарды, буюм-теримди ж.б. атоодо мындай сөз каражаттарына кайрылбай коё албайбыз деп айтып келип, Н. М. Шанский буга А. Н. Толстойдун «Петр I» романындагы төмөнкүдөй сөздөрдү мисалга келтирет: *боярин*, *ямщик*, *стольник*, *сокольничий*, *алтын*, *епанча*, *ферязь* (мужское долгополое платье), *кольчуга*, *самопал*, *пищаль*, *единорог* (род пушки).

Кыргыз элинин өткөн доордогу тарыхый окуяларына арналган чыгарма болгондуктан, Төлөгөн Касымбековдун «Сыңан кылыч» аттуу романында историзмдер бир топ кеңири колдонулган. Алар төмөнкүлөр:

1. Жыйырмадай куралдуу *сарбаз* эки топ болуп, күнкүл-

дөшүп сүйлөшүп турушкан экен. 2. Нүсүп алардын ичинен Жармазар гарнизонунун бир жүз башысын тааныды. 3. Ошол 1845-жылдын жазында Мусулманкул миң башы ордодо жокто Сатыбалды датка капыстан ордону басып, Шералы ханды өлтүрүп, Алым хандын уулу Мурат бекти хан деп жарыялап жиберди. Мурат бек он бир гана күн таажы кийди.

Бул келтирилген сүйлөмдөрдөгү сарбаз кокондук армиянын атчан аскерин билдирет; жүз башы, миң башы — саны жүз, миң чамалуу келген топтордун башкаруучулары; ордо — хандын бийлик жүргүзүп турган жайы, хандын сарайы; датка — Кокон жана Бухара хандыктары тарабынан берилген эң жогорку наамдардын бири, орто азиялык калктар арасында революцияга чейин бийлик жүргүзүп келген ак сөөктөрдүн, төрөлөрдүн жогорку наамы; хан — түрк, монгол элдеринде бийлөөчү укукка ээ болгон князь, монарх; бек — даражасы жагынан хандан кийинки орунга ээ болгон бийлик жүргүзүүчү; таажы — хандардын, падышалардын монархиялык бийликтин белгиси катарында кийүүчү кымбат баалуу баш кийими.

Автордун бул тарыхый романында, жогоркудай сөздөрдөн тышкары, аталык, бий, удайчы, саркер, казый, миршаб, паңсат, өкүмдар, куш беги ж. б. историзмдер да кенири учурайт.

Падышачылык Россиянын мезгилиндеги башкаруу системасына, административдик-территориялык бөлүнүшкө же башка коомдук өзгөрүүлөргө байланыштуу пайда болгон бир катар сөздөр революциядан кийинки мезгилде историзмдерге айланып, азыркы кезде пассивдүү лексикалык каражаттар катарында эсептелип калды. Алар: падыша, ак падыша, болуш, старчын, үйөз (оёз), жандарма, пристав, полиция, жасоол, бекет, бекетчи, көпөш, тилмеч, кызыл чок ж. б.

Проф. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (1965) кыргыз тилиндеги историзм сөздөр кенири камтылып, ар биринин мааниси тарыхый фактылардын негизинде так түшүндүрүлгөн. Мисалы:

Араан — кол (аскер), отряд. Бул, аскер күчүнүн жайгаштырылыш шартына ылайык, оң араан, сол араан, орто араан болуп аталган.

Бий — кыргыздардын бири-бири менен болгон ички талаштартыштарын, доосун салт боюнча текшерип, бүтүм кылуучу мансаптуу адам (судья).

Болуш — Россия падышачылыгы мезгилиндеги бир нече айылдан турган белгилүү бир административдик бөлүнүштү жана анын башкаруучусун билдирген наам.

Мударис — мусулмандардын жогорку дин мектебинин мугалими. Бул сөз түштүк кыргыздарда колдонулган.

Зекет — Кокон хандыгынын тушунда элден малдын санына жараша алынып келген салык.

Историзмдер эски коомдук түзүлүш, андагы башкаруу системасы, ар кандай тарыхый окуялар жөнүндө жазылган адабий чыгармаларда жана илимий эмгектерде кеңири кездешет. Анткени мындай чыгармалардын, илимий эмгектердин авторлору ошол доорго мүнөздүү болгон көрүнүштөрдү өз учурундагыдай атап, таамай сүрөттөш же илимий жактан талдаш үчүн историзм сөздөрдү колдонбой коё албайт.

Архаизмдер. Кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Мукай Элебаевдин отузунчу жылдарда жазылган «Жолдо» аттуу аңгемесин окуганыбызда, *от араба* деген сөз катышкан төмөнкүдөй сүйлөмдөрдү кездештиребиз: «*От араба* качан келет эми?.. Машина катуулаган сайын, кечээ жакында биз чатыр тигип иштеген *от араба* жолдору зымырап, артта калып бараткандай болду... Боом капчыгайында *от араба* зуулдап алып бара жатты».

Албетте, бул сөз кыргыздарда небактан бери белгилүү «поезд» деген түшүнүктү туюндуруп келген эски сөз экендиги жогоркудай контекстте ачык эле байкалып турат. Бирок *от араба* деген сөздүн өзү эскирип, азыркы кезде колдонуудан чыгып калганы менен, бул сөз аркылуу туюндурулуп келген нерсе (поезд) мурдагы калыбынан козголгон жок. Ал мурдагы кыргызча атын өзгөртүп, орусча аты менен жашай баштады, эски аты колдонулбай калды. Тилдин сөздүк составындагы мындай эскирген сөздөр а р х а и з м д е р деп аталат.

Архаизмдер менен историзм сөздөрдүн ортосунда төмөнкүдөй айырма бар. Архаизм сөздөр аркылуу туюндурулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы турмушта жана кийинки турмушта да жок болуп кетпейт, жашай берет. Бирок алар жаны сөздөр менен аталып, эски аттары архаизмдерге айланат. Тактап айтканда, ошол сөздөр менен аталып келген нерселер, түшүнүктөр эскирбестен, алардын мурдагы аталышы гана эскирип, колдонуудан чыгып калат же пассивдүү колдонула баштайт. Мындайынча айтканда, архаизм сөздөрдүн өзүнө маанилеш синонимдери болууга тийиш. Алар архаизмге айланган сөздөргө караганда тил практикасында активдүү колдонулат. Муну орус тилинен келтирилген төмөнкүдөй мисалдардан ачык байкоого болот (синонимдери кашаанын ичинде берилди): *мовница* (баня), *петел* (петух), *лик* (лицо), *торг*

(базар), *сполох* (тревога), *кормчий* (рулевой), *ловитва* (охота), *вояж* (путешествие), *пиит* (поэт) ж. б.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында революция дегенди «ыңкылап», «төңкөрүш», «көнтөрүш», «өзгөрүш» деп атоо, пролетариатты «жалчы», демонстрацияны «кыр көрсөтүү», борборду «түп киндик», экваторду «чоң кырчоо», китепкананы «кырааткана», экзаменди (сыноону) «ымтыкан», текстиль (текстиль комбинаты) дегенди «өрмөк» (өрмөк комбинаты), жумушчуну «жумушкер», колхозду (коллективдүү чарбаны) «бирикме чарба» же «уюшма» деп атоо оозеки речтен да, басма сөз беттеринен да кеңири учурап келген. Бирок бул сөздөр бара-бара колдонуудан чыгып, архаизмдерге айланып, ордуна азыркы биз колдонуп жүргөн жаны сөздөр жаралды. Мындай архаизм сөздөрдү ошол мезгилдеги турмушту баяндаган адабий чыгармалардан кездештирүүгө болот. Алсак, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Тоо арасында» аттуу романында, Мукай Элебаевдин «Узак жол» романында же анын башка аңгемелеринде бул сыяктуу сөздөр кеңири колдонулган. Революциядан кийинки жылдарда (20 — 30-жылдарда) кыргыз тилинде чыккан газета-журналдардын, окуу китептеринин беттеринен да мындай сөздөрдүн көп колдонулуп келгендигин байкоого болот. Алсак, архаизмдердин ар кандай түрлөрү «Эркин тоо» газетасына жарыяланган макалаларда жыш колдонулуп келген. Бирок булардын архаизм сөздөргө жата тургандыгын кыргыз тилинин азыркы абалына салыштыруу аркылуу гана баам кылууга болот. Өз учурунда бул сөздөр архаизмдерге жата турган тилдик фактылардан болгон эмес. Алар кайсылар экендигин айкын элестетиш үчүн бир нече мисал келтире кетсек болот. Жыйырманчы жылдардын ичинде кыргыз тилинде чыккан газета-журналдардын кандай орган экендигин баян кылуу үчүн *тил* деген сөз колдонулуп келген (азыр мунун ордуна *орган* деген сөз колдонулат): «Эркин тоо»... жаштар комитети жана кесипчилер уйумунун *тили* болуп чыгат» (газетанын 1926-жылдын 4-январындагы саны).

Бул газетада, мындан тышкары, төмөнкүдөй архаизм сөздөр колдонулуп келген: *жай байлык* (жеке менчик), *кыр көрсөтүү* (демонстрация), *утуш кагазы* (облигация), *түп киндик* (борбор), *сөз жарыштыруу* (дискуссия), *өкмөт өнөрү* (өнөр жай) ж. б.¹

¹ Бул туурасында Ж. Мамытов менен З. Кулумбаеванын «Азыркы кыргыз тили» (Фрунзе, 1971) аттуу китебинин 53 — 58-беттеринен караңыздар.

Октябрь революциясынан кийинки мезгилде айлардын эскиче аттары (бирдин айы, жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке, баш оона, аяк оона, тогуздун айы, жетинин айы, бештин айы, үчтүн айы) унутулуп, алардын ордуна жаңычасы (январь, февраль, март...) пайда болду. Демек, кыргыз тилиндеги айлардын эскиче аттары бүтүндөй архаизм сөздөргө айланып кетти. Ал эми мүчөлгө карата жыл сүрүштүрүү, ошондой эле жылдардын айбанат аттары менен берилген эскиче аталышы (чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доуз) кыргыз элинин азыркы турмушуна мурдагыдай кеңири таралган көрүнүш эмес. Ошондуктан мүчөл деген сөздүн өзү жана жогоркудай жыл аттары азыр толук бойдон историзмдерге айланып калды, анткени жыл эсептөөнүн эски формасына караганда, анын жаңы формасынын колдонулушу алда канча активдүү.

Неологизмдер. Күндөлүк байланыш-катышта колдонулбай калган же сейрек колдонула баштаган жогоркудай историзм жана архаизм сөздөргө караганда, жалпы элдик лексиканын карамагына өтүп, бара-бара активдүү колдонулуп кетүүгө толук шарты бар жаңы сөз каражаттары тилдин сөздүк составынын неологизмдер деп аталган өзүнчө бир бөлүгүн түзөт. Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштарын, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн пайда болгон сөздөр, сөз айкаштары же сөздүн жаңы маанилери неологизмдер деп аталат. Мындай жаңы сөздөрдүн же жаңы маанилердин пайда болушу коомдук турмуштун өзүндөгү жаңылыктарга тикедентике байланыштуу. Бирок неологизмдер тилде пайда болор замат эле активдүү сөз каражаттарына айлана койбойт. Алар күндөлүк байланыш-катышта, басма сөз беттеринде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы элге жеткиликтүү, түшүнүктүү боло баштаганда гана тилдин активдүү сөз каражаттарына айланып, неологизм болуудан калат. Демек, неологизмдер коомдук турмуштун белгилүү бир мезгили үчүн гана жаңы сөз катары сезилет да, андан кийин тилдин сөздүк составындагы активдүү сөз каражаттары сыяктуу жашай берет. Мисалы, айыл чарбасын коллективдештирүү убагында пайда болгон *колхоз, совхоз, колхозчу, трактор, тракторчу, бригада, эмгек күн, агроном, артель* ж. б. сөздөр өз учурунда неологизм катары сезилгени менен, кийин кыргыз тилинин активдүү сөз каражаттарына айланып, бат эле жалпы элдик мүнөзгө ээ болду.

Кыргыз лексикасы жалпы эле Совет бийлигинин жылдарындагы мезгилде жогоркудай жаңы сөздөр менен көбүрөөк

толукталып келди. Алар күндөлүк байланыш-катышта кенири колдонулуучу активдүү сөз каражаттарына өтүп жатты. Бирок мындай көрүнүш кыргыз тилиндеги бардык эле неологизмдерге мүнөздүү боло алган жок. Алардын кээ бирлери кийин историзмдердин тобуна кошулуп, пассивге айланып кетти. Анткени ал сөздөр аркылуу аталган түшүнүктөрдүн, нерселердин өзү да турмушта жашоосун токтотту. М и с а л ы: союз кошчу, жаңы үнөм саясаты, ыктыярдуулар отряды, кызыл жүк, кудайсыздар уюму, кедей топ ж. б.

Бул сыяктуу историзмдерге же архаизм сөздөргө өткөн неологизмдер кыргыз лексикасында саналуу гана десек болот. Жалпысынан алганда, кыргыз тилиндеги кийинки жарым кылымдан ашуун мезгил ичинде пайда болгон неологизм сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кезде активдүү колдонулуп келе жаткан сөз каражаттарына айланган. Алар төмөнкүлөр: тап (тап күрөшү, жумушчу табы), автомат, өнөр жай, басма сөз, газета, журнал, машина, техника, радио, театр, телевизор, бульдозер, экскаватор, агрегат, механизатор, космос, космодром, космонавт, спутник, корабль, орбита, ракета ж. б.

Кыргыз тилиндеги бир катар неологизмдер кайра куруу мезгилиндеги коомдук-саясий өзгөрүштөрдүн натыйжасында жаралды жана оозеки речте да, басма сөз беттеринде да кенири колдонула баштады. Алар: бартер, инвестиция, инвестор, коммерция, бизнес, маркетинг, приватташтыруу, купон, концерн, спонсор, акция, доллар, валюта, колледж, модернизация, плюрализм, рейтинг, референдум, преамбула ж. б.

Колдонулуш сферасы чектелген жана мааниси да кенири массага анча жеткиликтүү, түшүнүктүү боло бербеген сөздөрдүн өзүнчө бир тобун түзгөн лексикалык катмар д и а л е к т и з м д е р жана п р о ф е с с и о н а л и з м д е р деп аталат.

Диалектизмдер. Улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналган диалектилик лексика, негизинен, оозеки речте колдонула тургандыгы белгилүү. Эгерде мындай сөздөр көпчүлүк элге арналып жазылган тексттерде (өзгөчө адабий чыгармаларда) көбүрөөк колдонула берсе, алар диалектизмдерге айланып кетүүгө тийиш. Диалектизмдер көркөм чыгармаларда адабий каармандардын речиндеги өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү, же жергиликтүү калктын турмуш тиричилигине, салтына мүнөздүү белгилерди чагылдыруу максатында колдонулат. М а с е л е н, М. А. Шолоховдун чыгармаларын окуганыбызда, төмөнкүдөй диалектизмдерди учуратабыз: *курень* — казачий дом, *коваль* —

кузнец, *справа* — одежда казака, *шлях* — дорога, *бугай* — бык (племенной) ж. б.

Айрым бир орус авторлордун адабий чыгармаларында *завируха* — метель, *баской* — красивый, *задержушка* — занавеска, *плахта* — род юбки, *пунька* — род чулана, *горлач* — узкогорлый кувшин, *дулейка* — ватная кофта сыяктуу диалектизмдер колдонулары айтылып жүрөт¹.

Тилдик фактылардын жөнүнө карата диалектилик сөздөр (диалектизмдер) лексикалык, семантикалык, этнографиялык, фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер болуп, бир нече топко бөлүнөт.

Л е к с и к а л ы к д и а л е к т и з м д е р адабий тилдеги айрым сөздөр менен көп учурда синонимдеш болуп калышы да мүмкүн. Анткени ал диалектилик сөздөр адабий тилдеги башка бир сөздөр менен маани жактан төп келишип, бир эле түшүнүктү туюндуруу үчүн параллель да колдонула берет. М и с а л ы:

<i>асел</i> (эсэл)	—	адабий тилде <i>бал</i>
<i>тыбыт</i>	—	адабий тилде <i>чөбөгө</i>
<i>текмат</i>	—	адабий тилде <i>кур</i> (кайыш кур)
<i>калит</i> (кэлит)	—	адабий тилде <i>ачкыч</i>
<i>чертмек</i>	—	адабий тилде <i>комуз</i> (музыкалык аспап) ж. б.

Кээ бир сөздөрдүн диалектилик белгиси айтылышында эмес, берген маанисинде болушу мүмкүн. Мындай диалектизмдер адабий тилдеги ошол эле сөздөрдүн өзү сыяктанып көрүнөт, бирок мааниси андан өзгөчө болгон соң, с е м а н т и к а л ы к д и а л е к т и з м д е р деп аталат. Кыргыз тилиндеги *челек* деген сөздүн адабий тилдеги жана түштүк диалектидеги маанисин өз ара салыштырып көрсөк, ар биринде ар башка түшүнүктү туюндуруу үчүн колдонуларын байкайбыз. Бул сөздүн диалектилик өзгөчөлүк катарында эсептеле турган белгиси «чака» деген идиш маанисинде колдонулуп калышында, адабий тилде болсо *чака* менен *челек* бири-бирине окшобогон эки башка идишти билгизет.

Түштүк диалектиде *торпок* адабий тилдеги *музоо* деген сөзгө маани жактан туура келет, ал эми *көрпө* деген сөз болсо «жууркан», «төшөк» маанисинде колдонулат. Булардын ар биринин

¹ Совершенный русский язык. Для студентов, обучающихся по специальности «Журналистика». Издательство Московского университета, 1971, с. 55 — 56.

диалектилик өзгөчөлүгү берген маанисине жараша аныкталат. Ошондуктан семантикалык диалектизмдерге жатат.

Адабий лексикада өзүнө маанилеш келген же айтылышы окшош болуп колдонулган түгөйлөрү жок айрым бир диалектилик сөздөр этнографиялык диалектизмдердин тобун түзөт. Алар жергиликтүү калктын үрп-адатына, чарбачылыгына, үй тиричилигине байланыштуу этнографиялык белгилерди, үй буюмдарынын, эмгек куралдарынын аттарын ж. б. туюндуруу үчүн колдонулат. Мисалы: *патир* (пәтир) — нандын бир түрү, *байтеше* (пәйтеше) — жыгач чабуу үчүн колдонулуучу эмгек куралы, *жегде* — көкүрөгү ачык, жакасыз тигилген көйнөк, *чарпая* — бир канча адам отурууга ылайыкталып жасалган жазы, төрт чарчы келген такта ж. б.

Адабий чыгармаларда көбүрөөк кездешүүчү фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдерге төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот:

баки (адаб. т. *маки*) — «Курч бакини кармаган калыбында...» (Сыдыкбеков);

тобулгу (адаб. т. *табылгы*) — «Чоктой кызыл тобулгуда нур жанып» (Эралиев);

оопаз (адаб. т. *ноопаз*) — «Кызыл уйдун мурунтугун чечип, кара оопаздын чүлүгүн алды» (Сыдыкбеков);

чабиякей (адаб. т. *чабалекей*) — «Уясын эптештирген чабиякейдей...» (Сыдыкбеков);

жаңак (адаб. т. *жаңгак*) — «Түркүн оюу, чийүү түшүрүп, жаңактан идиш кырчу, кайындан ээр чапчу» (Касымбеков);

буун (адаб. т. *муун*) — «Бууну кетип калыптыр» (Касымбеков);

кечит (адаб. т. *кечүү*) — «Үч кез дубалы мыктап салынган, кечит жактагы дебечөдө турган бак-дарактуу короолор...» (Айтматов);

жатыры (адаб. т. *жатат*) — «Байкуш кемпир жетине албай, Алкап бизди жатыры» (Эралиев);

журу (адаб. т. *жүрөт*) — «Басып жалгыз жүрүбү?».

«Ырдап-бийлеп жүрүбүз» (Эралиев);

мелже (адаб. т. *мээле*) — «Кай жакты мелжеп жатышты экен?» (Касымбеков);

жүзтөмөн (адаб. т. *үстөмөн*) — «Алымкул сербейген эки жантактын ортосунда жүзтөмөн түшкөн бойдон жаткан экен» (Касымбеков);

болбоң (адаб. т. *болбоңуз*) — «Ылайым өмүр бою кем болбоң» (Абдукаримов).

Мисалга келтирилген диалектизмдер адабий тилдеги сөздөрдөн мааниси боюнча эмес, тыбыштык түрү же грамматикалык формасы боюнча гана айырмаланат. Ошондуктан мындай тилдик фактылар фонетикалык же морфологиялык диалектизмдерге жатат.

Профессионализмдер. Белгилүү бир иш тармагына, кесипчиликке, адистикке байланыштуу түшүнүктөрдүн аттары профессионализмдер деп аталат. Алар белгилүү бир кесип тармагында иштеген же кесиби, адистиги боюнча өз ара байланышы, жакындыгы бар адамдардын чөйрөсүндө кенири колдонулат. М а с е л е н, кыргыз тилинде мүнүшкөрлүк (куш салуу) кесибине байланыштуу төмөнкүдөй профессионализмдер бар экендиги белгилүү: *далба* — алгыр куштарды үндөп чакыруу үчүн көрсөтүлө турган жем, *чырга* — бүркүт таптоодо же аны салууда колдонулуучу жапайы аңдын (көбүнчө түлкүнүн) кеби, *түлөк: бозум түлөк, таш түлөк, кум түлөк, ным түлөк* — алгыр куштардын кайталанып түлөө мезгилин туюндуруучу аттар, *сонор* — жаны кар түшкөндөгү аңчылык.

Өрмөк согуу ишине байланыштуу *адыргы, кылыч, эриш, аркак, күзүк*, тамекичиликке байланыштуу *төлө, түлкү, тай сыяктуу сөздөр, дары-дармек өсүмдүктөрүн иштетүүдө колдонулуп келген чанжы, отооч, тилгич, кыргыч, кокозо, пахтачылыктагы шүдүгөр, жагана, шана, шаналоо, козопая, косек, чигит ж. б.* сөздөр да профессионалдык лексиканын фактыларынан болуп саналат. Бирок булардын айрымдарынын колдонулуш сферасы мурдагыдан алда канча кенейип, азыркы кезде коомдук турмуштун кенири чөйрөсүндө активдүү колдонула турган жалпы элдик лексиканын карамагына өтүп калды. М а с е л е н, пахтачылыкка байланыштуу сөздөр (*пахта, чигит, козопая, косек ж. б.*) кесипчиликтин мурдагыдай тар чөйрөсүндө гана эмес, азыр бардык жерде активдүү колдонулуп келе жатат.

Колдонулуш сферасы белгилүү даражада чектелген лексикалык каражаттардын тобуна илимий-техникалык, коомдук-саясий, маданий ж. б. тармактарга байланыштуу чөйрөдө кенири колдонулуучу терминдерди да кошууга болот (терминдер жана терминология туурасында мындан кийинки параграфта өзүнчө сөз болот). Терминдердин жана профессионализмдердин колдонулуш сферасынын чеги диалектизмдердики сыяктуу аймактык (территориялык) мүнөздө эмес. Алардын колдонулушунда социалдык гана чектелүү бар. Бирок терминдер менен профессионализмдерди, эгерде алардын кол-

донулуш сферасы тар чөйрө менен гана чектелип калбаган болсо, адабий лексикадан сырткары турган сөз каражаттары деп эсеп кылууга болбойт.

§ 50. Терминдер жана терминология

Ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө, саясатта, искусстводо ж.б. өзүнө таандык терминдердин системага салынып, атайын кабыл алынган белгилүү топтору болууга тийиш. Терминдердин мындай системасы *терминология* деп аталат. Алсак, тил илиминде төмөнкүдөй терминдер колдонулат: *грамматика, лексика, орфография, тыбыш, тамга, үндүү, үнсүз, омоним, синоним, сүйлөм* ж. б. Мындай тилдик каражаттар физика, математика, химия, биология, медицина, философия, экономика ж.б. илимдердин, ошондой эле техниканын, өндүрүштүн, искусствонун түрдүү салааларында кенири колдонулат.

Т е р м и н — илимдеги же техника багытындагы, өндүрүштөгү белгилүү бир түшүнүктүн официалдуу түрдө кабыл алынган наамын туюндуруу үчүн колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын бир түрү. Бул латынча *terminus* («чек аралык белги», «чек ара», «чек») деген сөздөн алынган. Башка сөздөргө салыштырганда, терминдер өзүнө таандык бир катар мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Жалпысынан алганда, биз күндөлүк турмушта колдонуп жүргөн сөздөрдүн кыйла бөлүгү көп маанилүү келет, алар ар түрдүү эмоционалдык, экспрессивдик кубулушка ээ болуп, көркөм каражат катары да колдонулат. Мындай көрүнүштөр терминдерге, чынында, ылайык келүүчү белгилерден эмес. Бир маанилүүлүк (однозначность), нейтралдуулук жана белгилүү бир адистикке, илим тармагына тиешелүү болуп колдонулган конкреттүүлүк — булардын бардыгы терминдерге жалпы мүнөздүү болгон башкы белгилерге жатат. Тилдин сөздүк составындагы башка (термин эмес) сөздөр менен салыштыра келгенде, терминдерге мүнөздүү болуп турган бирден-бир өзгөчө касиет деп мына ушуларды эсеп кылууга болот.

Термин бир маанилүү болуп, белгилүү бир түшүнүктүн гана аты катары колдонулушу керек деген талап, чынында, практикалык зарылдыктан улам келип чыккан. Эгерде термин көп маанилүү сөздөрдүн эсебинен жаралса же ал терминологиялык мааниден тышкары дагы башка мааниге ээ болуп турса,

анда чаташуулар пайда болуп, конкреттүүлүк сапатынан ажырашы мүмкүн. Ошондуктан терминдердин ар дайым бир гана мааниге ээ болуп колдонулушу жогоркудай практикалык максатты көздөгөн касиет катары бааланат. Бирок мындай талап бардык эле учурда мүмкүн боло бербегендиктен, термин жана термин эмес сөздөрдүн арасында өз ара алмашуу, биринен экинчисине көчүп туруу сыяктуу карым-катыштарга да жол берилип келе жаткандыгы белгилүү. Ошол себептен улуттук тилдердин жалпы маанидеги айрым сөздөрү термин катары да колдонулуп келүүдө. Буга кыргыз тилинде лингвистикалык термин катары колдонулуп келе жаткан *ээ* (сүйлөмдүн ээси), *уңгу* (сөздүн уңгусу), *мүчө* (сөздүн же сүйлөмдүн мүчөсү), *муун* (сөздүн мууну), же болбосо математикалык терминдерге айланган *кошуу*, *алуу*, *бөлүү*, *көбөйтүү*, *бөлчөк* сыяктуу сөздөрдү мисалга келтирсек болот. Булар ушул аталган илим тармагына түздөн-түз байланыштуу болуп колдонулган учурда жогоркудай чектелген мааниде болуп, ошол тармак жагына тиешеси бар конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюндурат.

Адатта сырттан келип кирген сөздөрдөн турган терминдердин көп маанилүү болуп колдонулушу анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан булардын ар бири кандай терминологиялык системага тиешелүү болуп турса, ошого ылайыкталган конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюнтат. Ма с е л е н, кыргыз адабий тилиндеги *атом*, *молекула*, *телескоп* сыяктуу физико-техникалык терминдерди, же болбосо *фонема*, *морфема*, *артикуляция*, *орфоэпия*, *агглютинация* сыяктуу лингвистикалык терминдерди алып көрсөк, булардын ар бири, кандай контекстте турса да, өзүнүн бир гана маанисинде колдонулат. Андан өзгөчөлөнгөн кандайдыр бир кошумча мааниге булардын эч бирөө ээ эмес.

Терминдердин бардыгы тең, жогоруда мисалга келтирилгендей, жеке сөздөрдөн турбайт. Ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө ж.б. термин катары колдонулуп келе жаткан сөз айкаштары (алар көп составдуу татаал аттардын тобуна кирет) да аз эмес. Буга төмөнкүдөй орусча терминдерди мисал кыла кетсек болот: *точка кипения*, *сила притяжения*, *переменный ток*, *прямой угол*, *двигатель внутреннего сгорания*, *совершенный вид* (в глаголе), *производительные силы*, *прибавочная стоимость*, *промышленный капитал*, *финансовый капитал*, *торговый оборот* ж. б. Мындай структуралык формадагы терминдер кыргыз тилинде да бар: *жарым өткөргүч*, *тең салмактуулук*, *тартылуу күчү*, *тик бурчтук*, *өндүргүч*

күчтөр, капиталдык салым, кошумча нарк, географиялык чөйрө ж. б.

Чыгыш теги боюнча алып караганда, терминологиялык системанын ар бири ар түрдүү булактардан жаралгандыгы, буга улуттук тилдин төл сөздөрү да ички булак катары тартылып, ошондой эле сырттан келип кирген лексикалык кабыл алуулар да кошулгандыгы жөнүндө айта кетүүгө туура келет. Терминдердин жалпы системасы, улуттук тилдин өзүндөгү ички мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен бирге, кийинчерээк башка тилдерден оошуп кирген сөздөрдүн эсебинен да толукталып келген.

Кыргыз адабий тилинин терминдик мааниге ээ болуп, белгилүү бир терминологиялык системанын карамагына өткөн төл сөздөрү же ушундай эле милдет аткарып, кийин термин катары да колдонула баштаган араб-иран сөздөрү туурасында биз төмөнкүлөрдү мисалга келтире кетсек болот. Булар термин жаратуунун ички булагы катарында эсептелүүгө тийиш.

Кыргызча терминдердин мындай булактан жаралып чыгышына, чынында, орус тилинин да таасири тийбей койгон жок. Анткени мындай терминдердин көпчүлүк бөлүгү бул тилдеги ушул сыяктуу терминдерди калькалоонун (кыргыз тилине сөзмө-сөз которуунун) натыйжасында жаралып келгендиги талашсыз. Алсак, *баяндооч, аныктооч, толуктооч* деген терминдер орус тилиндеги *сказуемое, определение, дополнение* сыяктуу грамматикалык терминдердин түздөн-түз үлгүсүнө салынып жасалган. Муну аныкташ үчүн ушул терминдердин эки тилдеги материалдык негиздерин, түзүлүш структурасын өз ара салыштырып көрүүнүн өзү эле жетиштүү болуп турат. Дагы: *салмаксыздык, тең салмактуулук, кубаттуулук, кылмыштуулук, үч бурчтук, төрт бурчтук* — булар орусча *невесомость, равновесие, мощност, преступность, треугольник, четырёхугольник* сыяктуу терминдердин үлгүсүндө жаралган. Ал эми *амал* (арифметиканын төрт амалы), *менчик* (мамлекеттик менчик, жеке менчик) орусча *действие, собственность* сыяктуу терминдердин семантикалык үлгүсү боюнча терминдик мааниге ээ болгон. Составдык бөлүктөрдөн куралган татаал түзүлүштөгү төмөнкүдөй терминдер да, негизинен, калька аркылуу жаралган: *айыл чарбасы, эл чарбасы, дыйкан чарбасы, кичи ишкана, чекене баа, мамлекеттик камсыздандыруу, жеңил өнөр жай, оор өнөр жай, куралдуу күчтөр, татаал гүлдүүлөр, сүт эмүүчүлөр, өздүк көркөм чыгармачылык, көп чекит, кош чекит, үтүрлүү чекит, эркин күрөш ж. б.*

Көптөгөн адистер, окумуштуулар термин жаратууда башка тилдердин даяр үлгүсүн пайдаланып, ошол аркылуу эне тилдеги ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирип, лексикалык составдын жаңы сөз байлыктары менен толукталышына өз салымдарын кошуп келишкен. Алсак, улуу окумуштуу М. В. Ломоносов өз эне тилиндеги бир катар сөздөрдү чет тилдердин үлгүсүнө салып, жаңыча мааниге өткөрүү аркылуу *движение, кислота, наблюдение, опыт, явление* ж. б. терминдерди жаратып, илимий чөйрөгө сунуш кылгандыгы белгилүү. Термин жаратуунун мындай практикасы орус турмушунда кийинки мезгилде да тынымсыз өнүгүп отурган.

Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилинен да кенири орун алган. Эне тилибиздин төл сөздөрүн кылдат пайдаланып, кыргыз тилинин грамматикалык терминдерин элге түшүнүктүү, практикалык жактан ийкемдүү кылып жаратууга белгилүү окумуштуу, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстанов көп эмгек сиңирген. Анын колунан жаралган грамматикалык терминдер окуу китептеринде, илимий эмгектерде азырга чейин ийгиликтүү колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Кыргыздын төл сөздөрүн химиялык терминдерди жаратууга кенири колдонуп, аларды окуу китептерине кийирген алгачкы авторлордун бири белгилүү педагог Султан Арбаев болгон. Мындай терминдер кыргыз тилинде жазылган же орус тилинен кыргызчага которулган башка окуу китептеринен да орун алып келди.

Дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерде сырттан кабыл алынган терминдердин саны бир топ эле арбын. Булар туурасында «Кабыл алынган сөздөр» деп аталган буга чейинки параграфта да сөз болгон эле.

Илим менен техникага, искусство менен саясатка ж. б. кенири тараган терминдердин кыйла бөлүгү дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдер үчүн орток экендиги, бардыгында бирдей колдонулуп келе жаткандыгы жалпыбызга белгилүү. Мындай интернационалдык мүнөздөгү терминдердин көпчүлүгүнүн материалдык негизи, тек жагынан алып караганда, грек, латын тилдерине барып такалат. Анткени дүйнөдөгү эн эле көп тилдерге таралган интернационалдык терминдердин жаралышына бул эки тил, чынында, өзгөчө роль ойноп келген. Буга төмөнкүдөй бир канча илимдердин наамын мисалга келтирсек болот: *философия, математика, филология, грамматика, синтаксис, логика, геометрия, психология* ж. б. Төмөнкүдөй илимий терминдер да ушул тилдерден кабыл алынган: *атом, метод, гипотеза, диафрагма, синтез, космос, метафора,*

термометр, монография, формула, радиус, конус, вакуум, меридиан ж. б. Коомдук-саясий маанидеги *демократия, монархия, гегемония, диктатура, республика, референдум, меморандум, революция* сыяктуу терминдер да ушул топко кирет. Грек, латын тилдеринен келген терминдерге дагы төмөнкүлөрдү кошо кетүүгө болот: *драма, трагедия, комедия, поэзия, симфония, лирика, фабрика, адвокат, новатор, ребус, курс, субъект, объект, конституция, материализм, коммунизм, социализм* ж. б.

Азыркы кезде кенири колдонулуп келе жаткан көптөгөн техникалык терминдер, жаны пайда болгон илим тармактарынын наамдары да тек жагынан алганда грек, латын тилдерине түздөн-түз байланыштуу. Алар: *телефон, телескоп, протон, позитрон, нейтрон, плазма, астрофизика, биофизика, агротехника, радиотерапия, зоотехника* ж. б. Латын тили менен байыркы грек тили кийинки доордо өлүү тилдерге айланып кеткен. Бул эки тилде өз доорунда көптөгөн илимий терминдер, ошондой эле техникага, искусствого, саясатка тиешелүү терминдердин да бир канчасы жаралып келгендиги белгилүү. Кыйла жылдарга чейин латын тили илимдин тили болуп колдонулуп келген. Эки тилдин элементтерин (унгуларын, сөз жасоочу каражаттарын) термин жаратуу жагына пайдалануу кийинчерээк көптөгөн европалык тилдер үчүн салтка айланган көрүнүш болуп кеткен. Мунун натыйжасында небакта өлүү тилдерге айланып калган грек, латын тилдеринин материалдык базасына негизделип жаралган көп сандаган жаны терминдер пайда боло баштайт. Сырткы булактардын негизинде жаралган мындай терминдер ар бир тилдин өзүндөгү ички бөтөнчөлүктөргө карай тыбыштык түрүн өзгөртүп, ар түрдүү болуп колдонулбай коё алган эмес. Ошонун натыйжасында бир эле термин ар башка тилде ар түрдүү тыбыштык нормага салынып өзгөрүлгөндүгү белгилүү.

Жогоркудай эл аралык мааниге ээ болгон интернационалдык терминдер кийинчерээк башка европалык тилдерден да кабыл алына баштайт. Алсак, англис тилинин спортко байланыштуу төмөнкүдөй терминдери дүйнө жүзүнө кенири таралган: *старт, финиш, футбол, баскетбол, боксер, спорт, спортсмен, тренер, хоккей, теннис, матч, тайм, аут*. Музыкага же жалпы эле искусство жагына байланыштуу көптөгөн терминдер итальян тилинен кабыл алынды: *соло, солист, соната, тенор, фортепиано, квартет, трио, либретто, новелла, ария, адажио*.

Ф Р А З Е О Л О Г И Я

§ 51. Фразеологизмдер жөнүндө жалпы түшүнүк

Ф р а з е о л о г и я деген термин грек тилиндеги *phrasis* (туюнтма, речь түрмөгү) жана *logos* (сөз, илим) деген сөздөрдөн куралып жасалган. Мунун төмөнкүдөй эки мааниси бар: 1) тилдин фразеологиялык сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) жалпы жыйындысы (жалпы составы); 2) тил илиминин жогоркудай туруктуу (фразеологиялык) сөз айкаштарын иликтей турган тармагы.

Фразеология менен фразеологизмдердин эмне экендигине түшүнүш үчүн жалпы эле с ө з а й к а ш т а р ы деп эмнени айтабыз, аларды э р к и н жана т у р у к т у у сөз айкаштары деп бөлүштүрүүнүн кандай зарылдыгы бар ж. б. туурасында кенири сөз кылууга туура келет. Ансыз бул коюлуп жаткан маселенин көп кырдуу жактарын ачык элестетип, жалпы маалымат алышка мүмкүн эмес.

Биздин сүйлөө речибиз сүйлөмдөрдөн турат, ал эми сүйлөм болсо бир нече сөздөрдүн катышуусу менен түзүлөт. Жалгыз сөздүн сүйлөм катарында колдонулушу өтө сейрек учурайт турган көрүнүш. Бирок сөздөрдү жөн гана формалдуу топтоштуруп коюу менен эле сүйлөм түзүлө бербейт. Сөздөр сүйлөмдүн составдык бөлүгүнө айланып, ага бардык жагынан камтылыш үчүн грамматикалык жактан уюшулуп, бири-бири менен өз ара айкалышып турууга тийиш. М а с е л е н, «Нурбек өз суроосу боюнча дың жерлерге иштеш үчүн жаны уюшулган совхозго механик катарында жиберилди» (Айтматов) деген сүйлөмдү алып карайлы. Мында бир нече сөздөрдөн туруп, грамматикалык жактан байланышкан төмөнкүдөй сөз айкаштары бар: «Нурбек жиберилди», «өз суроосу боюнча», «дың жерлерге иштеш үчүн», «жаны уюшулган совхозго», «механик катарында». Демек, сүйлөмдүн составында, кантсе да, *эмгек кылуу, эс алуу, курулуш бригадасы, пахта талаасы,*

жайкы кеч, салкын жел, атчан киши сыяктуу белгилүү бир синтаксистик бүтүнгө айланып уюшулган сөз айкаштары болушу керек. Анткени сүйлөм ар кандай сөздөрдүн формалдуу түрдө топтоштурулган суммасы эмес. Ар кандай сүйлөм маани жактан жакындыгы, өз ара байланышы бар, бири-бири менен айкашууга да мүмкүндүгү болгон сөздөрдүн грамматикалык жактан тутумдашып, ырааттуу формага келтирилиши аркылуу түзүлүп, сүйлөмдүк касиетке ээ болот. Демек, сөз айкаштары сөздөрдүн сүйлөмгө камтылышына жана грамматикалык жактан уюшулушуна өбөлгө түзүп, жалпы эле сүйлөмдүн жаралышына материалдык каражат катары кызмат кылат.

Сөз айкаштары эки түргө бөлүнөт. Анын бирөө э р к и н с ө з а й к а ш т а р ы деп аталат.

Эркин сөз айкаштары кеп жүрүп жаткан учурдагы айта-йын деген ой-пикирдин мазмунуна, адам эмне жөнүндө баяндамакчы болгондугуна жараша ар кандай болуп түзүлө берүүгө тийиш. Зарылдыгына жараша ар кандай сөз айкаштарын ар ким өз билгениндей кылып жаратып, өзүнүн сүйлөө речинде каалагандай колдоно берсе болот. М а с е л е н, «атчан киши» деген сөз айкашы, эгерде зарылдыгы боло калса, «тору атчан киши», «боз атчан киши», «атчан аскерлер», «атчан жоокерлер», «атчан жолоочулар» ж. б. болуп, айтылып жаткан кептин жөнүнө, кырдаалына жараша түрдүүчө өзгөрүлө берет. Сүйлөмдүн мааниси да ошого жараша өзгөрүп колдонулат.

Жалпы эле эркин сөз айкаштарында ар кандай түшүнүктөрдүн бири-бири менен түрдүүчө катышта болуп турушу туюнтулат. Муну заттын эмнеден жасалгандыгы (*алтын саат*), сапаттык белгиси (*жаңы үй*), сандык белгиси (*отуз киши*), үч жактын бирине таандык экендиги (*менин уулум, сенин китебин, колхоздун малы*) ж. б. жөнүндө туюнтулган сөз айкаштары далилдей алат.

Биздин сүйлөө речибизде сөз айкаштарынын жогоркудан башка түрү — т у р у к т у у с ө з а й к а ш т а р ы да аз колдонулбайт. Алар жогоруда айтылып өткөн эркин сөз айкаштары сыяктуу сөз жүрүп жаткан мезгилде эле жарала калбайт. Буларды тилдин сөздүк составындагы кадыресе сөздөр (*дарак, бадал, жол, мал, үй, кел, кет, мен, сен, бар, жок* ж. б.) сыяктуу мурдатан даяр түрдө жашап келе жаткан, составдык бөлүктөрү өз ара ширелишип, туруктуу формага салынып калган лексикалык каражаттар катары эсептөөгө болот. Адам ой-пикирин түшүндүрүү үчүн, ылайыгына карата, ар кандай сөздөрдү даяр түрдө алып колдонгон сыяктуу

туруктуу сөз айкаштарын да ушундай эле максатта даяр лексикалык каражат катары колдоно берет. М а с е л е н, «так», «даана», «таамай» деген сөздөр аркылуу туюнтулган түшүнүктү билдирүү үчүн бул сөздөрдүн ордуна *ташка тамга баскандай*, ал эми «капкарангы» дегендин ордуна *көзгө сайса көрүнгүс* сыяктуу туруктуу сөз айкаштарын колдонсок, ошол эле ойду биз образдуу кылып, көркөм түргө келтирип баяндаган болобуз.

Мындай фактылар ар бир тилде бар. Алсак, орусча «очень далеко» деген түшүнүктү жогоркудай мүнөздө туюндуруу үчүн *у черта на куличках, за тридевять земель*, ал эми «сплетничать» деген этиш сөздүн ордуна *перемывать косточки* сыяктуу сөз айкаштары колдонулат.

Көркөмдүк касиети таасирдүү болгон бул сыяктуу сөз берметтери тилдин лексикалык составында өтө чеберчилик, устаттык менен өнүктүрүлүп келген. Булар жеке сөздөргө караганда ой-пикирди таамай, курч жана образдуу кылып туюндуруучу баа жеткис көркөм каражат катарында колдонулат. Кыргыз тили, башка тилдер сыяктуу эле, кулк-мүнөздү, кыял-жорукту, турмушка болгон көз карашты же жалпы эле адамдык ар кандай сапатты өтө образдуу, курч, таамай айтып туюнта ала турган мындай лексикалык каражаттарга эң эле бай. М а с е л е н, жоош, момун адамдарды *кой оозунан чөп албаган* деп атоо, адилет, бардыгына тең караган калыс адамдарды *ала жипти аттабаган, кара кылды как жарган* деп баалоо жогоркудай ойду далилдей турган фактылардын бири десек болот. Эпчилдикти, кылдаттыкты, айлакерлик сапатты *камырдан кыл сууругандай, кара суудан каймак алуу*, көрө албастык, ичи тарлык, өзүмчүлдүк сыяктуу жаман адаттарды *ичине кара таруу айланбоо, өз көмөчүнө күл тартуу*, ал эми болбогон жерден кемтик, өөн таап, күнөө коё берме мүнөздү *жумурткадан кыр чыгаруу, кылдан кыйкым табуу, кылдан кыя бастырбоо* сыяктуу сөз айкаштары туюнтат.

Сөз айкаштарынын мындай түрү ф р а з е о л о г и з м д е р деп аталат. Алар эң кеминде эки же андан көп сөздөрдүн өз ара айкалышкан курамынан турат.

Сөз айкаштарынын эркин жана туруктуу деп бөлүштүрүлгөн жогоркудай эки түрүнүн ар бири тил илиминде ар башка аспектиде карала тургандыгы белгилүү. Анткени эркин сөз айкаштары синтаксистин изилдөө объектиси болсо, туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер) лексикологиянын изилдөө объектисине жатат.

Фразеологизмдер ой-пикирди курч, таамай жана образдуу кылып айтуу, речке көркөмдүк касиет пайда кылуу үчүн керектелүүчү өзгөчө тилдик каражат болгон соң, булардын жаралышы жана тилдик системадан орун алышы да ушундай зарылдыкка түздөн-түз байланышпай койбойт. Ушул жагына өзгөчө маани берип, проф. Д. Н. Шмелев фразеологизмдердин жаралышына жана тилдик системага кирип, бекем орун алып калышына булардын образдуулук касиети, речти көркөмдөп, экспрессивдүү түргө келтирүү мүмкүндүгү ар дайым чечүүчү фактор катары себеп болуп келгендигин баса белгилейт¹.

Эркин сөз айкаштарынын составдык бөлүктөрүнүн ар бири өзүнүн керт башына таандык лексикалык маанисинде гана турат, андан өзгөчөлөнгөн кандайдыр бир башка мааниге өтүп кетпейт. Алсак, *кызыл алма, бийик тоо, айылдык мектеп, дың жер, отун жаруу, жер айдоо, маселе чечүү* сыяктуу сөз айкаштарынын тутумунда турган ар бир сөз өзүнчө жеке турганда кандай мааниге ээ болсо, мында да ошонун эле өзү кайталанып жаткандыгы бештен белгилүү. Ал эми фразеологизмдердин составындагы сөздөр көп учурда өзүнүн түз маанисинен ажырайт. Муну биз *азуусун айга жануу, каны ичине тартуу* деген фразеологизмдердин биринчиси «каарын төгүү», «жаалдануу», экинчиси «ачуусу келип кумсаруу», «кыжыры кайноо» сыяктуу түшүнүккө ээ болуп турушунан улам баам кылсак болот. Мындай түшүнүктөр жогоркудай составдагы «азуу», «ай», «жан» жана «кан», «ич», «тарт» сыяктуу сөздөрдүн керт башына таандык түз маани аркылуу келип чыккан жок. Бул фразеологизмдер өзүнүн жалпы составына тиешелүү

---

¹ Автордун бул туурасында айтылган ойлорун дал өзүндөй толук берүү максатында анын «Современный русский язык. Лексика» (М., 1977) аттуу эмгегинин 291-бетинен төмөнкүдөй цитата келтире кетишибиз ылайык: «Причины возникновения и закрепления в языке тех или иных фразеологизмов не всегда ясны. В отношении первоначального смысла некоторых из них (н а п р и м е р, *съесть собаку; не видно ни зги*) высказывались разные предположения. Несомненно, однако, что решающим фактором закрепления фразеологизма всегда является его о б р а з н о с т ь, отвечающая одной из тенденций развития языка — тенденции к э к с п р е с с и в н о с т и р е ч и.

Говорящие обычно стремятся использовать язык не только в его основной, коммуникативной функции, но и в той его функции, которую условно называют э с т е т и ч е с к о й. Потенциальная образность фразеологизма отвечает элементарной потребности разнообразить речь, средствами самой номинации придавать ей экспрессивно-оценочную направленность»

болгон метафоралык жаны мааниге өтүп кеткен. Ошонун натыйжасында составдык бөлүктөрүнүн ар бири менен түздөн-түз семантикалык байланышын үзүп, алардан таптакыр өзгөчөлөнгөн, эч бир окшоштугу болбогон башкача бир фразеологиялык мааниге ээ болуп калган.

Фразеологизмдердин жаралышына эркин сөз айкаштарынын өтмө маанилүү болуп, өзүнүн баштапкы маанисинен тышкары турган башка бир кошумча мааниге (фразеологиялык жаны мааниге) өтүп колдонулушу да себеп болот. Мындай фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү мисалга келтиришибиз ылайык.

Эгерде биз «Буга анын тиши өтөт» деген сүйлөмдү түз маанисинде түшүнсөк, анда «Ал муну чайнай алат, чайноого тиши өтөт» деген түшүнүк келип чыгат. Бул сүйлөмдүн өтмө маанисиндегисине назар салсак (же өтмө мааниде колдонсок), «Муну аткарыш анын колуна келет, буга ал жарай алат, кудурети жетет» деген ой айтылып жаткандыгын баамдайбыз. Демек, материалдык негизи бир (бир сүйлөм) болгону менен, бул жерде *тиши өтөт* деген сөз айкашынын түз мааниде жана өтмө мааниде колдонулушуна байланыштуу жогоркудай ар башка түшүнүк пайда болду. Мунун биринчисин *тиши өтөт (тиши өтүү)* деген эркин сөз айкашы аркылуу уюшулган сүйлөм, мында бул сөз айкашы өзүнүн түз маанисинде турат деп талдасак болот. Экинчисинде ушул эле сөз айкашы фразеологизм катарында колдонулуп, өтмө мааниде туруп калды. Мындай учурда *тиши өтүү* деген сөз айкашынын фразеологиялык маанисин «аткарышка алы жетүү», «колуна келүү», «түшүнүү» деп аныкташка болот.

Жыйынтыктап айтканда, булардын кайсынысы кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы (эркин сөз айкашыбы же фразеологизмби) контекст аркылуу гана так аныкталууга тийиш.

Эркин сөз айкаштары, өзүнүн алгачкы түз маанисин сактоо менен, кошумча мааниге да өтүп (өтмө мааниге ээ болуп) отуруп, акырында фразеологизмдерге айланып кетүүсүн тилдин ушул сыяктуу каражаттарын жаратуучу негизги факторлордун бири деп эсептешке туура келет. Алсак, *баш тоголотуу* деген сөз айкашынын баштапкы түз мааниси карышкырлар бөлтүрүктөрүн үйрөткөн табигый өнөкөткө түздөн-түз байланыштуу. Кийин бул сөз айкашы метафоралык касиетке ээ болуп, «жол көрсөтүү», «бир нерсенин жөнүн үйрөтүү» деген фразеологиялык мааниде адамдарга карата да айтыла баштаган. Кезегинде буга проф. К. К. Юдахин да көңүл буруп, өзүнүн

«Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (М., 1965, 740-бет) белгилей кеткен жана төмөнкүдөй мисалдарды далил катары келтирген: *Мен ага баш тоголотуп жүрөм. Баш тоголотуп койбойсуңбу ушул мадыра баштарга.*

Киши киргис, кирсе чыккыс деген сөз айкаштарынын ар бири түз маанисинде да жана өтмө мааниде да колдонула берет. Эгерде булар түз мааниде айтылып жаткан болсо, анда *киши киргис* деген сөз айкашы аркылуу биз киши кирүүгө мүмкүн болбогон, же болбосо киши кирбесин деп бекитип койгон дегендей түшүнүктү элестете алабыз. Ал эми *кирсе чыккыс* түз мааниде айтылса, кирген адам чыга албайт, чыгууга мүмкүн эмес дегендей түшүнүк элестелет. Булардын ар биринин өтмө маниге ээ болуп, фразеологизмге айланып кеткен түрүнө назар салып, семантикалык жагына ой жүгүртүп көрсөк, түз мааниде айтылышына караганда алда канча айырмаланып турган төмөнкүдөй өзгөчөлүктү байкай алабыз: *киши киргис* үй-жайдын адам жийиркене тургандай ыпыластыгын, ирети жоктугун, ал эми *кирсе чыккыс*, мунун тескерисинче, үй-жайдын адам кызыккандай кооздугун, жакшынакай жасалгасын, жарашыктуулугун, тазалыгын билдирет.

Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилиндеги *кол көтөрүү, баш көтөрүү, моюн сунуу, ак жоолук, ак сакал, иттен чыгаруу, кол шилтөө, санын чабуу, чаң жугузбоо* ж. б. сөз айкаштарынын ар бирине мүнөздүү. Эгерде булардын түз маанисинде эмес, метафоралык мааниде колдонулуп, фразеологизмге айланган түрүнө назар салсак, анда *кол көтөрүү* «уруу», «уруп жиберүү», «кол кайыруу» жана «багынып берүү» деген түшүнүктү билдирет. Ал эми *баш көтөрүү* деген фразеологизм болсо «оорудан айыгуу», «оңолуу», «жакшы болуп кетүү» жана «кайрадан жандануу», «каршылык көрсөтө баштоо», «каршы чыгуу» сыяктуу эки мааниде колдонуларын төмөнкүдөй мисалдар аркылуу ырастасак болот: 1. Ошол жылкы улуу тумоодон бирин-серин киши гана баш көтөрдү (Элебаев). 2. Демек, ар кыл калктын уулдары деле бизчилеп азапка чыдабай баш көтөрүптүр (Бектенов).

Моюн сунуу «женилүү», «баш ийүү» деген мааниде, *ак жоолук* «аял», «келинчек» деген мааниде, ал эми *ак сакал* жашы же кызматы боюнча улуулук жолу бар адамдарга карата айтылат. Булардын ар бири алгачкы түз маанисинин негизинде пайда болгон фразеологиялык мааниге да өтүп, натыйжада көп маанилүү сөз айкаштарына айланып кеткен.

Орус тилиндеги *играть первую скрипку, намылить голову, нож острый, брать (взять) быка за рога* сыяктуу фразео-

логизмдердин ар бири эркин сөз айкашы катары да колдонула берет. Булардын кайсынысы кандай мааниде тургандыгын жана мурункусу кийинкисинин жаралышына негиз болгондугун төмөнкүдөй контекстке карата аныкташка болот¹.

Эркин сөз айкашы
катышкан сүйлөмдөр:

Фразеологиялык сөз
айкашынан турган сүйлөмдөр:

В оркестре он играет партию первой скрипки.

В этой компании он играет первую скрипку.

Ребенку намылили голову душистым мылом.

Ему намылили голову за развал дела.

У нас только один нож острый, остальные тупые.

Письмо писать для него нож острый.

С известной осторожностью он взял быка за рога и осмотрел его голову.

Он взял быка за рога и добился нужных материалов.

Эркин сөз айкаштарынан өзгөрүлүп жаралган маанилер жогоркудай фразеологизмдердин составдык бөлүктөрүнөн болгон белгилүү бир сөзгө гана тиешелүү көрүнүш эмес. Алар ошол сөз айкаштарынын ар биринин жалпы составын бүтүндөй камтыган бирдиктүү фразеологиялык маанилерге жатат. Фразеологизмдердин структуралык жактан гана эмес, маани жактан да бир бүтүнгө ширелишкен бирдиктүү сөз айкаштарына айланып калышы мына ушундай семантикалык жактан болгон бирдиктүүлүккө да түздөн-түз байланыштуу.

Белгилүү бир түшүнүктүн аталышын туюнткан номинативдик функциясы боюнча алганда, фразеологизмдер тилдин лексикалык составындагы жеке сөздөргө окшошпой койбойт. Булардын мындай белгисин ачык элестетиш үчүн фразеологизмдерге берилген төмөнкүдөй түшүндүрмөлөргө назар салуунун өзү эле жетиштүү болот. Анткени фразеологизмдерге маани жактан жалпылыгы (алар менен синонимдик катышы) бар сөздөр же айрым бир эркин сөз айкаштары ошол туруктуу сөз айкаштарын лексико-семантикалык планда аныктап түшүн-

¹ Келтирилген мисалдар Л. И. Баранникованын «Введение в языкознание» (Изд. Саратовского университета, 1973) аттуу китебинен алынды (153 — 154-беттер).

дүрмө берүүдө сөзсүз түрдө пайдаланылат. М и с а л ы: *бычак сырты* — «аз эле», «анча-мынча», «кичине», «бир аз гана»; *суу жүрөк* — «коркок», «кайратсыз», «жүрөгү жок»; *жерден боорун көтөрүү* — «чоноюу», «өсүп жетилүү»; *жер карама* — «жалтак», «өтүмү жок», «чечкиндүү эмес», «мылжың»; *кулак-мурун кескендей* — «тыптынч», «жымжырт»; *мурдун чүйүрүү* — «тенсинбөө», «жактырбоо», «тоотпоо», «теңине албоо»; *эки тизгин, бир чылбыр* — «толук бийлик»; *муз менен таш* — «муп-муздак»; *жең ичинен* — «астыртан», «тымызын», «башкаларга билгизбей», «шек алдырбай» ж. б.

Келтирилген мисалдар фразеологизмдер менен жеке сөздөрдүн үстүртөн гана байкалган жалпылыгын элестетти десек болот. Булардын ар бириндеги ички бөтөнчөлүктөргө токтолбой кете берсек, анда фразеологизмдердин кандай тилдик каражат экендиги — коюлуп жаткан маселенин негизги өзөгү жөнүндө ооз ачпай, аны унут калтырган болор элек.

«Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» (Фрунзе, 1980) «Сөз башы» деп аталган бөлүгүндө бул айтылып өткөн маселенин жөнү жалпысынан мындайча мүнөздөлөт: «Биринчиден, фразеологизмдер кандайдыр бир түшүнүктү жеке сөздөр сыяктуу түз, тике атабастан, аны идиоматикалык, образдуу түрдө туюнтуп, кыйыр баяндай турган номинативдик функцияга ээ. М а с е л е н, *чырпык башын сындырбайт* деген фразеологиялык айкалышты ушундай эле маанидеги «зчтеме кылбайт», «иштебейт», «бош эле жүрөт» деген сөздөр, сөз айкалыштары менен өз ара салыштырып көрсөк, бир эле түшүнүктү билдирген бул эки түрдүү тилдик каражаттардын кайсынысы көркөмдүк (экспрессивдүү) касиетке ээ болуп, кайсынысы бул жагынан нейтралдуу абалда тургандыгы дапдаана байкалбай койбойт. Демек, фразеологизмдер ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү же анын көркөмдүк татымын күчтүү кылып берүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат. Экинчиден, фразеологизмдер бир нече сөздөрдөн куралган туруктуу сөз айкалыштары болгон үчүн, жеке сөздөргө караганда булардын структурасы алда канча татаалдашып, алардан жалпы формасы боюнча кыйла өзгөчөлөнүп турат» (4-бетин караныздар).

Фразеологизмдерди түзүүчү түгөйлөрдүн орун тартиби жана алардын арасындагы синтаксистик байланыш, негизинен, туруктуу келет. Ошондуктан булардын составындагы сөздөрдү ордунан жылыштырып же аларды башка сөздөр менен алмаштырып, каалагандай өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн боло бербейт.

«Ырас, бир катар фразеологизмдердин составындагы сөздөрдү алган орду боюнча өз ара которуштурууга, кээде башка сөздөр менен алмаштырууга, айрым бөлүгүн кыскартып же толук бойдон айта берүүгө болот. Бирок андан фразеологизмдер семантикалык жактан орчундуу өзгөртүүгө учурабайт жана бир бүтүндүк касиетин жоготпойт. М и с а л ы: *каны кызуу — кызуу кандуу, таш боор — боору таш, жонунан кайыш алуу — жонунан кайыш тилүү, өпкө-жүрөгүн чабуу — өпкө жүрөгүн кагуу, төбө чачы тик туруу — чачы тик туруу, эки колун мурдуна катуу — колун мурдуна катуу ж.б.*»¹

Бирок мындай кубулуштар тилдеги фразеологизмдердин жалпы составына мүнөздүү болгон көрүнүш эмес. Муну төмөнкүдөй фактылардан улам баам кылууга болот. Эгерде биз *ат тезегин кургатпай (ат тезегин кургатпай келе беришет)* дебестен, муну *жылкы тезегин кургатпай* деп өзгөртүп жиберсек, же болбосо *экинин бири (ал экинин бири деген киши)* деп айтуунун ордуна *үчтүн (төрттүн, бештин...)* бири деп койсок, бул аталган фразеологизмдер өзүнүн негизги касиетинен ажырайт. Булардын жогоркудай өзгөртүлгөн түрлөрү жөн гана эркин сөз айкаштарына жатып калат.

Варианттардын бардык түрү тең эле тил практикасында активдүү колдонушка ээ боло бербейт. Буга төмөнкүдөй бир мисал келтире кетсек болот: 1. *Талпагын ташка жаюу* — Душмандын талпагын ташка жайды («Ала-Тоо»). Талпагынды ташка жайып, бээнди коштоп кетет (Сыдыкбеков); 2. *Талпагын ташка керүү* — Талпагын ташка керейин, Кайратын эми көрөйүн («Манас»); 3. *Талпагын ташка илүү* — Кудай силерге кубат берсе, Сооронбай болуштун талпагын ташка илериме ишенип койгула! — деди Айдарбек датка (Жантөшев); 4. *Тарпын ташка илүү* — Биз сени куубаган, артынан түшпөгөн күндө да элге бетин кара болуп, тарпын ташка илинет («Ала-Тоо»).

Булардын типтүү, колдонулушу активдүү болгон түрү — *талпагын ташка жаюу*. Калгандары — тил практикасында сейрек колдонула турган варианттар.

Фразеологизмдердин составдык бөлүктөрүнүн ар бири сүйлөм ичинде өзүнчө синтаксистик милдет аткара бербейт. Анткени мындай сөз айкаштары структурасы жана мааниси боюнча өз ара ширелишип, бир бүтүнгө айланган татаал түзүлүштөгү бирдик болгондуктан, алар ошол турушу менен сүйлөмдүн белгилүү бир мүчөсүнүн милдетин аткарат.

¹ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, Фрунзе, 1980, 5 — 6-беттер.

Мисалы: *Канаттууга кактырбай, тумшуктууга чектирбей бөлөлөп асыраган баламдын тагдырына кара санайсыңбы («Ала-Тоо»).* Бул сүйлөмдө канаттууга кактырбай, тумшуктууга чектирбей деген фразеологизм бышыктоочтук милдет аткарды. *Араңарда котур ташын койнуна каткандар да болуп жүрбөсүн. Эки тизгин, бир чылбыр колго тийди.* Мындагы ээлер — *котур ташын койнуна каткандар, эки тизгин, бир чылбыр. Төлөнбай — алчы-таасын жеген миң башылардын бири (Абдукаримов).* Бул сүйлөмдө *алчы-таасын жеген* аныктоочтук милдет аткарды.

Төмөнкү мисалдарда колдонулган фразеологизмдер сүйлөмдүн баяндоочтук милдетин аткарат: *Ал өмүрүндө чырпык башын сындырбайт. Сен жөнү жок эле шыйрактан бөйрөк чыгарба, куру бекер жаагыңды жанба.*

Айрым фразеологизмдер өз алдынча сүйлөм катарында да колдонула бериши мүмкүн. Бирок сүйлөм формасында турса да булардын фразеологиялык бирдиктүү мааниси жоголуп кетпейт. **Мисалы:** *Арааны жүрдү. Ыңырчагы ырдап калды. Этеги эки болбойт. Жаны кашаят. Оозу-мурду кыйшайбайт. Тили буудай кууруйт. Ай десе — аркы жок, күн десе — көркү жок ж. б.*

Ар бир элдин тили өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүктөрдөн турган фразеологизмдерге бай. Фразеологизмдердин, өзгөчө идиома-лардын бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулушу мүмкүн эмес. Ошондуктан буларды которуу үчүн мааниси боюнча бири-бирине төп келген же белгилүү денгээлде жакындаша турган фразеологизмдерди экинчи тилден издеп табышка туура келет. Бирок мындай ылайыктуу шарт ар дайым эле туш келе калбайт.

Ошондой болсо да төмөнкүдөй фразеологизмдердин орусчадан кыргызчага которулушун мисалга келтирип, буларга кыргыз тилиндеги кандай эквиваленттердин ылайык келе тургандыгын байкаштырып көрсөк болот:

лясы точить («пустословить», «заниматься пустыми разговорами») — *оозу менен орок оруу;*

бить баклуши («бездельничать») — *эшек такалоо, чочко такалоо;*

дать стрелка («стремительно убежать») — *жылт коюу, жылт берүү, сызып жөнөө;*

кот заплакал («очень мало») — *көздүн жашындай;*

в чем мать родила («без одежды», «голый») — *энеден туума;*

когда рак свистнет («неизвестно когда», «никогда») — *төөнүн куйругу жерге тийгенде;*

не сомкнуть глаз («не уснуть») — *кирпик какпоо ж. б.*

§ 52. Фразеологиялык бирдиктердин (фразеологизмдердин) негизги типтери

Фразеологизмдердин классификациясы булардын негизги белгилери жөнүндөгү башкы маселе менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. Тактап айтканда, бул коюлуп жаткан маселе кандай сөз айкаштары фразеологизмдерге жатарын аныктоодо таяныч болуучу негизги белгилерге карата чечилиши керек.

Фразеологиянын объектисине макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, афоризмдерди, ошондой эле көп составдуу терминдерди жана жалпы эле татаал аттарды да кошуп, «фразеологизм» деген түшүнүктү бир топ кеңитүүнүн аракетинде болгон окумуштуулар да бар. Фразеологизмдердин аныктамасына карата келип чыккан мындай талаш көз караштар, чынында, кандай сөз айкаштарын кайсы белгилердин негизинде фразеологизм дешке болот деген жогоркудай башкы маселени ар ким өзүнчө талдап, ар башка сунуштарды киргизип жатышынан улам пайда болууда.

Фразеологизмдердин структуралык жана семантикалык жактан болгон бирдиктүүлүгүн эсепке алып, швейцариялык атактуу лингвист Ш. Балли булардын эркин сөз айкаштарынан айырмаланган негизги өзгөчөлүктөрүн аныктап, типологиясы (классификациясы) жөнүндө да оригиналдуу ой айткандыгы илимий чөйрөгө кеңири белгилүү¹.

Бул окумуштуунун идеясы кийин В. В. Виноградов тарабынан өнүктүрүлүп, фразеологизмдерди классификациялоонун азырга чейин колдонулуп келе жаткан төмөнкүдөй үч тиби аныкталып, сунуш кылынган: ф р а з е о л о г и я л ы к ш и р е ш м е (фразеологические сращения), ф р а з е о л о г и я л ы к б и р и м д и к (фразеологические единства), ф р а з е о л о г и я л ы к а й к а л ы ш (фразеологические сочетания)².

Төмөндө фразеологиялык бирдиктердин жогоркудай үч түрүнүн ар бирине өзүнчө жеке токтолобуз.

Фразеологиялык ширешме. Составындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине эч кандай байланышы жок, алардан өзгөчө жана ушул туруктуу сөз айкашын жалпы камтыган бирдиктүү мааниге ээ болуп колдонулуучу фразеологизмдер ф р а з е о

¹ Караныз: Ш. Балли. Французская стилистика. М., 1961, с. 87 и сл.

² Караныз: В. В. Виноградов. Русский язык. М., 1947, с. 21 — 28.

логиялык ширешмелер деп аталат. Составдык бөлүктөрү структуралык жактан да, семантикалык жактан да өз ара ширелишип, бир бүтүнгө биригип кеткен тилдик каражат болгондуктан, булардын ар бир түгөйүнүн баштапкы мааниси өз алдынчалыгын жоготот да, мында ушул сөз айкашы аркылуу туюнтулган жалпы жана бирдиктүү маани гана үстөмдүккө ээ болуп калат.

Фразеологиялык ширешмелер идиомалар деп да аталат. Булар бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которула бербейт. Эгер которушка туура келсе, анда өзүнө ылайык келгидей фразеологизмдерди таап, маани жактан төп келгидей же жакындашкыдай кылып которсо болот.

Мындай фразеологизмдер тилде жеке колдонулуучу айрым сөздөр менен эквиваленттеш болуп калышы да мүмкүн. Тактап айтканда, булардын жеке сөздөрдөн турган айрым синонимдери да болууга тийиш. Маселен, *ат үстүнөн* деген фразеологиялык ширешме «үстүртөн», «жеңил-желпи», *төбө чачы тик туруу* — «коркуу», *иттин кара капталынан* — «арбын», «мол» сыяктуу сөздөр менен жалпысынан бирдей эле мааниде колдонулат. Бирок мындай идиоматикалык туюнтмалар (идиоматические выражения), жеке сөздөргө караганда, кандайдыр бир түшүнүктү образдуу кылып, кыйыр түрдө баяндай турган метафоралык касиетке ээ. Булар көркөмдүк (экспрессивдүүлүк) жана образдуулук өзгөчөлүгү боюнча жеке сөздөрдөн айырмаланбай койбойт. Муну төмөнкүдөй мисалдардан ачык байкоого болот: *ак төөнүн карды жарылган* («береке жайнаган», «бышыкчылык, кененчилик болгон» деген мааниде күз мезгилине карата айтылат), *колтугуна суу бүркүү* («бирөөгө каршы шилтеп, тукуруп коюу», «көкүтүү»), *бөйрөктөн шыйрак чыгаруу* («жок нерселерди ойлоп таба берүү», «кыйкым таап айыптагысы келүү»), *жумуруна жук болбоо* («алымсындыра албоо», «жарыта тойгузбоо», «аз болуп калуу»), *уй түгүндөй* («өтө көп», «жер жайнаган»), *итке минип калуу* («томаяк болуп калуу», «аябай жакырлануу»), *кежигеси кер тартуу* («кежирленүү», «кыйыктануу», «мойну жар бербөө», «эринүү») ж. б.

Фразеологиялык биримдик. Эгерде биз *ат тезегин кургатпай* жана *эки күндүн биринде* сыяктуу сөз айкаштарын өз ара салыштырып көрсөк, булардын маанисинде жалпы окшоштук бар экендиги байкалбай койбойт. Аны биз, маселен, төмөнкүдөй эки сүйлөмдүн жалпы мазмунунан ачык көрө ала-

быз: «Ат тезегин кургатпай каттап турушат» — «Эки күндүн биринде эле келе беришет». Бирок бул сөз айкаштарынын биринчиси составындагы айрым сөздөргө маани жактан көз каранды эмес, алар менен эч кандай семантикалык байланышы жок. Анткени мындагы фразеологиялык бирдиктүү маани составындагы сөздөрдүн эч бирөөнүн керт башына таандык лексикалык маанисине жакындашпайт. Ошондуктан бул сөз айкашы фразеологиялык ширешмеге жатат.

Ал эми *эки күндүн биринде* деген фразеологизмдин жалпы мааниси мындагы жеке сөздөрдүн семантикасына кандайдыр бир деңгээлде байланыштуу десек болот. Мында мезгилге, убакытка байланыштуу болуп турган түшүнүк ушул составдагы сөздөрдүн мааниси аркылуу кандайдыр бир деңгээлде аныкталгансыйт. Ошол себептен улам бул сөз айкашындагы фразеологиялык бирдиктүү маанини мындагы жеке сөздөрдүн семантикасына байланыштуу келип чыккан өзүнчө бир жалпы маани деп эсептешке болот.

Мындай маанилердин пайда болуш жөнү составындагы сөздөрдүн түз же өтмө маанилерине карата аныкталууга тийиш. Орус тилиндеги *точить лясы* жана *язык чесать* деген сөз айкаштарынын мааниси экөөндө тең эле жалпысынан бирдей («заниматься пустыми разговорами», «болтать», «трепаться»). Бирок биринчисинин (*точить лясы*) берген маанисин составындагы жеке сөздөрдүн семантикасына байланыштуу деп эсеп кылууга болбойт, аны менен түздөн-түз же кыйыр түрдө жакындыгы жок. Ошол себептен бул сөз айкашын фразеологиялык ширешме (идиома) деп аташка туура келет. Экинчиси (*язык чесать*) «язык», «чесать» сыяктуу составдык бөлүктөрдүн семантикасына маани жактан белгилүү деңгээлде жакын турат дешке болот. Анткени тил жана сүйлөө жөнүндө кеп болуп жаткан сон, жогоркудай семантикалык байланыш сезилбей койбойт.

Мындай типтеги сөз айкаштары *ф р а з е о л о г и я л ы к б и р и м д и к* деп аталат. Буга кыргыз тилинен төмөнкүлөрдү мисал кыла кетсек болот: *баш катырма* («абдан татаал», «көп ойлоно турган»), *узун кулак* («уганаак», «тез уга коймо»), *оозу батпоо* («батынып, даап айта албоо», «айта албай тартынуу»), *ооздугу жок аттай* («адепсиз», «тартиби жок», «уялганды, ийменгенди билбеген»), *көзү жетүү* («анык-төгүнүн, эмне экенин ачык түшүнүү»), *колго алуу* («бир нерсеге мыктап аракет кылуу», «бирөөнү өз тарабына тартуу»), *кулак кагыш кылуу* («алдын ала айтып, кабардар кылып коюу») ж.б.

Кыргыз тилинде жалпы мааниси составындагы сөздөрдүн семантикасына мындан да көбүрөөк жакындашкан көп эле сөз айкаштары бар. Алардын маанисин түшүндүрүп отуруунун да анча кажети жок. М и с а л ы: *көрөйүн деген көзү жок, текейден арзан, коёндон окшош, коён жүрөк, кол башындай, эки чайнап, бир жутуу, эки жүздүү, бир буту — төрдө, бир буту — көрдө, кабагын карыш салуу, жаагын жануу, жаагын жапуу кылуу, терисин тескери союу, союп каптагандай ж. б.*

Айрым окумуштуулар жогоркудай образдуулук, метафоралык касиети бар туруктуу сөз айкаштарын гана эмес, кандайдыр бир түшүнүктүн, кубулуштун, буюм-теримдин ж. б. аттарын түз маанисинде туюндурган сөз айкаштарын, ошондой эле бир нече составдык бөлүктөрдөн куралып жасалган терминдерди да «фразеологиялык биримдик» деп аталган топко кирет деп эсептешет. М а с е л е н, А. В. Калинин *бригада коммунистического труда, мирное сосуществование, партийный билет, высшее учебное заведение, инженер-механик, современный русский язык, атомный реактор, молочная кислота, органическая химия* сыяктуулар жогоркудай типтеги фразеологизмдер деп эсеп кылат¹.

Булар, чынында, туруктуу сөз айкаштарынын бир түрү экенинде талаш жок. Ошонусуна карата фразеологизм катары эсептелүүгө тийиш болсо, анда кыргыз тилиндеги төмөнкүдөй татаал аттар менен терминдер да фразеологиялык биримдиктин өзүнчө бир түрүнө жатат деп эсептешке туура келет: *бака жалбырак, күн карама, ак чечек, жел боо, бел боо, ай балта, темир жол, бала бакча, эмгек күн, аяз ата, алп кара куш, эжеке бээ саа, эл кайда көчөт, кара боор, жер семирткич, суу сактагыч, жогорку окуу жайы, органикалык химия, физикалык география, экономикалык география, радио түйүнү, дене тарбия ж. б.*

Фразеологиялык айкалыш. Тилдин азыркы кездеги абалы боюнча алып караганыбызда, өз алдынча лексикалык мааниге ээ боло албаган жана тилде өз алдынча колдонулбай, айрым бир туруктуу сөз айкаштарынын составында гана учурап турган бир катар сөздөр бар. Мындай сөздөр фразеологизмдердин өзүнчө бир тиби болуп саналган фразеологиялык айкалыштардын составдык элементин гана түзө алат. Алар ошол составдагы бир же бир нече сөзгө байланган, андан обочолонуп кете албаган абалда турат, тилдин лексикалык соста-

¹ А. В. Калинин. Лексика русского языка, М., 1966, с. 188.

вындагы башка сөздөр менен эркин айкалышып колдонулуу мүмкүндүгүнө ээ эмес. Алсак, *өнө бою, жер менен жексен кылуу, калы килем, сөөгү сөпөт болуу, алмустактан бери сыяктуу туруктуу сөз айкаштарынын өнө, жексен, калы, сөпөт, алмустак* деген бөлүктөрү жогоркудай типтеги сөздөрдүн тобуна кирет. Калган бөлүктөрү болсо тилде эркин колдонула берүү, башка сөздөр менен эркин айкалышуу мүмкүндүгүнө ээ. Алар өзүнүн баштапкы лексикалык маанисин да толук сактап кала берет.

Кыргыз тилинде фразеологиялык айкалыштар анча кенири өнүккөн эмес. Демек, фразеологизмдердин башка типтерине караганда, булар алда канча аз санда учурайт. М и с а л ы: *аскар тоо, чалкар көл, жото жилик, кара өзгөй, кара муртөз, көк жалкак, өрө кийиз, суй жыгылуу, купулуна толуу, өлкөнүң өссүн, бир жаңсыл, керт башы, ак жуумал, чала моңол ж. б.*

Кээ бир фразеологиялык айкалыштардын составына жогоркудай элементтердин бирөө эле эмес, экөө катышып калышы да мүмкүн. М и с а л ы: *таламандын тал түшүндө, орой көз чарай отуруп, таң супа садык чалганда ж. б.* Бул мисалдардагы *таламан, тал, орой, чарай, супа, садык* сыяктуу сөздөр фразеологизмдердин ушул тибине мүнөздүү негизги белгилерден болуп саналат.

Мындай типтеги фразеологизмдердин тобуна орус тилиндеги төмөнкүдөй сөз айкаштарын да кошууга болот: *закадычный друг, негашеная известь, скоропостижная смерть, скалить зубы, крошешная тьма, крошешный ад, перочинный нож, карие глаза*. Булардын составдык бөлүктөрүн түзгөн белгилүү бир түгөй (закадычный, перочинный, скалить...) ушул айкалышта өзү менен бирге турган, бирок тилде өз алдынча колдонулуп, башка сөздөр менен да эркин айкаша алган түгөйлөргө тутумдашмайынча жашай албайт.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

§ 53. Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр, булардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө жалпы маалымат

Лингвистикалык (же филологиялык) сөздүктөрдүн ар кандай түрлөрүн түзүү ишинин теориясына жана практикасына байланыштуу жалпы маселелер тил илиминин лексикография деп аталган тармагынын предмети болуп саналат. Сөздүктөрдүн ар кандай түрлөрү тилдин теориялык маселелерин иликтөө жагына да, ошондой эле тил үйрөнүүгө, лексикалык каражаттарды өз орду менен туура колдонуп, тилдин адабий нормаларынын жөнүн талаптагыдай так ажырата билүүгө да бирден-бир таяныч курал болуп, кенири керектелүүчү практикалык колдонмолордун катарында турат. Демек, сөздүктөр ар бир элдин маданий турмушунда, илим багытында өзгөчө роль ойной турган справочниктердин милдетин аткарат. Ошондуктан тил практикасында, же тилди илимий-теориялык планда иликтөөдө пайда болгон ар кандай зарылдыктын натыйжасында мындай таяныч куралдарга ар бир билимдүү, маданияттуу адам кайрылбай коё албайт.

Сөздүк түзүү иши жалпы эле лексикология илиминин теориялык негиздерин жана тилдин өзүн бардык жагынан мыкты билүүнү талап кылуучу эң татаал иш экендиги белгилүү.

Камтылган материалдарды алфавит тартиби боюнча жайгаштыруу, ар бирин справочниктерге ылайык келгидей принциптерге негиздеп, белгилүү бир системага салып иштеп чыгуу ж.б. жактары боюнча алып караганда, энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөрдүн жалпы окшоштугу бар деп айтсак болот. Ошол себептен улам булардын бардыгы тең эле жалпысынан «сөздүк» деп атала тургандыгы бекеринен эмес. Муну биз мындай эмгектердин наамынын («сөздүк» деген сөздүн) кең мааниде колдонулушу деп түшүнсөк болот. Эгерде биз аны тар мааниде колдонсок, анда лингвистикалык (филологиялык) сөздүктөр жөнүндө гана кеп болууга тийиш. Мындай учурда энциклопедиянын буга тиешеси болбойт, аны биз өзүнчө башка маселе катары түшүнөбүз.

Энциклопедиялык справочниктер менен лингвистикалык сөздүктөрдүн бири-биринен төмөнкүдөй олуттуу айырмачылыктары бар экендигине учкай токтоло кетишибиз кажет.

Сөз жана анын лексикалык мааниси лингвистикалык сөздүктөрдүн объектисине жатат. Энциклопедияда болсо сөздөрдүн лексикалык мааниси жөнүндө эмес, ошол сөздөр аркылуу аталган илимий түшүнүктөр, ар кандай окуялар, табигый жана коомдук кубулуштар, белгилүү адамдар, тарыхый даталар, буюмдар, шаарлар, өлкөлөр ж. б. жөнүндө мүмкүн болушунча жайылта мүнөздөп (баяндап) жазылган маалыматтар келтирилет. Ошондуктан лингвистикалык сөздүктөрдө (маселен, түшүндүрмө сөздүктө) бир гана сүйлөм менен өтө кыска баяндалып өткөн семантикалык талдоолорго караганда, энциклопедиялык мүнөздөгү жогоркудай маалыматтарды көлөм жагынан да, мазмун жагынан да кенен берилген баяндама деп атасак болот. Мунун себеби булардын ар биринин объектисине, ошого жараша аткарган милдетинин ар түрдүү болушуна түздөн-түз байланышпай койбойт.

Энциклопедиянын макалаларына алынган сөздөр (анын словниги болуп саналган энчилүү аттар менен жалпы аттар) жалаң гана зат атоочтордон турат. Бирок энциклопедиялык сөздүктөргө тилдеги бардык эле зат атооч сөздөр камтыла бербейт. Буга кандай материалдар алынууга тийиш болсо, ошолордун наамы катары колдонулуучу зат атооч сөздөргө (энчилүү аттар менен жалпы аттарга) гана орун берилет. Лингвистикалык сөздүктөргө болсо тилдеги бүт сөз түркүмдөрү толук камтылат. Мында зат атоочтор жалпы ат түрүндө гана болууга тийиш, энчилүү аттар буга кирбейт. Сөздөр грамматикалык жана стилистикалык жактан да мүнөздөлүп, иллюстрациялык мисалдар да келтирилиши мүмкүн.

Маданияттын, илим-билимдин улам алга карай жылып, өсүп-өнүгүп отурушу менен бирге дүйнө жүзүндөгү көптөгөн өлкөлөрдө энциклопедиялык сөздүктөрдүн ар кандай түрлөрү ар мезгилде жаралып келгендиги белгилүү. Булардын ар бири коомдук турмуштун учурдагы талаптарына карата түрдүүчө милдет аткарып келген справочник катары жогорку баага татыйт.

Россияда пайда болгон алгачкы энциклопедиялык сөздүктөрдүн үлгүсү катарында Брокгауз менен Ефрондун «Энциклопедический словарь» деп аталган эмгегин, ошондой эле

Гранаттын бир нече томдон турган ушул сыяктуу сөздүгүн эсеп кылууга болот. Кийинки мезгилде бул өлкөдө «Большая Советская Энциклопедия» (БСЭ), «Малая Советская Энциклопедия» (МСЭ), «Медицинская энциклопедия», «Краткая литературная энциклопедия», «Энциклопедический словарь» (в трех томах), «Философский словарь», «Политический словарь», «Краткий технический словарь», «Краткий словарь литературоведческих терминов» ж. б. бир катар сөздүктөр жарык көрдү. Кыргызстанда, Казакстанда, Өзбекстанда, Украинада ж.б. жерлерде да улуттук энциклопедиялардын алгачкы үлгүлөрү жана тармактык энциклопедиялык сөздүктөр пайда болуп келди. Алты томдон турган «Кыргыз Совет Энциклопедиясынын» жарык көрүшүн, республикадагы ар бир областтын регионалдык энциклопедиясынын жаралышын, «Манас. Энциклопедия» (1995) деген эки томдук эмгектин «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейине арналышын ж.б. иштерди Кыргызстандын кийинки 25 — 30 жыл ичинде ушул багыт боюнча жетишкен чоң ийгиликтери деп эсептөөгө болот.

Дүйнө жүзүндө ар мезгилде пайда болгон жана азырга чейин өз баасын жоготпой колдонулуп келе жаткан лингвистикалык сөздүктөрдүн түрлөрү көп. Булардын ар кайсынысы ар түрдүү маданий талаптарга, коомдук турмуштагы зарылдыкка карата көп нускада жаралып келүүдө. Аткарган милдетине жараша көлөмү да, материалдык негизи менен мазмуну да, түзүлүү принциптери да ар башка.

§ 54. Кыргыз лексикографиясы жөнүндө маалымат

Кыргыз лексикасын лексикографиялык ишке объект кылып, сөздүккө биринчи ирет камтыган илимпоз академик В. В. Радлов болгон. Анын төрт томдон турган «Опыт словаря тюркских наречий»¹ деген капиталдуу эмгегине, башка түрк тилдеринин лексикасы менен катар, кыргыз тилинен да бир миндей сөз киргизилген². Албетте, эң эле аз көлөмдө экендигине карабастан, кыргыз сөздөрүнүн түркология илиминде

¹ В. В. Радловдун бул сөздүгү 1888 — 1911-жылдарда айрым-айрым бөлүк түрүндө басылып чыккан. Мунун экинчи басылышы 1963-жылы СССР илимдер академиясынын Чыгыш адабият басмасы тарабынан ишке ашырылган. Сөздүктүн ар бир тому эки китептен турат (бардыгы 8 китеп).

² К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, М., 1940, 9-бет.

көрүнүктүү орунга ээ болгон мындай баалуу сөздүккө биринчи ирет камтылып калышы өз учурунда бир топ эле чоң жетишкендик болгон. Анткени кыргыз тили ал кездеги илимий чөйрөгө мына ушундай көрүнүктүү эмгектер аркылуу гана бир аз таанылып келген.

Ар бир тилдин лексикалык системасы көп миндеген сөздөрдөн, сөз айкаштарынан турат. Тил байлыгы — калктын бүткүл турмуш тарыхы менен өмүрлөш, аны менен бирге жаралган жана бирге жашап келген баа жеткис кенч. Бул байлык элдин нечен кылымдар бою өнүктүрүлүп, калыптанып отурган маданий жана материалдык байлыктары, аң-сезими, ой-пикири, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон карым-катышы ж.б. жактары менен тыгыз байланыштуу. Мына ошого жараша тилдин лексикалык составы да ар дайым бир калыпта турбайт. Ал улам толукталуу, жанылануу жана эскилерин өз ичинен оолактатуу процессине дуушар болуп турат. Ошондуктан анын бардык мезгилдеги абалын бир сөздүккө толугу менен чагылдырып көрсөтүүгө да мүмкүн эмес, адатта ар кандай сөздүк тилдин белгилүү бир мезгилдеги лексикалык байлыгын көрсөтүү менен гана чектелет.

Кыргыз тили Совет бийлигинин жылдарында гана илимий изилдөөнүн атайын объектисине айланды. Ал эми кыргыз лексикасынын байлыгын кенири планда жыйноо, аны системага келтирип, сөздүккө камтуу иши да, негизинен, жыйырманчы жылдардын аяк ченинде гана колго алына баштады.

Кыргызстанда лексикографиялык ишти биринчи колго алган жана аны кырдан ашуун жыл бою мыктап өнүктүргөн илимпоз — проф. К. К. Юдахин. Ал кыргыз лексикасын жыйноого бир канча жыл бою талыкпай аракеттенип, адабий чыгармалардан, газета-журналдардан, фольклордон жана элдин оозеки речинен жазып алынган бай материалдардын негизинде биринчи «Кыргызча-орусча сөздүктү» 1940-жылы жарыялап чыкты.

Албетте, жыйырманчы жана отузунчу жылдардын ичинде жаңыдан гана жаралып, өнүгүү жолуна түшүп келе жаткан мезгилдүү басма сөз, окуу китептери, адабий чыгармалар кыргыз лексикасынын ошол учурдагы абалын толук элестете алгыдай денгээлге жете элек болчу. Ошондуктан бул сөздүктүн материалдарын автор көбүнчө калктын оозеки речинен, фольклордук чыгармалардан — эпостордон, жомоктордон, элдик ырлардан, макал-лакаптардан ж. б. жыйнагандыгын эскертип жазып кеткен. Сөздүктүн баш сөзүндө айтылгандай, буга сөздөрдү ылгап киргизгидей шарт болгон эмес, болууга

мүмкүн да эмес эле. Ошондуктан сөздүккө пландуу түрдө табылгандар да жана кокусунан жолуккандар да киргизиле берген.

Бул сөздүктө ар бир мааниси айрым-айрым көрсөтүлгөн 25 миң сөз берилген. Кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкаштары, макал-лакаптар жана сөз маанилерин аныктоо, тактоо үчүн колдонулган ар кандай мисалдар (айрым сүйлөмдөр, сөз айкаштары) да көбүрөөк киргизилип, алардын бардыгы орус тилине өтө чеберчилик менен которулган. Бул сөздүктүн жаралышы элибиздин маданий турмушу жана жалпы эле түркологиялык илим үчүн эң зор мааниси бар окуя болду.

Бирок автор кыргыз лексикасынын байлыгын жыйноону жана дагы тереңдетип изилдөөнү муну менен эле токтотуп койгон жок. Анткени турмуштун тынымсыз алга карай жылышы, элдин маданий деңгээлинин, улуттук басма сөздүн, кыргыздын жазма адабиятынын, илим менен техниканын күн сайын кубаттуу өнүгүшкө ээ болушу аркылуу кыргыз лексикасы да өзгөрдү: анын сөз байлыгы күндөн күнгө артуунун, жаңы сөз каражаттары менен толукталуунун үстүндө болду, көп сандаган сөздөрдүн семантикасы өзгөрдү жана кеңейди. Булардын бардыгын пландуу түрдө жыйнап алуу жана системага салып, жаңы сөздүккө камтуу үчүн проф. К. К. Юдахин дагы көп жылдар бою кызуу эмгектенип келди.

Кыргыз тилинин гана эмес, кыргыздардын өткөндөгү жана азыркы кездеги маданий байлыгынын, тарыхынын эң көп фактыларын алда канча кеңири чагылдырган, жалпы көлөмү мурункудан үч эсеге жакын көптүк кылган «Кыргызча-орусча сөздүктү» ал 1965-жылы жарыкка чыгарды.

Тилдин лексикалык байлыгынын биринчи ирет мындай кеңири планда жыйналышы жана системага салынып, сөздүккө камтылышы тездик менен эле бүтө коюучу арзан иштерден эмес. Мындай зор ишти автор көп жылдар бою талыкпай эмгектенүү менен жаратты. Анын бул капиталдуу эмгеги 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыды.

Проф. К. К. Юдахин орусча-кыргызча сөздүктөрдү түзүү ишине да жетекчилик кылды, буларды түзүү, редакциялоо иштерине катышты. Өзүнүн жана Х. Карасаевдин, Ж. Шүкүровдун катышуусу менен түзүлгөн көлөмдүү «Орусча-кыргызча сөздүк» 1944-жылы, ушундай сөздүктүн кенитилип, коллектив тарабынан иштелип чыккан экинчи түрү 1957-жылы жарык көрдү.

Мындай сөздүктөрдүн пайда болушу кыргыздардын орус тилин үйрөнүүсүнө, адабий чыгармаларды же башка эмгектерди орус тилинен кыргыз тилине которуу ишине чоң өбөлгө түздү.

Жогоркудай эки тилдик (котормо) сөздүктөрдүн материалы мектеп окуучуларына арналган чакан көлөмдүү орусча-кыргызча сөздүктөрдүн жаралышына да негиз болду. Мындай чакан сөздүктөрдүн бири Ж. Шүкүров жана Ю. Яншансин тарабынан түзүлүп, ал 1955-жылдан бери карай бир нече ирет басылып чыкты.

Жалпы эле лексикографиялык практикада байыртан бери кеңири белгилүү болуп, турмушта көп колдонулуп жүргөн сөздүктөрдүн бир түрү — биз жогоруда токтолуп өткөн котормо сөздүктөр. Кыргыз лексикографиясы мына ушундай котормо сөздүктөрдү жаратуу ишин колго алуудан башталып, аз эле убакыттын ичинде чоң ийгиликтерге жетишкендигин баса белгилей кетишибиз керек. Котормо сөздүктөр, негизинен, чет тилдерди үйрөнүү, чет элдик адабияттарды эне тилге которуу же эне тилдегини чет тилдерге которуу иштерине кеңири керектелет. Чет тилдерди билүү улут аралык жана мамлекет аралык байланыш-катышты өнүктүрүү ишинде эң чоң роль ойной тургандыгы белгилүү.

Түрлүү тилдердин лексикалык составындагы сөздөрдү бири-бирине салыштырып көрсөк, маани жагы өз ара шайкеш келип (*уй — корова, үй — дом, суу — вода* сыяктуу болуп), биринен экинчисине которо салуу кыйындыкка турбаган сөздөр, чынында, аз эмес. Бирок которулушу онойго турбаган сөздөр да бар. Анткени бардык эле сөздөрдүн семантикалык структурасы эки тилде тең бирдей болуп чыкпайт. Ошондуктан которуу учурунда мындай сөздөрдүн ар бир маанисин ар башка сөз менен беришке туура келет. Биринен экинчисине сөзмө-сөз которулбаган сөздөрдү кээде сыпаттап түшүндүрмө берүү аркылуу кененирээк чечмелей кетишке да болот. Мындай сөздөр ар бир калктын өзүнө мүнөздүү салт-санаасына, үрп-адатына, турмуш-тиричилик, маданий-чыгармачылык бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу жаралган лексикалык каражаттарга жатат.

Бул айтылгандарды биз төмөнкүдөй бир катар мисалдар аркылуу бекемдей кетсек болот. Кыргыз тилиндеги *жаш* деген сөздүн ар бир маанисине орусча ар башка сөздөрдүн туура келишин талдап көрөлү:

1) *молодой, юный*: жаш жигит — молодой парень; жаш натуралисттер — юные натуралисты;

2) *год, лет, возраст*: мектеп жашында — в школьном возрасте; сен канча жаштасың — сколько тебе лет; ал бир топ жашта — он уже в годах;

3) *свежий*: жаш эт — свежее мясо; жаш сорпо — бульон из свежего мяса.

Боз үйгө, үй буюмдарына байланыштуу *үзүк, туурдук, кереге, чамгарак, чыгдан, төр, коломто, шырдак, туш кийиз, ала кийиз*, же болбосо мал чарбачылыкка байланыштуу *жабагы, кунан, дөнөн, бышты, асый, токту, борук, шишек, ирик, соолук, серке, чебич, эркеч* сыяктуу сөздөрдүн кыргызча-орусча сөздүктөрдө сөзмө-сөз котормосу болушу мүмкүн эмес экендигин, буларды сыпаттап түшүндүрүү жолу менен гана жерине жеткирүүгө боло тургандыгын проф. К. К. Юдахиндин лексикографиялык практикасы (анын колунан жаралган сөздүктөр) айкын далилдеп турат. Бул туурасында автор 1965-жылы жарыкка чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» баш сөзүндө (9-бетинде) бир катар мисалдарды келтирип, кенен баяндап өткөн.

Мындай сөздөр ар бир тилде бар. Маселен, орус тилиндеги *прийти* (пешком) жана *приехать* (верхом, поездом) сыяктуу этиштер, *кролик* жана *заяц* деген зат атооч сөздөр берген мааниси боюнча кыргыз тилиндеги *кел* деген этиш сөзгө жана *коён* деген зат атоочко дал келет. Демек, булардын кыргызчага которулушуна бир гана этиш жана бир гана зат атооч сөз талап кылынат (*прийти, приехать — келүү; кролик, заяц — коён*).

Ал эми *сестра, брат* же болбосо *сон* деген сөздүн орусча-кыргызча сөздүктөрдөгү котормосу ар бирине бирден эквивалент коё салуу менен эле ойдогудай бүтө калбайт. Анткени бул жерде жогоруда айтылгандарга карама-каршы келе турган айрым өзгөчөлүктөр бар. Мунун биринчисине *эже, сиңди, карындаш*, экинчисине *ага, уни, бир тууган* сыяктуу сөздөр маанилеш эквивалент боло тургандыгы контекст аркылуу чечмеленүүгө тийиш. *Сон* кыргызча *уйку* жана *түш* (*түш көрүү*) деген эки сөз аркылуу которулса болот.

Ар бир тилдин ички бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу болгон мындай фактылар котормо сөздүктөрдү түзүү практикасында көп эле учурайт. Буга сөзмө-сөз которулбай турган фразеологизмдерди да кошуп атай кетсек болот. Булардын бир тилден экинчи тилге которулушу оңойлук менен ишке аша койбой турган татаал маселе экендиги белгилүү.

Жыйынтыктап айтканда, котормо сөздүктөрдүн кайсынысынын болсо да мына ушундай кылдаттыкты, чеберчиликти талап кыла турган көп эле түйшүктүү жактары бар.

Элүүнчү жылдардын аяк ченинен тарта кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүүгө даярдык көрүү иши башталат. Бул жаныдан колго алынган иш алтымышынчы жылдардын акырынан тартып өзүнүн алгачкы жемиштерин коомчулукка тартуулай баштайт. Алсак, 1969-жылы бир томдон турган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» жарык көрдү. Бул сөздүк пайда болгонго чейин эле эки томдон турган жана мурдагысына караганда алда канча кенитилген түшүндүрмө сөздүктү даярдоо иши да кошо жүргүзүлүп келди. Бул эки томдук түшүндүрмө сөздүктүн биринчи тому 1984-жылы жарыяланды.

Түшүндүрмө сөздүктөр менен эки тилдик (котормо) сөздүктөрдүн бир катар лексикографиялык жалпылыгы болсо да, булар негизги багыты жана милдети боюнча өз ара айырмаланбай койбойт. Түшүндүрмө сөздүктөрдүн милдети — эне тилдеги сөздөрдүн, сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) лексикалык маанилерин аныктоо, зарылдыгына жараша алардын грамматикалык формасын жана стилистикалык касиеттерин белгилеп, ар бир түшүндүрмөнү бекемдей турган иллюстрациялык мисалдар келтирүү. Булардын котормо сөздүктөрдөн өзгөчөлөнгөн негизги айырмасы бир тилдеги сөздөр жана фразеологизмдер ошол эле тилдин өзүндө түшүндүрүлүп, эки тилдик же көп тилдик эмес, бир тилдик (однойзычный) сөздүктөрдүн түрүнө жата тургандыгында. Сөздүккө алынган ар бир сөз же сөз айкашы атайын иштелип чыккан лексикографиялык принциптердин негизинде жайгашылып, ар бирине өзүнчө макала ыйгарылат.

Бул айтылгандардын жөнү түшүнүктүү болсун үчүн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» (1969) төмөнкүдөй бир нече макаланы мисалга келтире кетишибиздин зарылдыгы болууга тийиш:

БАА I зат. 1. Бир нерсенин (товардын) акча менен же башка бир затка тенештирүү аркылуу көрсөтүлгөн наркы. *Товарлардын чекене баасы. Тогуз улак бириксе, Баасы жалгыз тайдай жок* (Токтогул).

2. Бирөөнүн же бир нерсенин сапатын белгилөө үчүн берилген маани. *Эмгегине баа берип, Өкмөт сизди сыйлады* (Тоголок Молдо).

3. Окуучунун билим денгээлин көрсөтүүчү белги. «5» деген баада бүтүргүн, *Жыйнактап жылдык сабакты* (Нуркамал).

БАА II сырд. Чочуганда, катуу корккондо айтылат. *Айтып кабар бергенде, Бай бакырды, «баа» деди* («Манас»).

САЛТ I зат. 1. Коомдук, традициялык көрүнүштөгү, жалпы элдик мүнөздөгү адат, каада; традиция. *Улуттук салт. Байыркы салтын ташташып, Маданий жолго киришти* (Осмонокул).

2. Белгилүү бир нерсенин жөнү, эрежеси, шарты. *Адашпай түшөр бекенмин Акындыктын салтына?* (Токтогул). *Оюн салты андай болбойт го?* (Сыдыкбеков).

САЛТ II сын. Жүгү жок, жүксүз. *Салт атчан. Үйгө бара кетейин деп, жолдон салт арабамды кайрыдым* (Айтматов).

1980-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» жарыкка чыкты. Буга кыргыз тилинде кеңири колдонулуп жүргөн төрт миңден ашуун фразеологизмдер камтылып, ар бирине түшүндүрмө берилип, маанисин жана колдонулуш чөйрөсүн аныкташ үчүн көркөм адабий чыгармалардан, фольклордон, элдик эпостордон алынган мисалдар келтирилди.

Бул сөздүктүн милдетин, макалаларынын иштелип чыгыш жөнүн айкыныраак элестетиш үчүн төмөнкүдөй эки-үч макаласына назар сала кетсек болот.

Майын чыгаруу. Кылган ишин абдан мыктап, сапаттуу кылып аткаруу, жерине жеткире иштөө, мыкты иштей билүү. *Мына, сен да иштесең, кээде майын чыгара аткарасың.* (Н. Б.) *Эмгектен качпайт ырыс, Өз ишиңин майын чыгара кылыш.* (Р. Ш.)

Сагызган изи. Абдан жука, бир аз гана, кыламык (жааган кардын канчалык экендигин билгизүүдө колдонулат).

Сакасы алчы конуу. Дайыма иши оңунан чыгуу, иши илгерилей берүү, каалаганындай болуп туруу. *Ошондо Тургунбектин сакасы алчы конуп турган кези эле.* («Чалкан»)

Булардан тышкары, «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (авторлору — Ш. Жапаров, К. Сейдакматов), «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» (автору — Ж. Мукамбаев), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (автору — Х. Карасаев), «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» (автору — К. Сейдакматов), ошондой эле коллектив тарабынан түзүлгөн омонимдердин, антонимдердин сөздүктөрү жаралып, кыргыз лексикографиясынын тармагын мүмкүн болушунча кенитти.

Албетте, нагыз филологиялык (лингвистикалык) мүнөздөгү сөздүктөрдүн түрлөрү эң эле көп. Алар тил үйрөнүүнүн жана тилдик нормаларды туура колдоно билүүнүн практикалык колдонмосу катарында кызмат кыла турган эң зарыл справочниктерден болуп саналат. Бирок кыргыз тилинин андай көп түрдүү сөздүктөрү азырынча толук иштелип чыга элек. Колдо болгондору жөнүндө жогоруда кыскача айтылып өттү. Калган түрлөрүн жаратып жана басып чыгарыш — келечектин иши.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
§ 1. Кыргыз адабий тили жана кыргыз тилинин жергиликтүү диалектилери	3
ФОНЕТИКА	16
§ 2. Тыбыш жөнүндө негизги түшүнүк	16
§ 3. Тыбыштардын акустикалык касиеттери	18
§ 4. Речтик аппарат жана анын тыбыш жасоодогу кызматы. Тыбыштардын артикуляциясы	21
§ 5. Фонема жөнүндө түшүнүк	24
§ 6. Речтеги тыбыштардын (фонемалардын) классификациясы	26
§ 7. Үндүү жана үнсүз тыбыштар	27
§ 8. Үндүүлөрдүн классификациясы	29
§ 9. Үнсүз тыбыштардын классификациясы	41
§ 10. Муун жөнүндө түшүнүк. Муундун типтери	46
§ 11. Басым жана анын түрлөрү	49
§ 12. Тыбыштардын речтик агымда бири-бирине таасир этип өзгөрүшү	57
§ 13. Сингармонизм	58
§ 14. Ассимиляция	66
§ 15. Диссимиляция	71
§ 16. Редукция	75
§ 17. Фонетикалык процесстердин башка түрлөрү	78
ОРФОЭПИЯ	84
§ 18. Орфоэпия жөнүндө түшүнүк	84
§ 19. Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери	88
§ 20. Кыргыз тилиндеги орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айтылыш нормасы	91
ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ	93
§ 21. Жазуу, анын түрлөрү жана өнүгүү этаптары	93
§ 22. Кыргыз жазуусунун тарыхынан кыскача маалымат	98
§ 23. Графика жөнүндө жалпы түшүнүк. Кыргыз графикасынын айрым өзгөчөлүктөрү	115
§ 24. Азыркы кыргыз алфавити	117
§ 25. Орфография жана анын мааниси, практикалык милдеттери жөнүндө жалпы түшүнүк	118

§ 26. Унгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы	119
§ 27. Сөздөрдү бөлөк, бирге жана араларына дефис белгисин коюп жазуу	129
§ 28. Баш тамгалардын колдонулушу	132
§ 29. Сөздөрдү ташымалдап жазуу	133
§ 30. Сөз варианттары, алардын түрлөрү жана жазылышы	134
ЛЕКСИКОЛОГИЯ	136
§ 31. Лексикология жана анын предмети, милдеттери	136
§ 32. Сөз жана анын мааниси. Сөз жана түшүнүк	138
СЕМАСИОЛОГИЯ	144
§ 33. Сөздүн көп маанилүүлүгү (полисемия). Сөздүн лексикалык маанилеринин түрлөрү	144
§ 34. Көп маанилүүлүктүн пайда болуу, өнүгүү жолдору	150
§ 35. Метафора	151
§ 36. Метонимия	156
§ 37. Синекдоха	158
§ 38. Сөздүн тике (түз) жана өтмө маанилери	160
§ 39. Омонимдер	163
§ 40. Синонимдер	166
§ 41. Антонимдер	172
§ 42. Табу жана эвфемизмдер	175
§ 43. Этимология	179
§ 44. Элдик этимология	185
§ 45. Кыргыз тилинин сөздүк составынын чыгыш теги боюнча катмарлары	188
§ 46. Калькалоо	205
§ 47. Кыргыз лексикасынын стилистикалык катмарлары	209
§ 48. Кыргыз лексикасынын колдонулуш сферасына карай бөлүнүшү	214
§ 49. Активдүү жана пассивдүү лексика	215
§ 50. Терминдер жана терминология	225
ФРАЗЕОЛОГИЯ	230
§ 51. Фразеологизмдер жөнүндө жалпы түшүнүк	230
§ 52. Фразеологиялык бирдиктердин (фразеологизмдердин) негизги типтери	240
ЛЕКСИКОГРАФИЯ	245
§ 53. Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр, булардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө жалпы маалымат	245
§ 54. Кыргыз лексикографиясы жөнүндө маалымат	247

ЭСЕНКУЛ АБДУЛДАЕВ — 1932-жылы Чүй өрөөнүндөгү азыркы Ысык-Ата районунда туулган, Бишкектеги Чүй университетинин профессору, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын мүчөсү. Узак жылдар бою Кыргызстандын улуттук академиясында эмгектенип, алгачкы изилдөө иштерине аралашып, көп жыл бою лексикография секторун жетектеп келди. Кыргыз тилинин бир томдук, андан соң эки томдук түшүндүрмө сөздүктөрүн, орусча-кыргызча сөздүктүн эки томдугун түзүү, редакциялоо иштерине башынан аягына чейин активдүү катышты. Э. Абдулдаев — бир катар окуу китептери менен окуу куралдарынын автору, анын калеминен ондогон илимий эмгектер жаралды.

Азыркы
кыргыз
тили

836197